

ZARAŠČANJE IN UPANJE V BENEŠKI SLOVENIJI:
PREOBRAZBE KULTURNE KRAJINE NADIŠKIH DOLIN

Zaraščanje in upanje v Beneški
Sloveniji: Preobrazbe kulturne
krajine Nadiških dolin

Avtorica
Tina Ivnik

Recenzenta
Jernej Kosi
Jernej Mlekuž

Zbirka
Zupaničeva knjižnica, št. 58
(ISSN 1855-671X, e-ISSN 2630-3922)

Jezikovni pregled
Milan Žlof

Odgovorna urednica zbirke
Ana Svetel

Uredniški odbor zbirke
Sandi Abram, Blaž Bajič, Alenka
Bartulović, Uršula Lipovec Čebrov,
Jerneja Ferlež, Mateja Habinc, Boštjan
Kravanja, Sarah Lunaček, Andraž
Magajna, Mirjam Mencej, Rajko Muršič,
Jaka Repič, Tomaž Simetinger, Peter
Simonič, Ana Svetel, Tanja Tivadar,
Urša Valič, Veronika Zavratnik,
Damjana Žbontar Furlan

To delo je ponujeno pod licenco Creative
Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod
enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema
so fotografije). / This work is licensed under a
Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0
International License (except photographs).

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za
znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejav-
nost Republike Slovenije.

Knjiga je nastala v okviru programske skupine
P6-0187 (Etnološke raziskave kulturnih znanj,
praks in oblik socialnosti), ki jo financira Agencija
za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejav-
nost RS (ARIS) iz državnega proračuna.

Založila
Založba Univerze v Ljubljani

Izdala
Znanstvena založba Filozofske
fakultete Univerze v Ljubljani

Za založbo
Gregor Majdič,
rektor Univerze v Ljubljani

Za izdajatelja
Mojca Schlamberger Brezar,
dekanja Filozofske fakultete UL

Ljubljana, 2025

Naklada
200 izvodov

Oblikovna zasnova zbirke
Vasja Cenčič

Tehnično urejanje
Jure Preglau

Prelom
Eva Vrbrnjak

Slika na naslovnici
Paul Parillaud

Tisk
Birografika Bori d. o. o.

Cena
25 €

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki
prosto dostopna na <https://ebooks.uni-lj.si/>
ZalozbaUL
DOI: 10.4312/9789612975296

Zaraščanje in upanje v Beneški Sloveniji:

Preobrazbe kulturne krajine Nadiških dolin

TINA IVNIK

Vsebina

PREDGOVOR	7
UVODNI PREMISLEKI	11
Antropološki pogled(i) na kulturno krajino	14
Demografija italijanskih hribov: Med marginalnostjo, izseljevanjem in upanjem na boljšo prihodnost	17
Kontinuiranost skrbi in politike oživljanja krajine	
Nadiških dolin	21
Metodološki pristopi in refleksije	24
PROSTOR, IDENTITETE, SPOMINI	29
(Ne)dvoumne meje Nadiških dolin in spremenljivi obsegi Beneške Slovenije	29
»Kar Napoleon je pršu, tle par nas je finilo vse«:	
Preteklost dolin med zgodovino in spominjanjem	34
»Kaj vejo dol v Trstu, kje je Dreka«: Hierarhije marginalnosti na slovensko-italijanskem obmejnem območju	38
Heterogenosti slovenske jezikovne manjšine v Italiji	44

Klasifikacije lokalnega govora in identifikacijski procesi v Nadiških dolinah	49
Lokalna identifikacija: Kolektivni spomini, kmečka preteklost in kulturna krajina	52
»Žiher ti potrdim, de Benečija ku narod je par kraj«:	
Propadanje krajine in ogroženost lokalne skupnosti	59
»JE BLA LEPA NARAVA, MA VSE TUOLE DELO ...«:	
ZGODOVINA KMETIJSTVA V NADIŠKIH DOLINAH	69
Živali	70
Kulture	75
Delovni cikli	80
Kulturna krajina	83
»TAKO SEJ ZAČELO ZGUBJAT«: OPUŠČANJE KMETIJSTVA IN ZARAŠČANJE KRAJINE	87
Modernizacijski procesi	89
»Tle par nas je vse zgrešeno«:	
Agrarne politike, smreke in razvoj ravnine	92
Izseljevanje, industrializacija in nove generacije	103
Povojno izseljevanje	105
Izseljevanje v Furlansko nižino	109
Pokojnine	118
Potres	120
DEDOVANJE MED IDEOLOGIJO, EKOLOGIJO, POLITIKO IN EKONOMIJO	123
Poročni sistem in tip družine	134
»Sviet nismo razpartil, smo pustli tkuo, k je«:	
Razdrobljenost zemljišč v sodobnosti	139
ZARAŠČANJE IN SKRB ZA KRAJINO NADIŠKIH DOLIN	141
Domnevno kontinuirana krajina	145
»Ni nič lepo«: Vrednotenje zaraščanja	147
Motivacije skrbi za krajino: Predniki, afektivnost in moralnost čiščenja	152
Z upanji iznajdena krajina	155
(Pre)vrednotenje zaraščanja: Gozd kot narava in avtentičnost	157
Domačinska pogajanja o praksah in pomenih	160

Senožeti	161
» <i>Smo se trudil veliko za travò</i> «: Spomini na košnjo	163
Kontinuirana košnja senožeti	171
Zemljiška združenja kot strategija za gospodarjenje z zemljišči	175
Kostanj	182
<i>Burje</i> in kostanji Nadiških dolin	183
Cepljenje, gnojenje, čiščenje, nabiranje, ločevanje in klatenje	186
Rabe kostanja	190
» <i>Sada teli kostanj so ratal spomeniki</i> «:	
Kostanj kot družinsko drevo in lokalni simbol	194
Poskusi oživitve in reinterpretacije 'kulture kostanja'	197
Suhozidne terase	204
» <i>Ko so nrdil tele zidi, tiste ne arrivam zastopit</i> «:	
Gradnja in vzdrževanje suhozidnih teras	209
Suhozidne terase med propadanjem in sodobnimi praksami skrbi	213
Steze	220
Zapiranje stez in prevlada cest	226
Lociranje in čiščenje stez	229
 O (DIS)KONTINUITETAH ZAPUŠČANJA, SKRBI, VRAČANJA, ZARAŠČANJA IN UPANJA	 235
 Viri in literatura	 243
Imensko kazalo	265
Zahvale	269
Povzetek	271
Summary	273

Predgovor

Ko sem septembra 2019 prvič prišla v Nadiške doline Beneške Slovenije, me je tam pričakalo mrzlo, deževno vreme, doline pa so se mi zdele temačne, negostoljubne, tihe in zapuščene. Ker nikjer nisem nikogar srečala, sem se zaskrbljeno vpraševala, kako bom lahko tam izvedla etnografsko raziskavo. Da bi se bolje orientirala, sem se brezcilno vozila po ovinkastih, strmih cestah in ugotavljala, kako so vasi, ki so na zemljevidu tesno skupaj, zaradi hribovitosti oddaljene druga od druge. Kakopak se spomnim tudi gozda. Ob deževnih dneh se ob bujnih gozdovih Nadiških dolin kopičijo meglice, kar je v meni vzbujalo občutke spokojnosti.

Med prvimi obiski Nadiških dolin sem bila ob soncu in dežju navdušena nad prostranostjo tamkajšnjih gozdov. Moje zanimanje so zato vzbudile naracije domačinov, v katerih je bil gozd pojmovan zelo drugače, kot sem ga dojemala sama. O gozdu so mi

pripovedovali z nejevoljo, večkrat so me podučili, da gozd Nadiških dolin ni lep gozd, in ga nasploh opisovali kot nekakšno nadlogo. Teme raziskovanja sprva nisem imela natančno opredeljene, zato sem imela prikladno možnost, da sem na začetne terenske obiske odhajala z namenom opredelitve raziskovalnega fokusa. Prisotnost slovenske jezikovne manjšine na tem območju me je usmerjala k raziskovanju identifikacij lokalnega prebivalstva, vendar pa me je vseskozi intrigirala diskrepanca med lastnimi in domačinskimi dojemami gozda. Na misel, da lahko v raziskavi obravnavam oboje, me je usmeril poetični zapis novinarja Antonia Banchiga: »Odpraviti zaraščenost na teh površinah [je] kot iztrgati slovensko besedo iz objema temnega gozda italijanske asimilacije in s tem ohraniti jezikovno – biotsko – raznovrstnost.« (Banchig 2020: 136.)

V dolgem procesu usmerjenega raziskovalnega fokusa se je prek osebnih in skupnih refleksij o tej krajini, navsezadnje pa tudi z lastno izkušnjo daljše prisotnosti v njej, začelo preobražati tudi moje dojemanje zaraščenosti dolin. Namesto homogenega gozda sem v njem vse bolj videla zgodbe tamkajšnjega prebivalstva. Deloma zato, ker so mi nekateri domačini s pripovedmi o krajini svoje življenjske zgodbe povedali sami, deloma pa zato, ker sem v množici dreves polagoma začela razbirati sledove prebivalcev in njihovih (nekdanjih) načinov življenja. Ščasoma sem se na podlagi lokacije in materialnih ostankov naučila razločevati, kje so bile nekoč senožeti in kje njive, občasno mi je uspelo ločiti cepljeni kostanj od divjega ter približno oceniti, kdaj so prenehali čistiti kakšen suhozid. Vedela sem tudi, zakaj lastnik majhne zaplate gozda na očiščenem travniku ne dovoli, da bi ga odstranili, zakaj so temni nasadi smrek na Kolovratu presenetljivo pravilnih oblik ter kje so potekale številne steze, ki so med seboj povezovale vasi, mline, senožeti, vodne vire in družinske kostanje. Kot so ugotavljali že antropologi pred mano, krajina, kot sem jo videla na začetku terenske raziskave, ni bila enaka krajini, kot sem jo videla na koncu (glej Hirsch 1995: 2; Basso 1996: 120).

V tej monografiji sem prek svojih dognanj o raznolikih upomenjanjih in doživljanjih spreminjajoče se krajine Nadiških dolin želela prikazati, kako polna pomenov je lahko krajina, ki nas obkroža. Prav tako sem želela bralcem približati Beneško Slovenijo, to malo znano obmejno območje, ki sem ga ob prvem obisku doživela kot temačno, negostoljubno, tiho in zapuščeno. Upam, da je iz zapisanega v monografiji razvidno, da se je moja percepcija teh krajev v letih, ko sem tja odhajala na terenske obiske, korenito spremenila. Za to so zaslužni ljudje teh dolin, ki so se izkazali kot izvrstni sogovorniki, zabavni gostitelji in skrbni prijatelji. Tako upam, da sem v monografiji uspela zaobjeti

tudi kanček svoje izkušnje in bralcu približati te posebne kraje in tople ljudi, ki jih naseljujejo.

Uvodni premisleki

Monografija obravnava zgodovinsko preobrazbo kulturne krajine Nadiških dolin v Beneški Sloveniji in spreminjanje domačinskih odnosov do nje. V njej prikažem, da so spremembe tamkajšnje krajine posledica postopnega opuščanja kmetijskih dejavnosti v obdobju po drugi svetovni vojni, kar je privedlo do zaraščanja z gozdom. Zaradi obsežnosti teh sprememb analiziram mnjenja, pomene in razlage, ki jih imajo o krajinskih transformacijah domačini Nadiških dolin. Raziskava tako po eni strani osvetljuje dejansko preobrazbo in razloge zanjo, po drugi strani pa sodobne perspektive, aspiracije in prizadevanja domačinov, ki se nanašajo na krajino. Ta dva aspekta pa nista nepovezana. V monografiji pokažem, da pogosto prav posameznikovo upomenjanje preobrazbe narekuje specifične načine prakse skrbi za krajino v sodobnosti.

Nadiške doline ležijo v predalpskem območju italijanske dežele Furlanije - Julijske krajine, ob meji z Republiko Slovenijo. Za Nadiške

doline je v Sloveniji razširjeno poimenovanje Beneška Slovenija, ki je znano predvsem zaradi prisotnosti slovenske jezikovne manjšine. Čeprav to poimenovanje lahko obsega območje širše od Nadiških dolin, se v monografiji osredinjam zgolj nanje. Nekateri uvidi pa so seveda relevantni tudi za območja onkraj njih.

Preobrazba kulturne krajine po drugi svetovni vojni je v Italiji sicer že izdatno obravnavano vprašanje (glej npr. Breda 2000, 2001; Mattana 2006; Lai 2011; Piermattei 2012; Agnoletti 2013). To ni presenetljivo, saj je bila po mnenju strokovnjaka za zgodovino italijanske krajine Maura Agnolettija (2010) njena najizrazitejša sprememba prav v tem obdobju. Raziskovalci ugotavljajo, da so na transformacije najbolj vplivali procesi industrializacije in urbanizacije (glej npr. Turri 2000; Agnoletti 2013; Vallerani 2013). V tem kontekstu je prišlo do izpraznjenosti goratih in ruralnih območij ter do povečanja – predvsem industrijskega – izkoriščanja ravninskih predelov, s tem pa do simplifikacije krajine, tj. širjenja monokulturnih nasadov na nižinskih in zaraščanja na hribovitih območjih (Agnoletti 2013: 6; glej tudi Breda 2000, 2001; Turri 2000; Mattana 2006; Turri 2010; Vallerani 2013).

Transformacija krajine Nadiških dolin je potekala v istem kontekstu in je tako primerljiva z zgoraj omenjenimi. To monografijo od navedenih študij loči raziskovalni pristop k preobrazbi krajine, saj obravnava spomine domačinov na prakse (iz)oblikovanja krajine, upoštevanje njene preobrazbe in se osredinja tako na pretekle kot tudi na sodobne prakse skrbi zanjo. Antropološko obravnavo krajin ocenjujem kot ugodno za vpogled v lokalne dinamike in pomen, saj lokalne krajine – v nasprotju z nacionalnimi, ki so ustvarjene bolj namensko, od zgoraj, od strokovnjakov, medijev in prostorskih politik (glej npr. Kučan 1998; Jezernik 2013: 148; Seidl idr. 2021) – v večji meri spontano oblikujejo in upoštevajo domačini. Poleg naštetih razlogov pa se moja obravnavna od že navedenih razlikuje po lokaciji. Pri proučevanju italijanskih krajin so bile namreč več raziskovalne pozornosti deležne bolj znane krajine (predvsem toskanska),¹ medtem ko krajine dežele Furlanija - Julijska krajina (*Friuli Venezia Giulia*) ostajajo slabo raziskane (glej tudi Sereni 2020; prim. Barbina in Battigelli 1980; Bianco 1994, 2008; Agnoletti 2013; Pascolini 2019).

Domačini Nadiških dolin so predmet moje raziskave večinoma sprejeli z odobravanjem, tema zaraščanja z gozdom pa je pogosto spontano vzniknila v pogovoru s prebivalci, kar kaže na pomen, ki ga

---

1 To ni presenetljivo glede na to, da je, kot ugotavlja Bojan Baskar, toskanska krajina postala model italijanske nacionalne krajine (2002: 111–112).

ima zanje obravnavano vprašanje. V zaraščanju namreč ne vidijo zgolj preobraznega fizičnega površja zemlje, ki bi ga opazovali od daleč, niti ne gre za njihove želje po obdelani krajini, ki bi jo lahko občudovali skozi okna svojih hiš. Bolj kot za estetsko vrednotenje krajine gre v obravnavanem primeru za emocionalno doživljanje procesa spreminjanja krajine, ker ta odlikava širše družbene spremembe, ki so jih (pre)živeli. S transformacijo so se namreč preobrazili tudi kraji, s katerimi so bili v delovnem odnosu, ki jih pojmujejo kot pomembne v družinski zgodovini in ki so bili ključni za družbenoekonomsko organizacijo v preteklosti. Zaraščanje je v domačinskem pojmovanju torej neločljivo vezano na spremembe načina življenja in na transformacijo dolin, do katere je prišlo zaradi teh sprememb. Večina mojih sogovornikov je namreč odraščala v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni, ko je v dolinah prevladoval kmečki način življenja, ki je narekoval osebne in družinske ritme ter ritme relativno gosto naseljenih vasi (Lefebvre 2004), a so v svojem življenju doživeli znaten preobrat. V dolinah se danes s kmetijstvom ukvarjajo le redki, vasi so prazne in tihe, storitve večinoma zaprte. Spremenjena družbenopolitična situacija je privedla do razširitve družbenega sveta prebivalcev, ki so se v glavnem izselili, s tem pa do marginalnosti in zapuščenosti obravnavanih krajev. In vse to v domačinski koncepciji ponazarja z gozdovi zarasla krajina.

Kmečka preteklost pa je pridobila novo funkcijo. Namesto vsakdanje živete realnosti se je pomaknila med pogosto idealizirane (kolektivne) spomine domačinov. Prebivalci se danes z nostalgijo spominjajo preteklih časov, ideje o tem, 'kako so včasih živeli', pa zasedajo pomembno mesto v predstavah o lokalni kulturi in identifikaciji (prim. Brumen 2000). Današnjo situacijo prebivalci dojemajo kot velik prelom z 'zlato dobo' tega območja, ko so bile doline polne ljudi, krajina pa obdelana. Za obravnavano spremembo je najpomembnejši čas po drugi svetovni vojni, s čimer utemeljujem tudi svojo obravnavo tega obdobja. Čeprav je konec druge svetovne vojne zagotovo prinesel nov družbeno-politični kontekst, pa ta čas ni pomenil nenadnega preobrata v življenju v Nadiških dolinah. Ljudje so se sicer res začeli bolj množično izseljevati, a se je marsikdo še vedno preživiljal s kmetijstvom, v bolj ravninskih, nižje ležečih območjih pa se je kontinuiteta kmečkega dela nadaljevala vse do danes. Kot bom pokazala v monografiji, do spremembe krajine torej ni prišlo neposredno po drugi vojni, ampak je bila postopna. Torinski antropolog Pier Paolo Viazzo (2014: 160–161) namreč opozarja na to, da so nekateri raziskovalci drugo svetovno vojno obravnavali kot enkratni obrat, pri čemer so predvidevali, da so do druge svetovne vojne prevladoval skupnosti z zaprtim gospodarstvom, ki so se po vojni nenadoma odprle navzven.

Čeprav so take razlage prisotne tudi v Nadiških dolinah, pa se je v moji etnografski raziskavi izkazalo, da je bilo opuščanje kmetijstva, ki je do neke mere znak naraščajoče odvisnosti od ekonomije onkraj dolin, precej počasnejše. V monografiji tako sicer obravnavam obdobje po drugi svetovni vojni, vendar prikažem, da je opuščanje kmečkega dela in zapuščanje dolin, pa tudi zaraščanje potekalo postopoma, in namesto preobratov poudarjam kontinuitete.

ANTROPOLOŠKI POGLED(I) NA KULTURNO KRAJINO

Krajina je v antropologiji in širše v humanistiki uveljavljena raziskovalna tematika (glej Ingold 1993; Hirsch in O'Hanlon 1995; Feld in Basso 1996; Sauer 1996; Bender 2001; Tilley in Cameron-Daum 2017; Sereni 2020; za pregled obravnav krajine glej Baskar 2013b). Pri obravnavi krajine so raziskovalci razvili različne teoretske opredelitve, ki jih na tem mestu na kratko povzemam, da lahko mednje umestim svoj raziskovalni pristop.

V monografiji obravnavam zgodovinsko transformacijo kulturne krajine v Nadiških dolinah in spreminjanje domačinskih odnosov do nje. Krajino razumem kot s človeškim delom preoblikovano zemeljsko površje, s katerim se povezujejo različne prakse, percepcije, občutja in pomeni. V tem smislu je moje dojemanje krajine precej drugačno od fenomenološkega pristopa enega od utemeljiteljev antropologije krajine Erica Hirscha (1995: 4–22), ki krajino definira v dialektični tenziji med vsakodnevnim bivanjem, ki tvori t. i. ‚ospredeje‘ krajine (tj. okolje, v katerem trenutno delujemo), in potenciali, ki tvorijo t. i. ‚ozadje‘ krajine (to so vse širše silnice, od zgodovine do uprstorjenih razmerij moči). Krajino sicer razume kot zgodovinski proces, ki izhaja iz omenjene dialektike, vendar pa se – podobno Ingold (1993) – bolj osredotoča na bivanje posameznika v nekem okolju. Toda ob tem postavljanju ali ‚potapljanju‘ človeka v krajino se kljub drugačnim intencam Hirscha in Ingolda krajina razcepi na okolje neposrednega delovanja in od človeka ločen objekt, ki je nekakšno ozadje človeškim dejavnostim. Moj pristop je drugačen, ker se bolj kot na sprotno, hipno delovanje v danem okolju osredinjam na delo in druge prakse, ki imajo svojo zgodovino in trajanje. Za preobrazbo kulturne krajine Nadiških dolin je bila namreč bistvena prav trajna in sezonska vključenost v okolje in delo ‚na krajini‘ – predvsem živinoreja in gojenje kultur za prehrano. Kot sem že prikazala in bom tudi v nadaljevanju, prebivalci krajine ne pojmujejo kot nečesa v ozadju

in ločenega od človeka niti ne kot zgolj trenutnega okolja delovanja. Njeno transformacijo namreč razlagajo prav s človeškim delom oz. z odsotnostjo slednjega, ki pa sta pojava daljšega trajanja.

Moje preučevanje krajine je bližje usmeritvi ameriškega geografa Kennetha Olwiga (2013: 258), ki v krajni vidi dva združena pomena – krajine kot vizualne podobe zemeljskega površja in krajine kot privajanja zemeljskega površja od politične skupnosti. Ugotavlja namreč, da v angleščini izraz ‚krajina‘ (*landscape*) izhaja iz krajinskega slikarstva in označuje zgolj vizualni vidik, torej videz zemlje. V germanskih jezikih pa ima krajina (*Landschaft*) poleg navedenega še (zgodnejši) pomen omejenega zemljišča, ki je podvržen skupnim zakonom srenje in je torej povezan s skupnostjo ljudi. Zato Olwig meni, da bi pri preučevanju krajine morali upoštevati oba pomena, tj. izgled krajine in zgodovinsko pogojene spreminjajoče se koncepcije in rabe zemlje, posameznih krajev ali območij, naravnih virov itd. ter pomene, ki izhajajo iz skupnosti, zakonov, navad in kulture (Olwig 1996: 630–645; glej tudi Olwig 2013).

Za moj pristop so poleg navedenega temeljnega razumevanja krajine deloma sicer relevantni tudi fenomenološki pristopi, saj me poleg zgodovinskega nastajanja krajine zanimajo tudi domačinske percepcije okolja in konkretni (telesni) načini prisotnosti v obravnavanem okolju. Fenomenološki pristopi so v sodobnosti v ospredju antropološkega preučevanja krajine (za kritično opazko k temu trendu glej Kozorog 2019a). Tim Ingold poziva k preučevanju krajine skozi »perspektivo bivanja«, ki zanika dihotomije med naravo, kulturo, notranjimi občutki in zunanjimi dejstvi o krajini. Predvideva torej telesno potopljenost v krajino (Ingold 1993; prim. Bajič 2016). Christopher Tilley in Kate Cameron-Daum (2017: 5–10; 174–288) podobno preučujeta utelešeno izkušnjo krajine, saj ljudi in krajino vidita kot prepletene v mrežo materialnih in družbenih odnosov. Krajino pojmujeta kot eksistencialni temelj za naše utelešeno gibanje, pri čemer smo hkrati v njej in v odnosu z njo, saj na nas vpliva, zato telesa in krajine v vzajemnem odnosu ustvarjajo drug drugega.

Fenomenološki pristopi torej človeka in krajine ne pojmujejo kot ločenih, človekovih dejavnosti pa ne kot zgolj vtisnjenih v krajino, ampak kot del nje. V teh pristopih pa ima, kot navaja Barbara Bender (2001: 83), kraj prednost pred časom. Zgodovinski in politični aspekti so torej potisnjeni v ozadje, manj pomembni, saj so v ospredju zanimanja fenomenoloških antropologov krajine človekove neposredne izkušnje okolja. Ker v monografiji obravnavam predvsem zgodovinsko proizvedeno krajino, fenomenološki pristopi niso temeljni fokus moje raziskave.

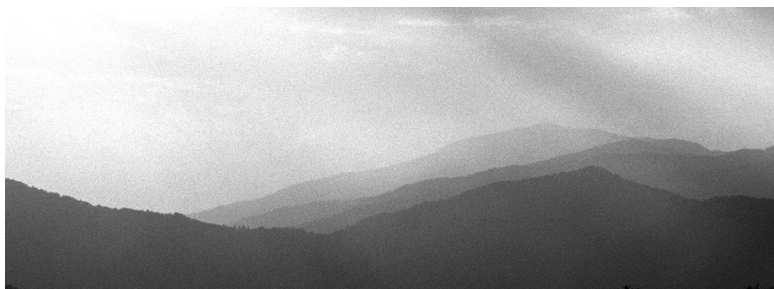
Strinjam se z definicijo Pamele J. Stewart in Andrewa Strather-na (2003: 11), ki pišeta, da je krajina lahko pomembna pri družbenih zamišljanjih identitete, saj združi materialne (politika, ekonomija, materija) in simbolne perspektive (kulturni pomeni), ki so v krajini povezane. Menim torej, da lahko preučevanje krajin poda celostni uvid v preučevano družbo, zato se krajine lotevam celovito in pozornost namenjam tako njenim materialnim kot tudi simbolnim vidikom. V Nadiških dolinah obravnavam prostorske prakse in reprezentacije, ki jih razumem kot relativno medsebojno odvisne – druga na drugo vplivajo, vendar pa se ne določajo absolutno (Vranješ 2008). Pri tem me zanima, kako prakse odsevajo družbeno-ekonomski kontekst, hkrati pa tudi, kakšne pomene prostorskim praksam in prostoru samemu pripisujejo akterji glede na svojo biografijo in trenutni položaj.

Skladno z navedenim raziskovalnim pristopom se preučevanja krajine v monografiji lotim tako, da najprej opišem zgodovino kmetijstva v Nadiških dolinah. Pri tem ugotavljam, da so na oblikovanje kulturne krajine vplivali pašništvo in hlevska govedoreja, načini rabe zemlje (glej Musoni 1898, 1914; Turnšek 1954a, 1954b; Beguš 2015; Ledinek Lozej 2019) in dedovanijske prakse (glej Cole in Wolf 1999; Sacchi in Viazzo 2014). Krajino razumem kot odvisno od ekoloških in socioloških faktorjev (glej Guille-Escuret 1998: 227; Cole in Wolf 1999: 126; Viazzo 2014), zato jo preučujem z upoštevanjem vsakokratnih družbeno-političnih razmer, upoštevam pa tudi specifično okolje Nadiških dolin – vpliv različnih višinskih pasov, klime in drugih okoljskih omejitev. V raziskavi me zanima, kakšna je bila specifična prilagoditev družbe na okolje v teh dolinah, pa tudi, kako se je sčasoma spreminjala. Sledim namreč ugotovitvam antropologov, ki menijo, da je prilagoditev družb na okolje produkt preteklih izkušenj, zgodovine in zunanjih dejavnikov, zaradi česar se družbe na primerljivo okolje lahko prilagajajo na različne načine (Cole in Wolf 1999: 120; glej tudi Viazzo 2014; Baskar 2015). George Guille-Escuret (1998: 227) prepričljivo argumentira, da ni ekološke prisile, ki bi jo lahko ločili od družbene, saj nobena naravna sila na družbo ne vpliva neodvisno od ekonomskih, političnih in simbolnih sistemov.

Kmetijstvo, ki je bilo pred tem temeljna ekonomska dejavnost, je imelo v drugi polovici 20. stoletja pri preživetju domačinov v Nadiških dolinah vse manjši pomen. Zato v monografiji obravnavam razloge za opuščanje kmetijstva – izseljevanje (glej Kalc in Kodrič 1992; Kalc 1997), potres, menjavo generacij, agrarne politike (glej Bacarella 1999; Farolfi in Fornasari 2011; Agnoletti 2013) in druge državne intervencije. Poleg praks, ki so vplivale na oblikovanje krajine, me prav tako zanima domačinski pogled na spremembe, kar je po Pameli J. Stewart in

Andrewu Strathernu (2003: 11) simbolni vidik krajine. Prav tako obravnavam dedovanjske prakse, ki so v preteklosti vplivale na oblikovanje krajine, danes pa razdrobljenost kmetijskih zemljišč otežuje angažiranje v krajini. Sodobnim praksam skrbi za krajino pa se posvečam v zadnjem, obsežnejšem poglavju, kjer se osredotočam na štiri krajinske elemente. To so suhozidne terase, ki ležijo ob strnjenih vaseh, steze, ki vasi povezujejo, od vasi bolj oddaljene senožeti in kostanji, ki rastejo na njih. Pri vsakem od njih opišem spomine na rabo in skrb v preteklosti, upomenjanje zaraščanja in propadanja teh elementov ter sodobne prakse skrbi zanje.

Moja raziskava torej temelji na razumevanju kulturne krajine kot zgodovinskega, s človeško transformativno dejavnostjo proizvedenega okolja, ki ga različni akterji upomenjajo glede na zgodovinske okoliščine. Četudi bi človek v sodobni gozdni krajini Nadiških dolin lahko videl naravno krajino, pa Mauro Agnoletti (2010: 51–55) poudari, da so za mnogo krajin, ki jih pojmuje kot naravne, npr. gozdne, ključne človeške intervencije. Te so vidne tudi pri podrobnejšem pogledu na krajino Nadiških dolin – suhozidne terase, cepljene kostanje, nedavno zarasle se senožeti, toponime, pa tudi opuščanje lahko razumemo kot človeško intervencijo. Krajino zato pojmem kot preoblikovano zaradi človeške dejavnosti (Baskar 2018: 661; glej Basso 1996: 6; Baskar 1998: 254; Strang 2003: 110; Agnoletti 2006a: 26; Descola 2018), pri čemer pa me zanima tudi, kako domačini dojemajo nečloveške akterje – npr. gozd –, ki v krajini Nadiških dolin zaradi posledic opuščanja kmetijstva dobivajo vse večjo vlogo.

Slika 1: Razgibanost površja Nadiških dolin; foto: Pietro Peressutti, junij 2009

DEMOGRAFIJA ITALIJANSKIH HRIBOV: MED MARGINALNOSTJO, IZSELJEVANJEM IN UPANJEM NA BOLJŠO PRIHODNOST

Hribovito predalpsko območje Nadiških dolin je v nekaterih potezah primerljivo z drugimi podobnimi območji v Italiji – treviškimi

Predalpami (glej Mattana 2006), vicentinskimi Predalpami (glej Perco in Varotto 2004), pa tudi z drugimi v nedavni preteklosti izpraznjenimi območji (glej De Rossi 2018). V emski percepciji domačinov Nadiških dolin je to območje zaznamovano z ekonomsko nerazvitostjo, izseljevanjem, praznostjo in negativnimi stereotipi, vezanimi na tamkajšnje prebivalstvo. Tako niti pogosta interpretacija družbeno-političnih stvarnosti v Italiji, ki državo deli na dve Italiji – severno in južno – (glej Schneider 1998), niti zamisel Arnalda Bagnasca (1977) o treh Italijah nista zadostni za tolmačenje obravnavanega območja.

Sklepamo lahko, da sta na to vplivala slabšalno vrednotenje ruralnega življenja in dolgotrajna hegemonija urbanega etosa v Italiji, kjer so bila mesta razumljena kot temelj nacionalne identitete (Baskar 2015: 599–602). Nadia Breda (2013: 55) v skladu s tem ugotavlja, da so imaginariji o Alpah v Italiji najpogostejše vezani na tamkajšnje življenje v preteklosti, zato so bolj kot kraji, kjer ljudje živijo, obravnavani kot območja, namenjena zunanjim uporabnikom – predvsem za rekreacijo (prim. Gray 2003). Zaradi tega, pa tudi zaradi agrarnih politik, ki niso spodbujale gorskega kmetijstva (glej Bacarella 1999; Del Panta 2002; Farolfi in Fornasari 2011), in omejenega industrijskega razvoja je bilo v drugi polovici 20. stoletja izseljevanje iz italijanskih Alp tako množično, da so se vasi ponekod skoraj izpraznile (glej Marcuzzi 1989; Zanini in Viazzo 2020). Primerljivi procesi izseljevanja so se dogajali tudi na drugih hribovitih območjih Italije, države, v kateri je kar 41,6 % površja hribovitega (Agnoletti 2013: 23).

Medtem ko so bili v preteklosti hribi v Italiji obravnavani kot problematični sami po sebi (Kozorog 2013b: 136–138), pa se v sodobnosti dogaja preobrat v vrednotenju teh območij. To se zrcali tudi v ponovnem naseljevanju v hribovitih predelih. V demografskih statistikah je bil zasuk konec prejšnjega stoletja najprej zabeležen v francoskih Alpah, od začetka 21. stoletja pa še v italijanskih, ko se je upad prebivalstva, ki se je zdel nepovraten, prevesil v postopno povečevanje števila prebivalcev. V 1742 alpskih občinah v Italiji se je od leta 2001 do leta 2011 število prebivalcev v povprečju tako povečalo za pet odstotkov. Čeprav demografski prirastek ni bil zabeležen na celotnem alpskem območju, pa je upad prebivalstva tudi drugod manj strm (Zanini in Viazzo 2020: 17).

Nekatera italijanska hribovita območja so danes tako postala prostori priseljevanja, pa tudi produkcije avtentičnosti, revitalizacije, promoviranja lokalne hrane, dediščinjenja – in s tem bogata območja (glej Grasseni 2004, 2005, 2012; Piermattei 2007; Bonato 2017; Ledinek Lozej in Vendramin 2020). Navedene spremembe so v veliki meri posledica politik Evropske unije in novih tržnih priložnosti

(Piermattei 2007), pa tudi predruženja bivanjskih preferenc posameznikov, tudi zaradi novih globalnih kriz – npr. pandemije covida 19 (glej Zanini in Viazzo 2020). Fassio idr. (2014) navajajo, da se je v tem procesu spodbujenega zanimanja za Alpe dožemanje slednjih spremeno iz negostoljubnih, nazadnjaških krajev v kraje priložnosti. Zato se nekateri spet začenjajo ukvarjati s starimi preživitvenimi praksami, npr. s pastirstvom, pri čemer avtorji ugotavljajo, da je predstava, da so to meščani, ki so se naveličali mesta, poenostavitev.

Priseljevanje pa ni enakomerno razporejeno po vseh italijanskih hribovih. Hribi in tamkajšnje razmere so raznolike, kar je razumljivo že zaradi površine, ki jo prekrivajo v tej državi. Nenazadnje sta John W. Cole in Eric R. Wolf (1999) v svoji klasični antropološki študiji prepričljivo pokazala, kako drugačni so načini življenja in dinamike sprememb že v dveh sosednjih alpskih vaseh. Raziskovala sta v deželi Tridentinsko - Zgornje Poadižje (*Trentino-Alto Adige*), ki je bilo že v času izseljevanja demografsko relativno stabilno območje (Zanini in Viazzo 2020: 17). Če Bruno Vecchio kot razlog za ohranitev kmetijstva v tej deželi omenja model nedeljivosti kmetij, pa sta Cole in Wolf (1999: 210–232; prim. Vecchio 1989) v vasi z nemško govorečimi naseljenci zasledila preferenco do kmetijskega dela, v vasi z italijansko govorečimi prebivalci pa več želje po usmerjanju v emigracijo in turizem. Navedba naj služi le kot ilustracija raznolikosti na ekološko sicer primerljivih območjih italijanskih hribov. Razvitost, izseljevanje in relativno blagostanje prebivalstva pa se lahko še dodatno razlikujejo glede na mnogo dejavnikov – nadmorska višina, družbeno-ekonomska situacija dežele, razširjenost turistične dejavnosti, oddaljenost od večjih centrov idr. V deželi Dolina Aoste (*Valle d'Aosta*) je prebivalstvo tako naraščalo že v času, ko je bilo v drugih delih italijanskih Alp prevladujoče izseljevanje, kar so omogočali ugodna davčna zakonodaja te dežele, investicije v turizem, monopol nad igralništvom in izkoriščanje hidroenergije (Ricarand 2015). Medtem pa južni Apenini do danes ostajajo prostor izseljevanja (glej Teti 2014, 2015, 2017), podobno velja tudi za hribovito notranjost Sardinije (Lai 2011: 25) in nekatera predalpska območja, med njimi predalpska območja Furlanije - Julijske krajine (Löffler idr. 2014) – kjer se nahajajo Nadiške doline.

Raziskovalci navajajo, da je bil demografski upad po drugi svetovni vojni najvišji prav v furlanskih Alpah, kar še danes vpliva nanje. Menijo, da prebivalstvo zahodnih italijanskih Alp – drugače kot v vzhodnih – v zadnjih desetletjih narašča zato, ker te niso bile tako izseljene (Löffler idr. 2014: 3–6). Ernst Steinicke, Peter Čede, Roland Löffler in Igor Jelen pa dokazujejo, da se trend ponovne imigracije v

hribe širi z zahoda proti vzhodu in da je že dosegel furlanske Alpe, čeprav to statistično še ni razvidno (Steinicke idr. 2014). Tej ugotovitvi pritrjuje tudi moja raziskava. Čeprav v hribovitih predelih Nadiških dolin število prebivalstva še vedno upada (ISTAT 2023), pa so se v zadnjih letih v doline ponovno naselili posamezni mladi ljudje – to so potomci ljudi iz teh dolin, ki so sicer živeli v tujini, posamezniki iz Furlanske nižine in drugih delov Italije ter prebivalci Nadiških dolin, ki so se priselili v višje ležeče vasi. Pogosto so ti priseljenci precej 'vidni' – aktivni, vključeni v skupnost – in si dejavno prizadevajo za revitalizacijo območij (prim. Löffler idr. 2014). Ne glede na te posamične pojave priseljevanja domačini večinoma ne zaznavajo obrata, ampak na priseljence večkrat gledajo nekoliko sumničavo, predvsem pa jih vidijo kot posameznike, ne kot potencialne znanilce trenda, zaradi katerega bodo tudi njihove doline postale manj izpraznjene in 'odročne' (Ardener 2012).

Vendar pa, in to je za mojo raziskavo relevantnejše, priseljevanje ne bo nujno ustavilo propadanja kulturne krajine. Raziskovalci namreč ugotavljajo, da priseljevanje ne prispeva nujno k omejevanju zaraščanja in propadanja krajine. Menijo, da nove oblike priseljevanja prispevajo k revitalizaciji območij, vendar pa opažajo, da se priseljenci večinoma ukvarjajo s turizmom, s kmetijstvom pa bolj poredko, zato nove prakse priseljevanja v večini italijanskih Alp niso ustavile zaraščanja kulturne krajine² (Löffler idr. 2014: 1–12; Riccarand 2015: 10; Mattalia idr. 2018: 749). Čas bo pokazal, ali se bo trend priseljevanja res razširil še na vzhodna alpska in predalpska območja, pa tudi, kako bo to vplivalo na preobrazbo tamkajšnje kulturne krajine.

Slika 2: Zaraščanje; foto: Pietro Peressutti, december 2009

2 Raziskovalci kot izjemo navajajo Zgornje Poadižje (*Alto Adige*) in del Tridentinskega (*Trentino*), vendar je ohranitev kulturne krajine tam v večji meri posledica kontinuiranega ukvarjanja s kmetijstvom in manj kmetijskega dela, po katerem so poprijeli nedavno priseljeni prebivalci (Steinicke idr. 2014: 16).

Izpraznjenost, odhajanje prebivalstva in nostalgija so torej značilnosti, ki so skupne (nekaterim) italijanskim goratim in ruralnim območjem. Zato v sodobnosti poteka več poskusov revitalizacije teh območij – na otokih in v južni Italiji skušajo to reševati z nizkimi cenami nepremičnin, s čimer želijo v skoraj prazne vasi privabiti nove naseljence (glej npr. CasaLeuro b. n. l.). Poleg tega se s problemom izpraznjenosti ukvarja več iniciativ – npr. iniciativa »ponovno naseliti Italijo« (ital. *riabitare l'Italia*; glej De Rossi 2018).

Viazzo in Zanini praznost v Alpah opredelita kot ne zgolj demografsko in prostorsko, ampak predvsem kot družbenostrukturno in kulturno (2014: 8, 2020: 23, 2022: 134). Po drugi strani pa praznost vidita kot potencial za nove rešitve. Roberta Clara Zanini (2021) je v etnografski raziskavi dveh alpskih vasi namreč pokazala, da praznost lahko ugodno vpliva na uvedbo kulturnih inovacij. Praznost, ki je videna kot potencial, pa je drugačna od praznosti, ki jo v zapuščenih latvijskih vaseh opisuje Dace Dzenovska (2020: 12–24). Te so se izpraznile v manj oddaljeni preteklosti od italijanskih, v času po menjavi socialističnega sistema s kapitalističnim. Tam je praznost pojmovana kot prehodno obdobje med svetom, ki se je končal, in svetom, ki bo še nastal. V Nadiških dolinah pa praznost lahko nosi oba pomena – kot potencial za inovacije in kreativnost (glej npr. Šušnjar 2019) ter kot konec neke dobe, območja in tamkajšnje etnične skupine.

V skladu s tema dvema pomenoma v Nadiških dolinah obstajajo različni pristopi k »upravljanju praznosti« (Dzenovska 2020: 24) – tj. specifična logika delovanja, ki je potrebna zaradi izpraznjenosti krajev. Delovanje posameznikov izhaja iz različnih pogledov na tamkajšnjo krajino, zato poglede in (posledične) pristope delim na ‚domnevno kontinuirano‘ in ‚z upanji iznajdeno‘ krajino. Oba predvidevata tako percepcije kot tudi iz njih izhajajoče načine skrbi za krajino, razlikujeta pa se po intenci. Medtem ko gre pri prvi za iskanje kontinuitete v krajini, druga skuša upajoče intervenirati, da bi v krajini zbudila skrite potencialne. Predlagano razlikovanje je predvsem analitično orodje za razumevanje različnih domačinskih odnosov do krajine, ki pa se pri posamezniku lahko prekrivajo.

‚Domnevno kontinuirana krajina‘ torej temelji na percepcijah in domnevah o kontinuiteti. Kontinuiteta se po eni strani nanaša na domačinsko zaznavo, da je bila kulturna krajina v preteklosti relativno nespreminjajoča se. Razširjena je domneva, da so krajino

izoblikovali Slovani, ki so se v 7. stoletju naselili v Nadiške doline, njihovi potomci pa so krajino ohranjali nespremenjeno vse do procesov opuščanja kmetijstva v drugi polovici 20. stoletja, ko se je začelo zaraščanje. Zato je za ta pogled značilno nostalgичno sklicevanje na preteklost, prednike in lokalno identiteto. Pogled ‚domnevno kontinuirane krajine‘ hkrati obsega afektivnost, ki jo poraja prostor, in subjektivno izkušnjo nostalgичnosti, saj domačini v zaraščeni krajini zaznavajo tudi spomine na svoje bližnje, ki jih ni več tukaj (prim. Navaro-Yashin 2009).

Po drugi strani pa se kontinuiranost nanaša na domnevno ohranjanje krajine ‚kot je včasih bila‘. To se najpogosteje kaže v skrbi posameznikov za družinska zemljišča ali drevesa in je emsko razumljeno kot relativno nepretrgana praksa domačinov (glej Vranješ 2008). Kljub angažiranju pri skrbi za krajino pa ta pogled demografsko in pomensko izpraznjenost Nadiških dolin pojmuje kot neogiben konec tega območja in njegove krajine. Posamezniki tako nasprotujejo novim, alternativnim prostorskim rabam, saj motivacije za delo ne vidijo v aspiracijah glede razvoja območja v prihodnosti, temveč v ohranjanju spomina na prednike, v čiščenju kot vrednoti sami po sebi in v vzpostavljanju nadzora nad svojim zasebnim zemljiščem z obdelovanjem.

Pri pogledu ‚z upanji iznajdene krajine‘ pa gre za investiranje upanja v potencialne krajine, ki so sicer pogosto še zakriti, vendar pa posamezniki verjamejo, da jih bodo s svojim angažiranim delovanjem lahko zbudili. Kot prvi, tudi ta pogled, združuje tako percepcije krajine kot s percepcijo motivirane prakse skrbi za krajino. Krajinski odnos sicer lahko temelji na starih praksah, vendar pa se od odnosa ‚domnevno kontinuirane krajine‘ razlikuje po intenci. Temeljna motivacija pri skrbi za krajino je namreč upanje v boljšo prihodnost tega izpraznjenega območja. Akterji se nadejajo, da bi lahko doline, ki so bile zaznamovane z nerazvitostjo, odhajanjem ljudi in brezperspektivnostjo, v spremenjenih družbeno-političnih okoliščinah prevrednotili in jim pripisali bolj optimistične konotacije. Potencial za to vidijo predvsem v turističnem razvoju, pri katerem pomembno vlogo pripisujejo kulturni krajini. Upanje se torej nanaša na pozitivno prevrednotenje tega območja, pa tudi na to, da bi zaradi spremenjene kvalitete tega območja, pa tudi zaradi novih ekonomskih možnosti, (mladi) ljudje lahko ostali v dolinah in s tem preobrnili neugodno demografsko sliko.

Pri pogledu ‚z upanji iznajdene krajine‘ je skrb za krajino postala del politike njenega oživljanja. Domačini pa se zavedajo, da so za ustvarjanje dolin kot drugačnih in prepoznavnih potrebni novi

pristopi in razumevanje krajine. Zato nekateri domačini ,iznajdevajo' krajino, tako da vanjo projicirajo nove pomene, ki so pogosto razumljeni kot ,zunanjí'. V tem pogledu npr. prevrednotijo zaraščenost: ne vidijo je več kot znak propadanja in konca krajine, pač pa kot ,divjino' in ,neokrnjeno naravo', v njej razpoznavajo ,avtentičnost' in jo imajo za tržni potencial dolin (prim. Repič 2021a).

Oba pristopa torej poleg percepcij predvidevata različne načine skrbi za krajino. Skrb je v antropološki literaturi obravnavana predvsem kot skrb za sočloveka (glej Buch 2015; Thelen 2015; Adlakha 2020; Rapp 2020), manj pogosto pa kot skrb za okolje (prim. Scaramelli 2018; Hilton 2022: 266). V monografiji skrb razumem v skladu s feminističnimi tematizacijami in jo pojmujem kot ambivalentno, saj po eni strani predvideva ljubezen in je dojemana izrazito pozitivno, po drugi pa je lahko fizično in čustveno naporna, spolno zaznamovana in izčrpavajoča (glej Tronto 1993; Zaviršek 2019; Adlakha 2020).

Amanda Hilton prakse skrbi za oljčne nasade na Siciliji opredeli kot del moralne ekonomije, vendar jih razume onkraj idealiziranih pogledov na skrb. Te prakse namreč po eni strani vsebujejo ljubezen, spoštovanje in predanost, vendar pa so naporne in v dialektični tenziji z ekonomskim in okoljskim propadanjem tega območja (2022: 263–266). To bi lahko aplicirali tudi na skrb za krajino Nadiških dolin. Ta je po eni strani lahko težka predvsem za starejše ljudi in izčrpavajoča zaradi občutka o nepovratnem propadanju tamkajšnje krajine ne glede na vložen trud, po drugi strani pa je dilema med skrbjo in (še hitrejšim) propadom krajine prav tako težavna. Če domačini Nadiških dolin s skrbjo za krajino simbolno udomačujejo ,naravo' in v njej vzpostavljajo red (prim. Stacul 2003: 40), pa zaraščanje v domačinski konceptiji pomeni krčenje udomačenega sveta, ki postaja vse bolj divji (prim. Guo 2003: 203; Descola 2018: 62).

Slika 3: Gozd v Nadiških dolinah; foto: Pietro Peressutti, marec 2010

Raziskava temelji na enomesečni preliminarni raziskavi, osemmesečnem bivanju v Nadiških dolinah in nekaj krajših terenskih obiskih. Preliminarno raziskavo sem opravila v februarju 2020, ko sem bila zaradi težav z iskanjem namestitve v dolinah nastanjena v Vidmu (*Udine*). Od tam sem se v Nadiške doline vozila na prireditve in opravljanje intervjujev ter tako ‚vstopila‘ na teren, o katerem sem pred začetkom raziskave vedela le malo. Poleti leta 2020 in pozimi leta 2021 sem se iz Ljubljane nekajkrat odpeljala v doline, da bi se udeležila dogodkov ali le ostala za konec tedna. Daljše bivanje v dolinah je bilo v času pandemije covida-19 namreč težko izvedljivo. Dolgotrajni del terenskega dela pa sem opravila v letih 2021 in 2022. V občini Srednje (*Comune di Stregna*)³ sem bivala od sredine maja do sredine novembra 2021. Prva dva meseca sem stanovala v vasi Polica (*Polizza*), nato pa štiri mesece še v vasi Klinac (*Clinaz*). Kasneje sem v isti vasi bivala še dva meseca – avgusta in septembra leta 2022.

Slika 4: Vas Klinac (*Clinaz*); foto: Tina Ivnik, avgust 2023

---

3 Zemljepisna imena v dvojezičnem območju zapisujem v slovenski standardni in italijanski različici. Prav tako obe različici uporabljam za imena drugih italijanskih krajev, ki imajo slovensko ustreznico. Medtem ko pri naselbinskih imenih navajam poimenovanje v obeh jezikih skozi celotno besedilo, italijansko poimenovanje za nenaselbinska imena zapišem le ob prvi omenbi. Pri zapisovanju imen v slovenščini se zgledujem po Merkušju (2006).

Opravila sem 76 polstrukturiranih intervjujev, poleg tega pa še vrsto neformalnih pogovorov s tamkajšnjimi prebivalci in drugimi, ki zahajajo v obravnavane kraje. V raziskavo sem vključila prebivalce vseh dolin, vendar sem imela zaradi kraja bivanja največ sogovornikov iz višjih predelov – predvsem iz občin Srednje (*Comune di Stregna*) in Dreka (*Comune di Drenchia*). Metodo opazovanja z udeležbo (glej Eriksen 1995: 25–28) sem uporabljala ob svojem bivanju v vasi, kjer sem opazovala vsakodnevne ritme prebivalcev, njihove medsebojne stike in angažiranje s krajino, poleg tega pa tudi na številnih prireditvah, ki so se v času moje prisotnosti zvrstile v dolinah. To so bili prazniki vasi (*senjami*), nedeljske maše, kres, rožinca, turistični pohodi, praznik kostanja (*burnjak*), pust, Vrnitev senoseku, Dan emigranta, festival Postaja Topolove, festival IKARUS, pa tudi zasebna praznovanja (praznovanje zagovora magistrske naloge, rojstnega dne, postavljanje *purtona* pred poroko ...). Udeleževala sem se sestankov, na katerih so domačini razpravljali o možnosti obnove kostanjevih nasadov in obiskala nekatere od številnih lokalnih etnografskih zbirk.

Moje sogovornike v najširšem smislu družijo povezanost z Nadiškimi dolinami. Pri raziskavi se nisem omejila zgolj na domačine, kot so ti emsko pojmovani, ampak sem vključila vse ljudi, ki izpolnjujejo vsaj kakšnega od ‚kriterijev pripadnosti‘ – v dolinah že dolgo bivajo, se sporadično vračajo, so aktivno vključeni v skupnost ali pa jih z dolinami povezuje hišno ime. Predstave o tem, kdo je ‚domačin‘, se namreč razlikujejo že med prišleki in prebivalci, pa tudi med samimi prebivalci. Neskladna so predvsem umeščanja ‚povratnikov‘. Med njimi so namreč tisti, ki so se v doline ‚vrnili‘ po nekaj generacijah izseljenstva, pa tudi taki, ki se že več desetletij ob poletjih vračajo v doline. Različne so tudi klasifikacije primoženih in priženjenih prebivalcev in prebivalcev, pa tudi ljudi, ki sicer nimajo prednikov iz dolin, ampak sami tu že relativno dolgo živijo in se na tem območju aktivno udeležujejo. Nadiške doline so namreč kot vsi odročni kraji »polne tujcev« (Ardener 2012: 527). Ardener doda, da niso dejansko polni tujcev, pač pa da je taka le percepcija, saj so tujci tam vidni bolj kot npr. v urbanih središčih. Na vsak način pa so klasifikacije prišlekov, tujcev, izseljencev in njihovih potomcev kontekstualne in fluidne, zato se pri raziskavi nisem omejevala zgolj na bolj ali manj ozko definicijo domačinov.

Za zagotavljanje anonimnosti sem osebe psevdonimizirala. Predstavljam jih zgolj opisno, pri čemer sem ponekod spremenila nekatere informacije, ki niso bistvene za vsebino raziskave – npr. kraj bivanja, poklic itd. Ko zapišem besedno zvezo ali stavek, ki je v dolinah že prešel na raven »lokalnih rekel« (prim. Vranješ 2017: 56), pa

sogovornika ne navajam. Pogosto kraja bivanja nisem zapisala, temveč sem navedla zgolj občino, kjer sogovorniki bivajo, ali pa na drug način opisala značilnosti kraja, kjer živijo.

Pri raziskovanju sem uporabljala ‚hodečo metodologijo‘ (glej Kusenbach 2003; Lee in Ingold 2006: 69; Ledinek Lozej idr. 2018; Rogelja Caf in Ledinek Lozej 2021: 77). Kot metodološko uporabni so se mi kazali predvsem organizirani skupinski pohodi. Udeležila sem se pohodov, ki jih v dolinah organizirata lokalna turistična organizacija in Planinska družina Benečije. Na njih sem dobila priložnost za spontane pogovore z ljudmi, s katerimi sicer morda ne bi prišla v stik. Včasih sem intervjuje opravljala med hojo. O takih intervjujih Evans in Jones (2011: 850–854) menita, da nanje vplivajo senzorične stimulacije iz okolja, da so lahko daljši od sedečih intervjujev, ker se tišine zdijo naravnejše, ljudje pa zaradi premikanja bolj spontano govorijo o krajih. Strinjam se tudi z Jojem Leejem in Timom Ingoldom, ki menita, da ritem hoje ustvarja posebno bližino in povezanost med ljudmi, ki skupaj hodijo (Lee in Ingold 2006: 69).

Nataša Rogelja Caf in Špela Ledinek Lozej (2021: 75) pri razmišljanju o prednostih ‚hodeče metodologije‘ poudarita še neprisiljen prehod v hodeči intervju, vznik misli, povezanih s hojo in s spreminjanjem okolice, ter bolj sproščene in zaupne intervjuje, ki lahko v takih okoliščinah nastanejo. Tako sem sogovornike spremljala do krajev, ki so jim osebno pomembni, šla z njimi nabirat kostanje, jih pospremila po stezi, ki so jo nedavno očistili, in s pastirjem gnala ovce. Nenazadnje pa mi je hoja omogočila tudi, da sem se bolje prostorsko orientirala. Ko sem bila seznanjena z nekaterimi lokacijami, sem tako lažje sodelovala v pogovorih z domačini. Menim, da sem jim na ta način tudi pokazala, da o dolinah že nekaj vem, in se tako izognila osnovnemu repertoarju informacij, navadno namenjenemu tujcem, ki dolin ne poznajo.

Pogosto so bili prebivalci seznanjeni z mojo prisotnostjo v dolinah. Tako sem na primer spoznala novo osebo, ki mi je rekla: »A ti si tista, ki živi v Klincu?« Ljudje so bili občasno informirani o tem, s kom sem že govorila, in mi izbiro sogovornikov včasih očitati, drugič pa mi dajali napotke, s kom bi pa *res* morala govoriti. Pogosto je bilo to povezano s predstavami o tem, kaj raziskujem. Menim, da je na predstave o mojem raziskovalnem zanimanju vplivala percepcija, ki jo imajo o dolinah prebivalci. Razširjeno je mnenje, da so tradicije, folklor, stara verovanja ipd. zaradi nerazvitosti tam bolj ohranjene, zaradi česar tja prihajajo ljudje, ki jih zanimajo načini življenja v preteklosti in druge *stare stvari*. To idejo o Nadiških dolinah kot hranilnici *starih stvari* razumem kot željo domačinov po reinterpretaciji območja iz zapuščenega v avtentično (glej Green 2005: 8).

Domačini Nadiških dolin se tako niso čudili prisotnosti etnologije. Nasprotno, imela sem občutek, da se jim to, da sem tam, zdi povsem razumljivo. V celotnem obdobju terenskega dela me ni nihče vprašal, kaj je antropologija ali etnologija, kar je sicer vprašanje, na katero smo antropologi oz. etnologi vajeni odgovarjati. Sklepam, da so domačini že izkusili, da antropologe oz. etnologue privlačijo tovrstni odročni kraji (glej tudi Ardener 2012: 522), poleg tega pa raziskave z etnološkimi prvinami zanimajo tudi lokalne raziskovalce⁴ (glej npr. Gariup idr. 1994; Rucli 1998, 2003; Ruttar in Zanini 2009; Battistig 2019).

Najverjetneje je na raziskavo vplivala tudi moja nacionalnost. Stike sem lažje vzpostavljala s posamezniki, ki se štejejo za pripadnike slovenske jezikovne manjšine. Prav tako so ti pogosto aktivni v društvih in s tem 'vidnejši', zato sem se pri svoji raziskavi najprej obrnila nanje. Kasneje sem se zavestno trudila, da stik vzpostavim tudi z drugače mislečimi, torej z ljudmi, ki slovensko identifikacijo zavračajo. V dolinah je namreč prisotna polarizacija, ki se v veliki meri strukturira glede na identifikacije prebivalstva. Pripadniki različnih političnih opcij tako neredko sodelujejo v ločenih društvih ter obiskujejo druge dogodke in celo prostore. Zato sem v raziskavo skušala vključiti oba 'pola', pa tudi ljudi, ki se ne uvrščajo na nobenega izmed njiju.

Na terenu sem se pogovarjala v slovenščini in v italijanščini. Potrebovala sem nekaj tednov, da sem se privadila lokalnega narečja in ga bolje razumela. V italijanščini sem govorila z ljudmi, ki govora v narečju niso bili večji, pa tudi s tistimi, ki so narečje sicer uporabljali, ampak so izrazili željo, da bi z menoj govorili v italijanščini. Menim, da je bil razlog za to odločitev pogosto občutek nekompetentnosti govora v slovenskem jeziku in skrb, da se v narečju o kompleksnih problematikah ne bodo mogli zadovoljivo izraziti. Pogosto sem imela občutek, da je tej odločitvi botrovala predstava o manjvrednosti narečij, pa tudi občutek, da jih ne bom razumela. To sem zaradi osebne afinitete do tega lepo zvenečega narečja obžalovala, vendar sem želje sogovornikov seveda upoštevala.

Pri transkripciji nisem upoštevala dialektološkega zapisovanja narečja, pač pa sem izseke iz intervjujev zapisovala tako, da sem iskala kompromis med knjižno slovenščino in narečjem, pri čemer sem se zgledovala po Brumnu (2000) in Mlekužu (2003). Zaporedja besed nisem spreminjala, saj sem skušala obdržati večino govora, posegla sem le takrat, ko bi bila lahko razumljivost za bralca otežena (glej tudi

---

4 Lokalni raziskovalci producirajo relevantne in kvalitetne raziskave, zato sem jih v svoji raziskavi upoštevala, prav tako se nanje mestoma sklicujem v tej monografiji.

Vranješ 2008: 123). V ta namen so v oglatih oklepajih mestoma zapisani prevodi izrazov v knjižno slovenščino. Zapisi v narečju so uveljavljeni tudi pri pisanju domačinov. Intervjuje, ki sem jih naredila v italijanskem jeziku, sem prevedla v knjižno slovenščino.

Moja raziskava pa ima tudi nekatere omejitve. Obseg obravnavanega območja se je izkazal za precejšen raziskovalni zalogaj, zato menim, da mi vseh raznolikosti ni uspelo popisati. Pozoren domačin bo tako v besedilu gotovo opazil, da so v njegovi dolini, občini ali vasi kakšen predmet imenovali z drugim izrazom, da so kostanje shranjevali na drugačne načine ali pa da se je zaraščanje tam dogajalo v drugačnem ritmu. Čeprav sem se z domačini večinoma sporazumevala brez težav, domnevam, da so bile nekatere stvari vseeno izgubljene s prevodom. Vsekakor upam, da nisem izpustila česa bistvenega in da s svojim pisanjem ponujam novo znanje o krajini Nadiških dolin in o domačinskih pogledih nanjo.

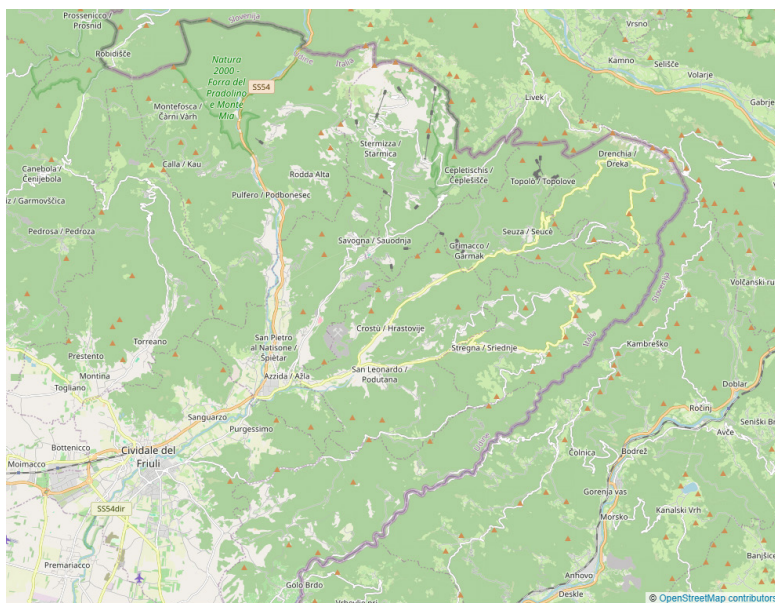

Prostor, identitete, spomini

(NE)DVOUMNE MEJE NADIŠKIH DOLIN IN SPREMENLJIVI OBSEGI BENEŠKE SLOVENIJE

Nadiške doline (*Valli del Natisone*) se nahajajo v severovzhodnem delu Italije, v deželi Furlanija - Julijska krajina (*Friuli Venezia Giulia*), na meji s Slovenijo. Sestavljene so iz štirih dolin – Arbeške (*Valle dell'Erbezzo*), Rečanske (*Valle del Cosizza*), Sovodenjske (*Valle dell'Alberone*) in Nadiške doline (*Valle del Natisone*). Območje spada v predalpski prostor, ki je precej hribovit. V dolinah je sedem občin – Srednje (*Stregna*), Podutana (*San Leonardo*), Grmek (*Grimacco*), Sovodnja (*Savogna*), Dreka (*Drenchia*), Podbonesec (*Pulfero*) in Špeter (*San Pietro al Natisone*). Središče slednje je istoimensko naselje Špeter (*San Pietro al Natisone*), ki je večje naselje ob vznožju dolin. Pomembno je predvsem kot stičišče dolin in zato, ker ima v primerjavi z drugimi

kraji več še delujočih storitev (lekarno, trgovino, muzej, več barov in slaščičarn, dve šoli, vrtec in pošta). Pomembnejše mesto v bližini dolin je Čedad (*Cividale del Friuli*).

Slika 5: Zemljevid Nadiških dolin; openstreetmap.org/ copyright

Ustaljeno poimenovanje za to območje je Beneška Slovenija⁵ ali – med domačini bolj razširjeno – Benečija.⁶ Med prebivalci so mnjenja o obsegu tega območja, ki naj bi ga definirale skupna ,kultura', zgodovinska izkušnja in primerljive značilnosti območja v sodobnosti (med njimi predvsem obmejna lega, etnična zaznamovanost prebivalstva in marginalnost), sicer neenotna. Eksonim (Beneška Slovenija) in endonim (Benečija) lahko geografsko sovpadata ali pa tudi ne. Nekateri prebivalci poimenovanje ,Beneška Slovenija' namreč tolmačijo kot širše območje⁷ (tako Tersko (*Valle del Torre*) in

5 V italijanščini so za označevanje tega območja v rabi izrazi *Slavia*, *Slavia Italiana*, *Slavia Friulana*, *Slavia Veneta* (glej Cracina 1978; Perusini 1978; Dapit 1995; Jaculin 1996: 10; Clavara 2000).

6 Poimenovanje ,Benečija' se za obravnavano območje pojavlja tudi v slovenskem prostoru. To ustvarja terminološko zmedo, saj se z izrazom ,Benečija' sicer prevaja italijanska dežela *Veneto*. Zaradi razumljivosti v monografiji uporabljam izraz ,Beneška Slovenija' – razen pri izsekih iz transkripcij pogovorov, kjer ohranjam sogovornikovo poimenovanje. Pod Beneško Slovenijo sicer uvrščam tako Terske kot tudi Nadiške doline, v monografiji pa se osredinjam zgolj na slednje.

7 Med pisci so prisotne tudi drugačne delitve – npr. na zahodno Benečijo (Terske doline) in vzhodno Benečijo (Nadiške doline, Idrijske doline) (glej Turnšek 1954b: 5) ali pa na Nadiško in Tersko Beneško Slovenijo (glej Mlekuž 2002: 56).

Karnajsko (*Valle del Cornappo*) kot tudi Nadiške doline), medtem ko z endonimom označujejo ožje območje, torej le Nadiške doline.⁸ Idrijske doline (*Valle dello Judrio*) največkrat ne omenijo, vendar pa glede na mojo etnografsko izkušnjo v skupen prostor praviloma uvrščajo tudi višje ležeče vasi Idrijske doline, ki mejijo na Nadiške doline. Razprave o tem, ki sem jih na terenu večkrat zabeležila, so povodne predvsem zato, ker razkrivajo, kako domačini dojemajo obseg „skupnega prostora“. Za ilustracijo težavnosti natančnega definiranja tega območja lahko služi spodnja vinjeta:

V avtu sem Salvatora vprašala, ali Idrijska dolina prav tako spada pod Benečijo. S tem vprašanjem je bil vidno zadovoljen – mislim, da zato, ker se mnenja prebivalcev o mejah Benečije razlikujejo in je bil vesel, da mi lahko ponudi svojo razlago. Zagodrnjal je, da je glede mej Benečije danes veliko nejasnosti, za kar on krivi predvsem italijanske nacionaliste, pa tudi lokalno prebivalstvo. Benečija je po njegovem mnenju celotno območje, ki je bilo včasih pod Beneško republiko in kjer so živeli Slovenci, danes pa je v Italiji. Rekla sem, da torej tudi Idrijska dolina spada pod Benečijo, in videti je bil zadovoljen, da sem razumela. [...] Dodal je, da ta dolina geografsko ne spada pod Nadiške doline, ker se reka Idrija (*Judrio*) izliva v reko Ter (*Torre*), ampak da zgodovinska meja ne sovпада s to delitvijo – Idrijska dolina je bila tudi del Beneške republike, torej je bila zgodovinsko del tega prostora, poleg tega tudi tam živijo Slovenci. (Terenski dnevnik, 18. 8. 2022.)

Pri navedenem, najširšem razumevanju se v območje Beneške Slovenije (Benečije) uvrščajo vsa ozemlja nekdanje Beneške republike, ki so jih naseljevali prebivalci, govoreči slovanski jezik. V tem primeru pod Beneško Slovenijo spadajo Nadiške in Terske doline,⁹ desni breg Idrije, dolina Rezije (*Val Resia*) ter vasi, ki so danes na slovenski strani meje, pa so bile del Beneške republike do njenega razpada – Robidišče, Breginj, Livek in Logje (glej Duša in Kočar 1999: 19–22). Jernej Mlekuž (2004a: 141) ugotavlja, da je bilo tako poimenovanje bolj razširjeno med zgodnejšimi pisci (glej npr. Rutar 1899; Musoni 1912), po drugi svetovni vojni pa so raziskovalci Rezijo večkrat obravnavali kot ločeno območje.

Dandanes območje kot najširše pogosto razumejo tisti domačini, ki želijo poudariti tukajšnjo prisotnost slovenske jezikovne manjšine. Skupna zaznava povezanosti tega območja na podlagi etničnih identifikacij domačinov pa je vprašljiva – bržda najbolj v dolini Rezije (glej

---

8 Ocenjujem, da je taka razlaga večinska, vseeno pa nekateri pod Benečijo uvrščajo tudi Terske doline.

9 Ko Terske doline pišem v množini, vanje uvrščam tudi Karnajsko dolino.

Dapit 2001; Valentinčič 2015a; 2015b; 2016). Takšno pojmovanje je zato redkejše, in sicer tako med raziskovalci (prim. npr. Rutar 1899: 4; Stranj 1989: 25; Kalc 1997) kot med domačini. Raziskovalci v območje Beneške Slovenije najpogosteje uvrščajo Nadiške in Terske doline ter prej omenjene vasi na slovenski strani meje (glej npr. Bufon 1992). Pojmovanje, ki v Beneško Slovenijo uvršča Terske in Nadiške doline, je pogosto prisotno tudi med domačini (glej Tomasetić 2011; Banchig 2013; Banchig idr. 2019). Med prebivalci teh območij namreč poteka več komunikacije, vsi predeli spadajo v predalpsko območje, prav tako pa so bile te doline izrazite povezane v preteklosti.¹⁰ Nekateri domačini pa v območje Beneške Slovenije uvrščajo le Nadiške doline.¹¹

Kot Beneški Slovenci oz. Benečani se sicer identificirajo tudi nekateri prebivalci vasi na desnem bregu Idrijske doline, ki sicer spadajo pod občino Prapотно (*Comune di Prepotto*) – odvisno predvsem od preteklosti njihove družine in povezav (npr. medsebojnega poročanja v preteklosti, skupnega dela s prebivalci sosednje doline, lokacije družinskih senožeti ...). Poleg tega pod Beneško Slovenijo uvrščajo tudi nekatere višje ležeče vasi občine Tovorjana (*Comune di Torreano*), saj je slednja – enako kot občina Prapотно (*Prepotto*) – vključena v Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini (Zakon 38/2001; glej Globočnik 2005: 37; Peršič 2008: 15).

Podobno kot pri različnih predstavah o velikosti Beneške Slovenije se tudi pri opredeljevanju obsega Nadiških dolin srečamo z nejasnostjo mej. Pri emskem razumevanju območja prihaja do neskladja med geografskimi (topografskimi) značilnostmi ter administrativnimi in zgodovinskimi mejami, ki jih domačini različno upomenjajo. Meja med Idrijsko in Nadiško dolino je tako zanimiva tudi zato, ker so nekatere vasi, ki spadajo pod občini Srednje (*Stregna*) in Dreka (*Drenchia*), geografsko gledano v Idrijski dolini. Kljub temu se tamkajšnji prebivalci identificirajo z Nadiško dolino – bržkone prav zaradi administrativnih meja, ki v tem primeru prevladajo nad geografskimi.

Drugače od težko določljivih mej, o katerih sem pisala zgoraj, je meja Nadiških dolin z nižino in s furlanskim prebivalstvom percipirana kot precej nedvoumna. Določena je glede na topografske značilnosti – Nadiške doline (oz. kar celotna Beneška Slovenija) so na hribovitem svetu, 'Furlanija' (in Furlani) pa v nižini. Razširjeno je mnenje, da je

10 Predvsem vasi, ki so si geografsko bližje – npr. Črni vrh (*Montefosca*) in Robidišče ter Prosnid (*Prosenicco*) in Breginj.

11 To pojmovanje se sklada z zgodovinskim pojmovanjem območja *Schiavonia*, *Schiavonia Veneta*, *Sclavanie* v Beneški republiki (Beguš 2015: 11; glej tudi Rutar 1899: 1; Marinelli 1912: 46).

ključna točka razmejitve most v kraju Pri mostu (*Ponte San Quirino*), ki preči reko Nadižo (*Natisone*). Med domačini sem pogosto naletela na razlage o dolgem obdobju, ko je meja ostala nespremenjena:

In če ti pomisliš, tist čas, recimo, so mel boje 200 let z Langobardi in je prišlo do tele meje, ki je ostala fiksna ves čas. Na gorah smo bili Slovenci; Langobardi, recimo Italijani, so bili na ravnini. (Salvatore, 26. 2. 2020; glej tudi Marinelli 1912: 160; Brnaški 1945: 74; Predan 1973: 35)

V monografiji obravnavam celotne Nadiške doline, kot jih razumejo tamkajšnji prebivalci. V svojo raziskavo sem tako vključila tudi vasi, ki geografsko gledano spadajo v Idrijsko dolino, vendar so vključeni v občine Nadiških dolin. Večino svojega terenskega dela sem namreč preživela v vasi Klinac (*Clinaz*), ki je ena izmed takih vasi v občini Srednje (*Comune di Stregna*). To območje je za etnografsko raziskavo sicer relativno obširno, zato želim opozoriti, da ne gre za enovit, homogen prostor. Najočitnejše so razlike glede na višinski pas in oddaljenost od večjih centrov v nižini. Razlike v topografiji so v preteklosti prav tako vplivale na načine obdelovanja zemlje, na živinorejo in na kulture, ki so jih gojili, o čemer bom še pisala v poglavju o zgodovini kmetijstva. V sodobnosti pa se te razlike izražajo v demografiji (nižji deli dolin so gosteje poseljeni), v obdelanosti površin (kmetijska dejavnost je večinoma prisotna na bolj ravninskih predelih), pa tudi pri zunanjih vplivih (v višje ležečih vaseh je v večji meri v rabi narečje, v nižjih italijanščina). Občina Dreka (*Comune di Drenchia*), ki je najbolj oddaljena od Furlanske nižine, se tako nahaja najvišje na ‚hierarhiji zapuščенosti‘ (Green 2005: 8) in je percipirana kot najbolj marginalna.

Posamezne vasi, občine, višinski pasovi in doline se torej med seboj razlikujejo – tudi v preteklih in sodobnih praksah oblikovanja krajine. Ker sem v svojo raziskavo vključila celotne doline, sem morda nekatere prakse posplošila, druge pa izpustila, sicer pa se v monografiji trudim upoštevati razlike med kraji. V izognitev generalizacijam ob vsakem sogovorniku, kjer je podatek relevanten, preciziram, iz katere občine prihaja, ali pa kako drugače opredelim ‚njegov‘ prostor. Na občine se sklicujem zato, ker želim na ta način ohraniti anonimnost sogovornikov, pa tudi zato, ker se domačini pogosteje prostorsko opredeljujejo glede na občino kot glede na vas.

Kampanilizem, kot ga obravnava Stacul (2003: 95–99), torej izražanje ponosa in pripadnosti domači vasi oz. ‚zvoncu domače vasi‘, se mi presenetljivo ni kazal kot širše uporaben koncept pri obravnavi prostorskih umeščanj prebivalstva (prim. Brumen 2000: 229; Baskar 2002: 109; Stacul 2003: 95–99; Baskar 2004: 3). Nekajkrat sem ga

sicer opazila – npr. v veliki fotografiji domače vasi, ki je visela v prostoru, namenjenem druženju. Sklepam, da so zaradi izpraznjenosti vasi za prostorsko opredeljevanje danes relevantnejše večje enote (npr. občine ali celotne Nadiške doline). Prej navedena izjema bi lahko potrjevala to tezo, saj je šlo za relativno gosto naseljeno vas. Relevantnost *kampanilizma* je morda izrazitejša pri izseljencih, o čemer priča zapis iz terenskega dnevnika, ki se sicer nanaša na Terske doline:

Alessandro mi je povedal, da izseljenci iz njegove vasi, ko čez polje obiščejo te doline, vselej poslušajo in snemajo zvok zvonov vaške cerkve. Povedali so mu, da te posnetke poslušajo, ko v tujini čutijo domotožje. Prav tako se občasno zgodi, da izseljenci, ko nekdo umre v tujini, npr. v Avstraliji ali Kanadi, prosijo vaščane, naj v vaški cerkvi pozvonijo za umrlega. (Terenski dnevnik, 28. 2. 2021.)

Navzlic nanašanju na različne prostorske enote menim, da domačini celotno območje Nadiških dolin zaznavajo kot enovito in povezano, kar legitimira tudi mojo obravnavo tega sicer obsežnega območja. Emsko so namreč razumljene kot prostor, ki ga povezujejo različne skupne poteze. Opredeljuje ga predvsem lokalna identifikacija prebivalcev, ki se bolj kot na vasi nanaša na celotne doline. Pri dojemanju tega območja kot enovitega je prav tako pomembno že opisano razmejevanje dolin od ‚zunanjega sveta‘. Ugotavljam, da je za lokalno identifikacijo relevantno tudi nanašanje na nekdanji način življenja, ki sta ga bistveno zaznamovala kmečko delo in gosta naseljenost dolin, njegov rezultat pa je bila obdelanost kulturne krajine. Spominjanje na to preteklost, na širša družbeno-politična dogajanja in soroden govor danes v dolinah ustvarjajo občutek ‚skupne kulture‘. Ta občutek utrjujejo še primerljive težave sodobnega časa, s katerimi se ubadajo domačini – izseljevanje, hribovitost, marginalnost in zaraščanje. Kot že omenjeno, je pri dojemanju območja kot enotnega pomembna preteklost, pri čemer izstopa kolektivni spomin na ‚zlate čase‘ pod Beneško republiko. Zgodovinske izkušnje in socialne spomine nanje bom podrobneje obravnavala v naslednjem podglavju.

»KAR NAPOLEON JE PRŠU, TLE PARNAS JE FINILO VSE«:
PRETEKLOST DOLIN MED ZGODOVINO IN SPOMINJANJEM

Za razumevanje domačinskih upomenjaj preteklosti, s tem pa tudi sedanjosti, bom na kratko povzela zgodovinske dogodke in obdobja, ki so bistveni za razumevanje konteksta moje raziskave, prav tako pa

opredelila kolektivne spomine prebivalstva (Halbwachs 2001). Pri razumevanju kolektivnega/socialnega spomina namreč sledim refleksiji Boruta Brumna, ki piše, da si domačini z njim pomagajo ustvarjati podobo socialnega sveta v preteklosti in si organizirajo preteklost v razmerju do sedanjosti (Brumen 2000: 28–29; 408–409). Dandanes domačini Nadiških dolin z njim pojasnjujejo marginalnost območja in maloštevilnost tamkajšnjega prebivalstva, ki nista bili vedno značilnosti teh dolin. Poleg tega s socialnim spominom utemeljujejo aspiracije glede prihodnosti območja, ki so povezane s tem, da bi mu ‚povrnili‘ prejšnjo relevantnost in veljavo. V nadaljevanju bom zato nanizala datumsko opredeljene zgodovinske dogodke, torej neko objektivno sosledje prelomnic, pa tudi socialne spomine nanje. Obeh ne bom obravnavala ločeno, ampak prepleteno, pri čemer bom pazila na jasnost glede tega, kaj so dejanski zgodovinski dogodki in kaj družbeno konstruirani spomini nanje.

Nadiške doline so med letoma 1420 in 1797 spadale pod Beneško republiko. V tem obdobju so tamkajšnji prebivalci uživali sodno in upravno avtonomijo ter privilegije, med katerimi je bila najpomembnejša oprostitve davkov (Beguš 2015: 25; glej tudi Turnšek 1954b: 16; Vilfan 1996: 216–217; 333–334). Ines Beguš (2015: 187–192) sklepa, da so dolinam podelili privilegije in avtonomijo – ki so bili v Beneški republiki sicer razširjen način upravljanja obmejnih hribovitih območij – zaradi omejenosti virov in posledične revščine tamkajšnjega prebivalstva ter s ciljem lokalnega varovanja meje¹² in ohranjanja lojalnosti prebivalstva. To obdobje je v socialnih spominih prebivalstva prežeto z značilnimi nostalgичnimi predstavami o ‚zlatih časih‘ (prim. Jezernik 2013: 215). Kot je ugotavljal tudi Miha Kozorog (2014a: 78), je preteklost pod Beneško republiko »ostala vpisana v beneškoslovensko identiteto vse do danes«.

Koncu Beneške republike je sledilo obdobje pogostih menjav vlad – v letu 1797 so bile Nadiške doline nekaj mesecev pod Napoleonovo okupacijo, kmalu za tem pa so bile priključene habsburški monarhiji. Leta 1805 je območje zopet pripadlo Napoleonovi vladi, leta 1814 pa je ponovno prešlo pod habsburško monarhijo (Barbina in Battigelli 1980: 339; glej tudi Vilfan 1996: 372). V socialnem spominu prebivalstva je turbulentni čas pogostih menjav oblasti ohranjen kot čas ukinitve avtonomije, privilegijev in skupnih posesti (*kamunji*). Tako Metod Turnšek – sklepam, da po pripovedih domačina – piše: »Francozi so jim odpravili sosednje, posekali so lipe, razbili kamnite

12 Nadiške doline so bile obmejno območje vse od začetka 16. stoletja, ko je Beneška republika izgubila tolminsko gastaldijo do Idrije in Bovško (Beguš 2015: 25).

mize«¹³ (Turnšek 1954b: 17; glej tudi Rutar 1899: 167) in dodaja, da je bilo »v Avstriji [...] od leta 1833 izrecno prepovedno zbiranje po sosednjah« (Turnšek 1954b: 18). Skladne z navedenimi predstavami o koncu obilja in ‚zlate dobe‘ po propadu Beneške republike so tudi spodnje izjave sogovornikov:

S1: Nadiške doline so imele avtonomije, ob patriarhatu [v času oglejskega patriarhata], tudi ko [je bila] Venecia [Beneška republika].

S2: Ma tekrat smo mel [...] vse tiste sadje, [...] po vse rod [povsod] je bluo vsega.

S1: Ja, ja, smo mel vse tele reči, an tuole tle je šlo naprej. Kar Napoleon je pršu čerez [...] tle par nas je finilo [se je končalo] vse. (Edoardo in Ludovica, 4. 6. 2021)

Prevladujoči sentiment do časov po koncu Beneške republike je v socialnem spominu tako vezan na izgubo privilegijev in avtonomije. Gre torej za čas, ki je razumljen kot konec ‚zlate dobe‘ pod Beneško republiko, ne glede na to, kdo jim je v nekem obdobju vladal – Francozi ali Avstriji.¹⁴

Nadiške doline so bile del habsburške monarhije do leta 1866, ko so bile po vojaškem porazu monarhije dodeljene Kraljevini Italiji (Taylor 1956: 142–143; Bufon 1992: 78). Na celotnem anektiranem ozemlju je bil takrat izveden plebiscit o priključitvi h Kraljevini Italiji, za katerega raziskovalci sicer poudarjajo, da je imel zgolj potrjevalno vlogo (glej Bufon 1992: 78; Banchig 2016).¹⁵ Nadiške doline so od leta 1866 tako ostale del Italije. Takrat določena meja se je obdržala do konca prve svetovne vojne, ko se je meja, določena z Rapalsko pogodbo, premaknila proti vzhodu. Predvojna meja je bila ponovno vzpostavljena po 2. svetovni vojni, ko je Italija postala republika. Ta meja je bila z manjšimi korekcijami uradno potrjena leta 1975 z Osimskimi sporazumi (glej Osimski sporazumi 1987; Valentinčič 2015b: 168).

V obravnavanem obdobju po drugi svetovni vojni je relevanten geopolitičen kontekst hladne vojne. Ta je močno prisoten v socialnih spominih prebivalcev, predvsem v povezavi s politizacijo etničnosti,

---

13 Sosednje so bile vaške skupnosti, namenjene uveljavljanju upravne in sodne avtonomije. Člani sosedenj so se srečevali ob kamnitih mizah pod lipami (glej Rutar 1899). Danes so za prebivalce kamnite mize in lipe simbol te samoupravne ureditve.

14 Zanimivo je, da Bojan Baskar (2002: 76–91) tako na istrskem podeželju kot v Gorici (Gorizia) in Trstu (*Trieste*) opisuje različne, a zgolj pozitivne spomine na obdobje habsburškega imperija. Za spomin na čas »dobre Avstrije« v istrski vasi glej tudi Brumen 2000: 121–127, za nostalgijo po habsburškem imperiju v Trstu pa Ličen 2017.

15 Med prebivalci je razširjena razlaga, da so na referendumu ob priključitvi h Kraljevini Italiji prebivalci večinsko glasovali v prid priključitvi, ker so se nadejali povrnitve avtonomije in privilegijev iz Beneške republike (glej tudi Brnaški 1945; Guion 1974: 26).

kapilarnim sistemom ovaduštva, zaprtjem meje, prisotnostjo vojakov in omejitvami (Kozorog 2013b: 141; Kozorog 2014a: 75; Kozorog 2014b: 225; Kozorog 2014c: 52). Četudi o izkušnjah prebivalstva v tem obdobju pričajo pisanja lokalnih piscev (glej npr. Petricig 1988, 1997; Zuanella 1998), pa vpliv hladne vojne še ni bil sistematično raziskan (prim. Birtič 1973; Stranj 1989: 108–112; Komac 1993, 1998; Cozzi 2009; Zuljan Kumar 2017: 39). Poleg – in zaradi – hladne vojne sta na življenje v dolinah vplivala izseljevanje, ki je v povojnem času postalo bolj množično, in posledičen demografski padec. V dobrih dveh desetletjih po vojni so ljudje pretežno odhajali v tujino in v druge italijanske dežele, po industrializaciji nižine v Furlaniji - Julijski krajini pa se je izseljevanje preusmerilo v tamkajšnja proizvodna središča. V tem času sta na prebivalce Nadiških dolin vplivala še potres leta 1976 in obdobje popotresne obnove, ki mu je sledilo. O izseljevanju, potresu in drugih dejavnikih, ki so vplivali tudi na kulturno krajino Nadiških dolin, sicer podrobneje pišem v poglavju o zgodovini kmetijstva v Nadiških dolinah.

Za obravnavano tematiko je prav tako pomemben čas evropskega povezovanja v devetdesetih letih 20. stoletja, ki ga Kozorog opisuje kot »prelomnega«, predvsem zaradi aktivnega iskanja potenciala za novo prostorjenje teh krajev (Kozorog 2013a: 119; Kozorog 2013b: 142; za širše območje naselitve slovenske jezikovne manjšine v Italiji prim. Bogatec 2016: 125). To obdobje je tudi emsko vrednoteno kot obdobje optimizma in novih možnosti, predvsem zaradi konca obremenjujoče hladne vojne. Nove možnosti sicer niso blagodejno vplivale na možnost kmetovanja in s tem ohranjanja kulturne krajine, kar bo razvidno iz naslednjih poglavij. Nadalje je na doline vplivalo odprtje meje po vstopu Slovenije v schengensko območje in sprejetje treh zakonov, namenjenih zaščiti jezikovne manjšine – Pravil o varstvu avtohtonih jezikovnih manjšin (*Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche* – v nadaljevanju Zakon 482/1999), Zakonskih določil za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini (*Norme a tutela della minoranza linguistica slovena della regione Friuli - Venezia Giulia* – v nadaljevanju Zakon 38/2001) in Deželnih pravil o varstvu slovenske jezikovne manjšine (*Norme regionali per la tutela della minoranza linguistica slovena* – v nadaljevanju Zakon 26/2007). (Glej Dapit 2003; Valentinčič 2015b: 167–170; Vidau 2016: 55–56; Jagodic idr. 2016: 73.)

»KAJ VEJO DOL V TRSTU, KJE JE DREKA«:
HIERARHIJE MARGINALNOSTI NA
SLOVENSKO-ITALIJANSKEM OBMEJNEM OBMOČJU

V sodobnosti domačini območje pretežno dojemajo kot marginalno, nerazvito, radikalno zapuščeno, a tudi avtentično in tradicionalno. Zaradi zaznavanega pomanjkanja občutka pomembnosti ljudi in območja te kraje zaznamuje tudi občutek relativne nevidnosti (prim. Green 2005), kar je sicer značilnost 'odročnih krajev' (Ardener 2012; Kozorog 2013b; prim. Repič 2021a). Doline namreč niso vključene v Naravni park Julijskih Predalp (*Parco naturale delle Prealpi Giulie*), tam se ni razvil smučarski turizem, poleg tega pa svojo situacijo prebivalci Nadiških dolin pogosto primerjajo z bližnjo Soško dolino, ki je postala obljudena turistična destinacija (glej Kozorog 2009; Kravanja 2021). Dodaten razlog za občutek nepomembnosti prebivalci vidijo v etnični zaznamovanosti prebivalstva, kar pogosto tolmačijo kot vzrok za omejen razvoj območja v preteklosti.

Edwin Ardener (2012: 522–523) pri konceptualizaciji 'odročnih krajev' ne poudarja le fizičnega, pač pa tudi konceptualen vidik odročnosti. Tako odročni kraji lahko taki ostanejo tudi, ko odročnost ni več geografska – določa jo namreč zamišljena meja. Tako ob opisani odsotnosti jasnih mej Beneške Slovenije in Nadiških dolin meja med 'nižino' in 'dolinami' na mostu, ki preči Nadižo, preseneča zaradi svoje nedvoumnosti in nepremičnosti.¹⁶ Sogovornik, ki se je v Nadiške doline priselil iz drugega italijanskega mesta in se zaradi delovanja v turizmu zanima za lokalno zgodovino, pravi:

Če beremo članke iz osemdesetih, devetdesetih let o Furlanih, ki so šli tja tankat [čez mejo v Kobarid], takoj ko so prišli v Nadiške doline, Pri Mostu ... Prva gostilna se imenuje Točka obrata [*Giro di boa*]. In ni slučajno, da se imenuje Točka obrata. Kako reči, ta boja v sredini morja, navigatorji vejo, da je od tam naprej en neznan svet. Morajo se vrniti. [...] Most in prvi bar, ki, recimo, je meja med slovanskim in latinskim svetom. Že tam si reče: »Vstopam na tujo zemljo.« Tudi če je [državna, op. T. I.] meja 20 km bolj naprej. Torej prečkajo območje, to območje, ki je zelo, zelo, zelo težavno [...]. Ko so nazaj grede prečkali most, [...] so si vsi oddahnili, ker so se počutili doma. (Leonardo, 23. 9. 2021.)¹⁷

16 Brnaški zapiše, da je »slovenski živelj vzdržal skoraj nespremenjene etnične meje skozi 1.500 let« (Brnaški 1945: 74), tudi Izidor Predan mejo med nižino in hribovjem opredeli kot »narodno mejo« (Predan 1973: 35), Olinto Marinelli pa piše, da se v nižini ne najde slovanska vas – Slovani so na gričih, na gorah (Marinelli 1912: 160).

17 V času raziskave sem od sogovornikov (tudi s slovenske strani) pogosto slišala, da sicer nikoli niso bili v Nadiških dolinah, so se pa peljali po cesti, ki Čedad (*Cividale del Friuli*) povezuje s Kobaridom. V tem smislu bi Nadiške doline lahko razumeli kot »kraj-izven-poti« (Tsing 1993: xv), ta cesta pa deluje skoraj kot od dolin ločen del – čeprav prečka Nadiško dolino.

To mejo bi bržda lahko interpretirali kot mejo, ki definira odročnost Nadiških dolin. Ne razmejuje namreč le dveh bregov Nadiže, pač pa ločuje tudi topografsko različni območji in njune prebivalce – ,hribovce‘ in ,nižince‘ – ki pa se, kar je še pomembnejše, razumejo kot pripadniki dveh različnih etničnih skupin.

Za odročnost tako nista ključni nedostopnost in topografija, pač pa je ta definirana s topološkim prostorom, ki je izražen s kulturnim besediščem (Ardener 2012: 523) – v tem primeru o kulturni različnosti, ki je hkrati tudi etnična. Sogovornik iz Čedadada (*Cividale del Friuli*) mi je tako pripovedoval, da imajo Čedadajci most čez Nadižo še vedno za pomembnejšo mejo od državne, doline pa kot prostor, ki je ločen drugačen od Čedadada in okoliških vasi. Mejo med ,nižino‘ in ,hribi‘ pa zaznavajo tudi prebivalci Nadiških dolin. Sogovornica Donatelle Cozzi (2009: 160) to opiše kot ,sindrom dveh mej – državne in neformalne meje na mostu. Kljub temu pa menim, da je razumevanje te meje na obeh straneh precej različno; predvsem pa, da je meja ,od zunaj percipirana kot mnogo težje prehodna, medtem ko so jo prebivalci ,od znotraj navajeni in primorani prehajati (prim. Ardener 2012: 524).

O percepciji radikalne drugačnosti hribovskih prebivalcev mi sogovornik pove: »Torej, ljudje iz Čedadada (*Cividale del Friuli*), iz krajev blizu, iz Vidma (*Udine*), Furlani, so videli [tukajšnje, op. T. I.] ljudi kot čudne ljudi, nedostopne – zaradi jezika, narečja, navad, tradicij, *ecco*. [...] Tukaj je [zanje, op. T. I.] popolnoma drugo območje.« (Leonardo, 23. 9. 2021.) Na podobne razlage o drugačnosti sem večkrat naletela tudi v neformalnih pogovorih z obiskovalci dolin iz nižinskih krajev.¹⁸ Zaznavanje dolin kot *popolnoma drugega, radikalno drugačnega območja* je pogosto vezano na predstavo o bolj divjih ljudeh, ki sodijo v ,slovanski svet‘, na svet, ki je ostal v preteklosti (prim. Tsing 1993: xv), doline pa so včasih interpretirane kar kot ,del Balkana‘ – z vsemi stereotipi, ki se na to območje nanašajo (glej Jezernik 2011). Zaznane drugačnosti ,nižinci‘ večkrat negativno vrednotijo, doline pa zato vidijo kot inferiorne. Nekateri posamezniki – ki nemara vsaj nekoliko sovpadajo z vrsto tujcev v odročnih krajih, kot jih opredeli Ardener (2012: 527) – pa so nad to drugačnostjo tudi fascinirani, zaradi česar doline občasno obiskujejo ali pa so se tja preselili.

---

18 Pa tudi med domačini – razločevanje dolin npr. utemeljujejo s tem, da se v dolinah tudi klima razlikuje od klime v drugih delih Italije, predvsem po količini dežja (prim. Green 2005). Območje Terskih dolin je sicer res eno najbolj deževnih v Italiji (glej Pasqualini 2018).

Slika 6: Propadajoče stavbe v vasi Nadiških dolin; foto: Paul Parillaud, 2019–2020

Kot glede odročnosti Nadiških dolin piše Miha Kozorog (2013b: 142), je pri razumevanju, kako so ti kraji sploh postali odročni, pomembno upoštevati zgodovinsko perspektivo. Ugotavlja, da so doline postale prežete s strukturo odročnosti prav zaradi širših ekonomsko-politično-okoljskih kontekstov – med njimi predvsem hladne vojne, izseljevanja in potresa. V teh kontekstih so na sodobno (samo)percepcijo prebivalstva pomembno vplivali stereotipi prebivalcev, ki živijo v nižini (*du [dol] u Laškem*). Prebivalec iz vasi blizu Nadiških dolin mi je pripovedoval, da so otroke iz dolin slabšalno klicali *Sclavi*.¹⁹ Spominjal se je še, da so bili ti otroci revni, slabo oblečeni in neizobraženi (Terenski dnevnik, 21. 7. 2021).²⁰ Donatella Cozzi prav tako piše o diskriminaciji ljudi iz gora in sramu (*špot*),²¹ ki so ga ti doživljali zaradi svojega narečja, ki je bil sinonim za revščino, ignoranco in – v času hladne vojne – še za komunizem (Cozzi 2009: 160). Razširjene so bile tudi predstave o nerazvitosti in

19 Slabšalni eksonim za prebivalce Nadiških dolin (oz. širše Beneške Slovenije) je *Sclav*/ *Sclaf* (glej Degano 2021: 8). Poimenovanje sicer izhaja iz zgodovinskega imena *Schlavania*, ki je v Beneški republiki označevalo to območje (glej npr. Beguš 2015).

20 Med prebivalci dolin pa so prisotni stereotipi do Furlanov (slabšalno *Lahov*), ki so vezani na predstave, da so Furlani negostoljubni, bogati, varčni, zaprti in da v nasprotju s prebivalci dolin *ne poznajo nobenega jezika*.

21 *Špot*, lokalni izraz za sram, je pogosto uporabljen v povezavi z narečjem ali izvorom. Več sogovornikov mi je pripovedovalo, da njihovi predniki izhajajo iz dolin, kar pa so sami šele nedavno odkrili – ker so se njihovi predniki svojega izvora sramovali in o tem v družini niso govorili. Po nekaterih emskih razlagah besedi sicer nista sopomenki – *špot* naj bi bila manj močna beseda od sramu.

nazadnjaškosti dolin. Sogovornica, ki še vedno živi v dolinah, mi je pripovedovala, da so jo v nižini še v osemdesetih letih vpraševali, ali ima v svoji vasi pralni stroj. Po njenem mnenju si namreč niso mogli zamišljati, da je v teh vaseh mogoče 'biti moderen'. Domačinka srednjih let, ki se je v doline vrnila iz Pariza, pa mi je opisovala, kako je mama nasprotovala njeni vrnitvi:

S: Jst, kar je umrl tata, sem htela že prit. Sam bla jala [rekla], de čem prit damu, de jo ne pustim samo. An mama mij jala: »Ne, ne smeš prit, do kar maš mikane otroké, tle je masa [zelo] težkuo.«

T: Ampak zakaj, ker je daleč?

S: Nije [Ni] htela, zak, ona je htela rečt, da moje življenje je blo lepua, kar sam jest delala. Sam lepo delala, sam lepo služila, sam lepo služila, sam mela use, kar je korlo [kar sem potrebovala], sam mela moža ... Ona vseeno je bla nimar [vedno] ... Je bila vedno navezana na Pariz. A tu u njej glavo [v njeni glavi], met hči, tam, k ona je imela rada bit, je jala: »Ti si neumna. Tu u Parigi so sudi [denar], maš lepo življenje, hodiš okole po svete, maš otroké, maš hišo, maš moža ... Ki buoš tle delala?« [...] Za tiste ni htela de pridem, je pensala [mislila], da tle življenje je masa [zelo] težkuo. [...] Zak hiša je bla marzlá ... Ni blo komoditet, ku tam, u moji hiš. (Viola, 7. 10. 2021.)

Bojan Baskar (2014: 437) ugotavlja, da je opozicija nižin in hribov značilna za Italijo, pri čemer 'nižinci' in 'hribovci' vsak zase menijo, da je njihov habitat superioren. Kljub razširjenemu razlikovanju nižine in hribovitega dela, ki ju razločujejo z raznimi binarizmi, pa prebivalci Nadiških dolin svojega habitata – vsaj v preteklosti, večinoma pa tudi v sedanjosti – niso dojemali kot superiornega. Tu kraj ni (bil) zgolj 'ustvarjen' v prepletu več pogledov ter lokalnih in globalnih dinamik, kot piše Grasseni (2004: 699), pač pa je (bil) zaznamovan z neenakimi odnosi, zaradi česar zunanje reprezentacije bistveno oblikujejo notranje (Ardener 2012: 521). Domačini iz Nadiških dolin tako pogosto poudarjajo, da je »včasih [...] bila sramota biti Benečan«. Sogovornica, ki je bila zaposlena v šoli v nižini, se spominja, da je starše otrok z značilnim priimkom za te doline (pogosto so priimki namreč enaki kot imena vasi) vpraševala, od kod so njihovi predniki, pa so ti svoj izvor iz Nadiških dolin zanikali. Drugi domačinki, ki je delala v trgovini v Vidmu (*Udine*), pa je stranka svetovala, naj prevzame možev priimek, da bi tako zakrila svoj hribovski izvor.

Slika 7: Propadajoča hiša v Idrijski dolini; foto: Tina Ivnik, avgust 2022

Do neke mere se podobne negativne percepcije ohranjajo tudi v sodobnosti.²² Pri prenavljanju hiše v dolinah so sogovornico domačini tako pogosto vpraševali: »Zakaj boste tu prenavljali, saj nima smisla, tu je grdo, nihče ne želi biti tukaj?« (Sofia, 1. 10. 2021.) Pri nekaterih domačinih pa sem naletela na nejeverno reakcijo ob tem, ko jim je nekdo ,od zunaj dejal, da mu je v dolinah všeč, da bi se želel tja preseliti, še bolj pa jih je presenetilo, če se je to potem res zgodilo. Na terenu sem sicer slišala še vrsto podobnih zgodb. Razlog za tovrstna vrednotenja bi lahko iskali v Kozorogovi razlagi, da so hribi v Italiji tretirani v okviru diskurza o problemih gora (*I problemi della montagna*) in tako definirani kot problematični sami po sebi (glej tudi Vecchio 1989). Hribovitost sicer brez dvoma predstavlja konkretne ovire, vendar pa na mnenja ljudi vplivajo tudi značilnosti, ki so pripisane tem krajem (Kozorog 2013b: 136–138). Sogovornikovo

22 Prebivalci kot nasprotje sodobni marginalizaciji pomembnost območja projicirajo v minule ,zlate čase'. Domačin mi je tako povedal, da je ,takrat' čez doline vodila pot, ki »je bila stoletja glavna pot v centralno Evropo« (Salvatore, 26. 5. 2021). Podobno Kozorog zazna željo po spremembi te naracije o težki preteklosti v pripovedih o izseljevanju (imenovano ,guziranje'), ki ga domačini uporabljajo za dokazovanje kozmopolitstva prebivalcev teh dolin v preteklih časih (Kozorog 2013b: 144). Periodično se sicer pojavlja upanje o koncu marginalizacije tega območja. Tako je Feruccio Clavara zapisal, da se je po podpisu Osimskega sporazuma Beneška Slovenija »ponovno vzpostavila kot center Evrope« (Clavara b. n. l.: 2; za analizo ,mittelevropskega' diskurza glej Kozorog 2014a: 74).

izjavo, da »je vse velik problem tle« (Salvatore, 6. 10. 2021), bi lahko interpretirali kot kombinacijo obojega. Problem predstavlja strm nagib zemlje, prav tako pa tudi strukturni vidiki odročnosti.

Marginalnost Nadiških dolin lahko vidimo na več ravneh (glej tudi Rucli 2021: 106) – kot hribovito, etnično zaznamovano obmejno območje, torej kot obrobni del Furlanije - Julijske krajine, ki je že tako marginalna dežela,²³ nekateri deli Nadiških dolin pa so percipirani kot še bolj marginalni od drugih. Te »hierarhije marginalnosti« (Green 2005: 90) se npr. kažejo v domačinovi opombi, da je v občini Dreka (*Comune di Drenchia*) povprečen zaslužek za pol manjši od zaslužka v Čedadu (*Cividale del Friuli*), v Čedadu (*Cividale del Friuli*) pa za pol manjši od zaslužka v Trstu (*Trieste*)²⁴ (Salvatore, 6. 10. 2021). Prav tako je občutek marginalnosti prisoten na ravni jezikovne manjšine – Slovenci iz Trsta (*Trieste*) prebivalci Nadiških dolin označujejo kot najaktivnejše, najbolj organizirane in najboljše govorce slovenskega standarda; njim sledijo Slovenci iz Gorice (*Gorizia*), na repu pa so Slovenci iz Beneške Slovenije.²⁵ To ponazarja hudomušna opomba sogovornika: »Kaj vejo dol v Trstu (*Trieste*), kje je Dreka (*Drenchia*)!« (Valerio, 16. 9. 2021.)

Drugače od situacije v grški regiji Pogoni, ki jo opisuje Sarah F. Green (2004: 9–13), pa občutek relativne nevidnosti v Nadiških dolinah ni utemeljen na pomanjkanju različnosti, na pretirani običajnosti, neprepoznavnosti in nejasnosti. V tem primeru je občutek utemeljen prav na etnični distinkciji in drugačnosti od večinskega prebivalstva, na njihovem govoru, ki je bil v preteklosti razlog za *špot*, in na predstavi o nekultiviranosti in revščini prebivalcev, ki naseljujejo hribovita območja.

Medtem ko je bila etnična različnost tukajšnjega prebivalstva v preteklosti največkrat zaznana kot dodaten problem in interpretirana kot ovira pri razvoju, pa v času, ko privlačnost kraja zahteva »razliko« (Kozorog 2013a: 141), to razliko nekateri prebivalci dojemajo tudi kot (tržno) priložnost. Tako sogovornik razmišlja o turističnem potencialu, ki ga predstavlja združitev prikaza različnih vojn na tem območju s prikazom etnične drugačnosti prebivalstva Nadiških dolin:

---

23 Furlanija - Julijska krajina v italijanskem kontekstu namreč pogosto velja za neprepoznavno in manj pomembno deželo. To se zrcali v mnenjih, kot so, da je ta dežela že bolj avstrijska kot italijanska, da so ljudje drugačni od Italijanov drugod in da dežela ni posebej turistično privlačna (Terenski dnevnik, 14. 9. 2022).

24 V Trstu (*Trieste*) pa je dohodek najbrž manjši kot v Bruslju, vendar se prebivalci drugače kot v grški regiji Pogoni redko primerjajo z Evropsko unijo (prim. Green 2005).

25 In najbrž Slovenci iz Kanalske doline.

Če to združimo, ta priložnost, ki jo doline še vedno ohranjajo, in jo povežemo s slovensko kulturo, ki jo predstavlja slovenska manjšina, [...] ki je tukaj od sedmega stoletja po Kristusu, [...] torej lahko naredimo eno popolnoma drugačno zgodovino. [...] Vidimo, da je to območje imelo eno usodo, in po mojem mnenju edinstveno, stičišča med dvema velikima kulturama, slovansko kulturo in latinsko. [...] In to je ena vrednota, ki ni majhna. (Leonardo, 23. 9. 2022.)

Trženje raznolikosti, ki jo v novih globalno-političnih okoliščinah (nekateri) prepoznavajo kot vrednoto, po mnenju Leonarda predstavlja novo, 'upanje' za ustvarjanje kraja (glej Ferguson in Gupta 2001: 13). V tem smislu danes obstajajo pobude, da bi zapuščenost redefinirali in predstavili kot naravo, tradicijo, avtentičnost oz. kot dediščino in s tem reinterpretirali nerazvitost (Green 2005: 8).

Marginalnost je torej občutek, ki je med prebivalci Nadiških dolin splošno razširjen. Ta se je na osnovi opisanih dihotomij med zunaj in znotraj zgodovinsko nalagal, posamezniki in iniciative pa želijo negativno razliko spremeniti v pozitivno, zato iščejo potenciale, ki bi ljudem dali upanje. Lokalni prebivalci se namreč zavedajo pomena vidnosti. Kot piše Sarah F. Green (2005: 80): »Prikazovanje ljudi in krajev kot neizrazitih, običajnih in/ali nezanimivih naredi občutno razliko v sodobnem življenju.« Prav tako pa razliko naredi prikazovanje krajev in ljudi kot vidnih, prepoznavnih in posebnih, česar se nadejajo tudi v Nadiških dolinah.

HETEROGENOSTI SLOVENSKE JEZIKOVNE MANJŠINE V ITALIJI

Za antropološko raziskavo bo bržkone odveč poudariti, da so tako med prebivalci različnih območij kot med prebivalci istega območja poselitve slovenske jezikovne manjšine v Italiji prisotne razlike v identifikacijah²⁶ (prim. Cohen 1994). Te so povezane z zgodovinskimi, geografskimi, družbenimi, ekološkimi, institucionalnimi in jezikovnimi dejavniki (za obravnavo raznolikosti območij slovenske jezikovne

---

26 Rogers Brubaker in Frederick Cooper (2000) opozorita na neuporabnost 'identitete' kot analitične kategorije. Predlagata alternativne izraze, ki ne implicirajo homogenosti, stalnosti in omejenosti – identifikacija, kategorizacija, samorazumevanje, samoidentifikacija, samoreprezentacija, povezanost, skupinskost. Pri svojem pisanju ne želim implicirati nespremenljivosti in homogenosti, zato uporabljam izraze, ki jih priporočata Brubaker in Cooper.

manjšine²⁷ glej npr. Steinicke idr. 2016: 61). Pri klasični delitvi območja naselitve slovenske jezikovne manjšine v Italiji na Kanalsko dolino (*Canal del Ferro*), Rezijo, Beneško Slovenijo ter območji Gorice (*Gorizia*) in Trsta (*Trieste*) – glej npr. Bufon 2016 – so najočitnejše prav razlike v zgodovinskih izkušnjah prebivalcev posameznih območij.

Čeprav je danes pri pojasnjevanju (tudi identifikacijskih) razlik med prebivalci Nadiških dolin in prebivalci Slovenije razlog zanje največkrat projiciran v obdobje, ko so Nadiške doline spadale v Beneško republiko, pa je bržda razloge produktivneje iskati v dobi širitve nacionalizma. Beneška Slovenija in Rezija sta bili namreč že leta 1866 priključeni Italiji, območja Trsta (*Trieste*), Gorice (*Gorizia*) in Kanalske doline pa so ostala v habsburški monarhiji do njenega razpada (glej Taylor 1956: 142–143; Valentinčič 2015a: 166–167; Bogatec 2016: 115; Jagodic idr. 2016). Priključitev sovпада z obdobjem, ki ga raziskovalci opredeljujejo kot čas širjenja nacionalizma v tem delu Evrope. Pieter M. Judson (2018: 213) piše, da se je po revoluciji leta 1848 pomen nacije v habsburškem imperiju radikalno spremenil. Tako se je nacija »iz družbenopolitične enote, ki je zagovarjala pravico vladajoče elite, preoblikovala v široko množico ljudi kot entiteto, ki jo določajo kulturne, herderjevske prvine«. Če je pojem nacije prej torej pomenil skupino plemičev, je v tem obdobju ta izraz dobil pomen skupnosti vseh ljudi, ki jih povezujejo jezik, kulturna tradicija in kri (glej tudi Jezernik 2008, 2016; Jezernik 2013: 32; Kosi 2013).

Prav tako bi v tem obdobju lahko iskali pojasnilo za predstave prebivalcev o ločenosti tamkajšnjega narečja in slovenskega standardnega jezika. To je bilo namreč obdobje, ko so aktivisti šele začeli proces standardizacije jezika, ki so ga opredelili kot kriterij nacionalne oz. etnične pripadnosti²⁸ (Kosi 2010, 2013: 87–232; Judson 2018: 21–216). Sklepam, da se v Nadiških dolinah te ideje niso uveljavile zaradi relativno kratkega obdobja v habsburški monarhiji, preden je območje pripadlo Italiji, pa tudi zato, ker prepričevanje ljudi v novo idejo nacionalne pripadnosti ni bilo vedno

---

27 Pri razmisleku o tem, kako bi definirala ta prostor, če se nekateri prebivalci ne identificirajo s slovensko jezikovno manjšino, sem se kljub temu odločila, da ga definiram kot območje slovenske jezikovne manjšine. To utemeljujem s tem, da se nekateri tamkajšnji prebivalci vseeno imajo za del manjšine, poleg tega pa je to območje, kjer veljajo italijanski zakoni za zaščito jezikovne manjšine. Kot bo razvidno iz tega podpoglavja, pa sem bila pri svojem raziskovanju pozorna na različne identifikacije in prebivalcev z drugačnimi identifikacijami nisem izključila iz raziskave.

28 Za popise prebivalstva glej Bufon 1992, 2016a; za kritike popisov za določanje številčnosti etnične skupine glej Kamusella 2017: 77; Judson 2018: 335; Baskar 2015; Gindeachter in Fox 2019: 3; Brubaker in Cooper 2000: 26.

uspešno. Jernej Kosi (2010: 157–158) namreč opozarja, da je bilo širjenje nacionalističnih idej in prepričevanje ljudi v te nove zamisli svojevrsten izziv.

Opisani zgodovinski potek je prav tako vplival na jezikovno situacijo, ki se še dandanes razlikuje med različnimi območji naselitve slovenske jezikovne manjšine. V Gorici (*Gorizia*), Trstu (*Trieste*) in Kanalski dolini je bila slovenščina uradni jezik, v katerem je do konca habsburške monarhije potekalo tudi poučevanje (glej Stranj 1989: 52; Jagodic idr. 2016; Ravnik 2017). V Nadiških dolinah pa so svoje narečje tudi kasneje večinoma uporabljali le za ustno sporazumevanje.²⁹ Mnogi sogovorniki so mi tako pripovedovali, da se nikoli niso naučili pisanja niti v narečju niti v slovenskem knjižnem jeziku.³⁰

V povezavi z jezikovno podobo Nadiških dolin gre omeniti različne jezikovne kompetence nosilcev slovenske jezikovne tradicije. Pri tem opažam, da pripadniki starejše generacije pogosteje obvladajo narečje, ki ga tudi uporabljajo za medsebojno komunikacijo, kar je manj prisotno pri predstavnikih srednje in mlajše generacije. Slovenski standardni jezik uporabljajo predvsem tisti posamezniki, ki so angažirani v društvih slovenske jezikovne manjšine. Standardni jezik je prav tako bolj razširjen med mlajšo generacijo, kar pripisujem vplivu Večstopenjske šole s slovensko-italijanskim dvojezičnim poukom Pavla Petričiča (*Istituto comprensivo con insegnamento bilingue sloveno-italiano Paolo Petricig*) – glej tudi Kozorog 2014a: 81. Narečje je v večji meri v uporabi v višje ležečih vaseh, na nižjih območjih pa je pogosteje v rabi italijanščina. Neredko pa prebivalci Nadiških dolin ne obvladajo in ne uporabljajo nobene zvrsti slovenskega jezika. Jezikovna podoba Nadiških dolin je sicer kompleksna, zato naj ta posplošitev rabi zgolj za ilustracijo (glej tudi Gruden 1997; Jagodic idr. 2016: 88; Ravnik 2017).

Tako na jezikovno situacijo kot tudi na identifikacije pa danes v Nadiških dolinah vplivajo zakoni, ki urejajo zaščito slovenske jezikovne manjšine: Zakon 482/1999, Zakon 38/2001 in Zakon 26/2007 (Dapit 2003; Valentinčič 2015a: 167–170; Jagodic idr. 2016: 73). Zakoni urejajo financiranje organizacij, ki delujejo tudi

---

29   Pobudniki rabe narečja oz. slovenskega standarda so bili pogosto lokalni duhovniki – *čedermaci* (glej npr. Birtič 1973).

30   Potrebna bi bila dodatna zgodovinska analiza te tematike, vendar pa se na podlagi del lokalnih piscev (glej Guion 1974: 70–77; Petricig 1988; Petričič 1997; Zuanella 1998; Černo 2019) in socialnih spominov prebivalstva zdi, da je na sodobne ideje o identifikaciji in jeziku vplivalo tudi obdobje hladne vojne – predvsem negativen odnos oblasti do rabe lokalnega narečja (glej Guion 1974: 70–77; Petricig 1988; Petričič 1997; Černo 2019), politični pritiski (glej Stranj 1989: 108–112; Zuanella 1998; Ravnik 2017) in politizacija etničnosti (Kozorog 2013b: 141).

v Nadiških dolinah,³¹ in so formalizirali delovanje Večstopenjske šole s slovensko-italijanskim dvojezičnim poukom v Špetru (*Istituto comprensivo con insegnamento bilingue sloveno-italiano, San Pietro al Natisone*) (Vidau 2016: 56). Ustanovitev dvojezične šole, ki je sicer nastala že v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, predstavlja glavno prelomnico za jezik v Nadiških dolinah in je (tudi) zato danes vir lokalnega ponosa. Zakonom in šoli navkljub pa obstajajo različni pogledi na jezik in identifikacijo domačinov, ki nikakor niso enoznačni, samorazumevanje prebivalcev pa je kompleksno in pogosto močno zaznamovano z lokalno identifikacijo. Situacija je še bolj zapletena zaradi izseljencev, med njimi zlasti tistih, ki se periodično vračajo v Nadiške doline, saj so med njimi prisotne zanimive hibridne identifikacije. Izseljenci so v kolektivnem spominu sicer priznani kot najzaslužnejši za ohranjanje slovenske identifikacije in jezika (glej tudi Komac 1992).

Čeprav moja raziskava ne obravnava neposredno manjšinskega vprašanja, predstavlja prispevek k temu področju – tako v smislu obravnavanega prostora kot v smislu upoštevanja raznolikosti. Dolej sta namreč pri raziskavah slovenske manjšine večje zanimanje poželi območji Trsta (*Trieste*) in Gorice (*Gorizia*), manj pa preostala območja, kjer je prisotna jezikovna manjšina, zato se na heterogenost tega območja osredinja malo raziskav (Steinicke idr. 2016: 50). Dodajam, da je v raziskavah o identifikacijah ključno tudi upoštevanje raznolikosti znotraj določenega območja – da raziskovalci ne predvidevamo, da se vsi domačini identificirajo enako, da enako pojmujejo identifikacije ali da so jim pomembne v enaki meri. Irena Šumi (2000: 126) tako opozori na problematičnost raziskav o slovenskih manjšinah, ki ne prepoznavajo možnosti identifikacij, ki bi se razlikovale od slovenske, in tako »svoj predmet preučevanja [...] še vedno in vztrajno razrešujejo vsakega razpoznavnega akterstva« in manjšino predstavljajo kot »inhibirano, implicitno maso, ki naj bi enoznačno stala za temi reprezentacijami«. Tovrstno generaliziranje sicer ni omejeno zgolj na manjšine – Anthony P. Cohen (1994: 6–11; 120) opozori na splošno prisotno posploševanje v študijah o nacijah in nacionalizmi, kjer je etničnost pogosto generalizirana, samorazumevanje preučevanih subjektov pa ignorirano. V nasprotju z izsledki, ki nam jih ponujajo tovrstne raziskave, pa se skupina ljudi nujno sooča s kontradikcijami, kot je tudi različno pojmovanje identifikacij, in ker je sestavljena iz samozavedajočih se posameznikov, tudi ne more biti

---

31 Med organizacijami je za obravnavano tematiko najpomembnejša Kmečka zveza (*Associazione agricoltori*) – organizacija slovenskih kmetov v Italiji.

drugače. Da bi se izognila izpeljevanju posameznikov iz družbenih kategorij in tako spregledala kompleksnost odnosa med posameznikom in družbo, sem bila pri svojem raziskovanju pozorna na raznolike identifikacije svojih sogovornikov (glej Brubaker in Cooper 2000; tudi Minnich 1993; Šumi 2000).

Kljub temu da se v monografiji ne osredinjam na vprašanje identifikacij prebivalstva, pa so te za mojo raziskavo deloma pomembne. Njihov pomen vidim v zgodovinski izkušnji (etnično zaznamovanega) prebivalstva, v vplivu, ki ga ima manjšinska politika na (re)produkcijo lokalne identifikacije, v strateški uporabi etničnih oz. lokalnih identifikacij, predvsem pri (re)prezentacijah krajine, in v zaščitnih zakonih, ki vplivajo na – tudi krajinsko – stvarnost v dolinah. Nenazadnje pa pomen različnih identifikacij vidim v dodatnem polariziranju, kar zadeva aspiracije glede skrbi za krajino v sodobnosti in glede prihodnosti te krajine. Različne identifikacije prebivalstva namreč vplivajo na njihove politične preference, ljudje nasprotnih političnih usmeritev pa včasih ne sodelujejo med seboj. V sodobnosti so identifikacije posameznikov namreč pomembne na politični ravni – uveljavljena je distinkcija med *fašisti* in *komunisti*, to je desno in levo opcijo, pri čemer se ljudje, ki so bolj naklonjeni slovenskemu standardu, praviloma uvrščajo na levi pol (med *komuniste*). Do neke mere se pripadniki različnih političnih opcij delijo tudi glede na to, katere prireditve in prostore (predvsem bare, kulturne ustanove, društva) obiskujejo, neredko pa je med domačini znano, katero politično opcijo voli posameznik.

V nadaljevanju tako na kratko orišem nekatere identifikacije, na katere sem naletela v Nadiških dolinah. Ugotavljam, da ima pri identifikacijah (lokalnih in etničnih) ključno vlogo klasifikacija govora, ki ga uporabljajo prebivalci, čeprav je prisotna tudi razlaga, ki govorjenega jezika ne povezuje z identifikacijo. Nekateri posamezniki ta govor razumejo kot narečje slovenskega jezika, drugi zgolj kot narečje, nepovezano s knjižno slovenščino, nekateri pa kot samostojen jezik. Zaradi razširjene predstave o narečju kot o ločenem od slovenskega standardnega jezika, pa tudi zaradi pomena lokalnosti v razlagah, ki narečje povezujejo s slovensko etničnostjo, imajo na obravnavanem območju pomembno vlogo lokalne identifikacije. Te so se mi kazale kot pomembnejše tudi pri razumevanju upomenjanja preobrazbe kulturne krajine, saj je za lokalno identifikacijo pomembno sklicevanje na kmečki način življenja v preteklosti, s tem pa tudi na kulturno krajino. Prevladujoča emska interpretacija zaraščanja krajine je tako povezana z občutkom demografske ogroženosti in izginjanja tamkajšnje lokalne skupnosti. Pri tem je relevantna interpretacija, da krajina Nadiških dolin spet postaja takšna, kot je bila pred

naselitvijo prednikov njenih prebivalcev, Slovanov, ki so se v doline naselili v sedmem stoletju. Zgoraj povzete sklepe bom podrobneje razvila v naslednjih poglavjih.

Klasifikacije lokalnega govora in identifikacijski procesi v Nadiških dolinah

Govorimo lahko torej o spektru identifikacijskih izbir in predstav prebivalcev Nadiških dolin, ki svoje identifikacije večinoma utemeljujejo na klasifikaciji lokalnega govora, pri čemer je relevantno predvsem mnenje o njegovem razmerju do slovenskega knjižnega jezika³² (glej Zuanella 1998: 250–251; Jagodic idr. 2016: 71; prim. Langston in Peti-Stanić 2014: 271–272). Nekateri slovensko etničnost utemeljujejo na podlagi opredelitve narečja kot slovenskega, drugi pa ga označujejo kot neslovenskega in tako zavračajo povezavo s slovensko etničnostjo³³ (glej npr. Jaculin 1996). Lokalna identifikacija, ki je močno prisotna v dolinah, se tako v večji ali manjši meri nanaša na slovensko etničnost ali pa jo zavrača.³⁴ Poleg tovrstnih mnenj pa so v dolinah prisotne tudi predstave, ki pripadnosti in jezika ne povezujejo, ter razne hibridne identifikacije. Zgornje kategorije sem opredelila zaradi osvetlitve identifikacijskih raznolikosti, nikakor pa niso absolutne in nemara se marsikateri domačin ne bi prepoznal v njih. Zato naj bodo zgolj oris, sicer pa se lahko identifikacije nahajajo oz. premikajo po različnih mestih tega, identifikacijskega spektra.

Kot so etnične identifikacije pogosto artikulirane v razmerju med lokalnim govorom in standardom, pa je narečje bistven dialekt pri lokalni identifikaciji. Tudi Miha Kozorog (2014a: 80) zapiše v narečju interpretira kot »značilen izraz beneškoslovenskega

---

32 Pomen jezika za identifikacije se odraža tudi v zaščitnih zakonih, ki se nanašajo predvsem na zaščito jezika. Jezikovno vprašanje je namreč temelj identifikacije Slovencev v Italiji (Jagodic idr. 2016: 71). Deželni zakon 26/2007 pa za razliko od državnega s formulacijo »Ukrepi iz tega zakona veljajo [...] tudi za rezijanščino ter za jezikovne različice v Nadiških, Terski in Kanalski dolini« (Zakon 26/2007; glej Dapit 2003: 309) vključuje vse jezikovne različice. Tako so finančni prispevki namenjeni ohranjanju tako standardnega jezika kot tudi jezikovnih različic (Valentinčič 2015a: 170).

33 Glede problematičnosti in arbitrarnosti pri klasifikaciji govorov v različne jezike in narečja glej Maxwell 2006; Langston in Peti-Stanić 2014: 18–25; Kamusella 2017: 60; Judson 2018: 160.

34 Za lokalno identifikacijo posameznikov pa dejansko poznavanje narečja ni kriterij. Tudi če posameznik narečja ne obvlada, se lahko identitetno umesti na podlagi prepričanja o jeziku, ki ga govorijo njegovi predniki oz. ki je (bil) prisoten v dolinah (glej tudi Zuljan Kumar 2016: 15).

lokalizma«. ³⁵ Dodala bi, da se ta lokalizem zrcali tudi v želji po večji prisotnosti narečja v javnem prostoru, prav tako pa tudi v predstavah o ločenosti narečja in slovenskega jezika. ³⁶ Neredko domačini rečejo, da »znajo narečje, ne pa slovenskega jezika«, svoj govor opredelijo kot »recimo materni jezik, čeprav ni jezik, je narečje«, za nekoga rečejo, da zna »prov slovensk«, ali pa, da »naš dialekt ni čisto slovenščina«. ³⁷

Tudi Minnich (1993: 95) razločevanje govora Ukljanov od slovenskega standarda pripiše podtonu lokalnosti in dejstvu, da tam zagovorniki slovenske identitete, ki bi širili slovenščino kot standardni kod, niso bilo vseskozi prisotni, zato prebivalci standardne slovenščine večinoma ne povezujejo z lokalnimi tradicijami (Minnich 1993: 120; prim. Jahn 1999). V navedenih primerih iz Nadiških dolin lahko posamezniki z distinkcijo med narečjem in jezikom utemeljujejo razločevanje od slovenske etničnosti, lahko pa se kljub uporabi teh distinkcij identificirajo z njo. V tem primeru narečje, četudi ga pojmujejo kot ločeno od slovenskega jezika, največkrat pojmujejo kot slovensko narečje. To pojasnujem s tem, da je lokalna identifikacija pomembna – tako med prebivalci, ki se identificirajo s slovensko etničnostjo, kot med drugimi, ki se ne.

Pripadniki struje, ki se identificirajo s slovensko etničnostjo, se običajno opredeljujejo kot pripadniki slovenske jezikovne manjšine in svoj govor pojmujejo kot narečje slovenskega jezika. Ker sem o jezikovni manjšini že pisala, jih na tem mestu ne bom dodatno opredeljevala. Pripadniki druge struje, ki zagovarja ločenost narečja od slovenskega jezika, pa se medsebojno razlikujejo še glede na to, ali svoje narečje razumejo kot slovanski, ne pa tudi slovenski jezik (*lingua slava*), ali pa kot samostojen jezik – *nediški* (glej Špehonja 2012; Clavora 2017c). Predstava o *nediškem* jeziku, ki je ločen od slovenskega, in *nediški* identifikaciji njenih govorcev je skrajn primer sicer obče razširjenega lokalizma.

---

35 Zapis v narečju so namreč uveljavljeni pri pisanju domačinov – oba lokalna časopisa (*Dom in Novi Matajur*) prispevke objavljata v italijanščini, slovenščini, pa tudi v narečju, razširjeno je tudi pisanje narečne poezije in proze (glej Stranj 1989: 53; Dapit 2003; npr. Trusgnach 2000; Battistig idr. 2004; Trusgnach 2022).

36 Menim, da je v teh razločevanjih pogosto prisotna predstava o inferiornosti narečja v primerjavi s standardnim jezikom (glej Guion 1974: 66–69; Jagodic idr. 2016: 75; glede širše prisotne predstave o manjvrednosti narečij glej Langston in Peti-Stanič 2014: 28–32; Kamusella 2017: 57–68).

37 Včasih je v uporabi za lokalno narečje izraz ‚po našim‘, vendar se mnenja o primernosti tega izraza med prebivalci razlikujejo. Pogosta kritika je, da je to poimenovanje privzeto od zunaj in da implicira ločenost narečja od slovenskega standardnega jezika. ‚Po našim‘ namreč nosi konotacijo, da je nekaj posebnega, ločenega, lokalnega, zato so prebivalci, ki želijo potrditi povezavo narečja s slovenščino, včasih kritični do uporabe tega izraza.

Med domačini pa so tudi takšni, ki svojega govora ne povezujejo z etničnostjo. Starejša sogovornica pove, da je ne glede na to, da govori slovensko, Italijanka, saj živi v Italiji: »Smo bli *nimar* [vedno] Italijani, zak smo meli italijanske dokumente, smo se rodil v Italiji, però [ampak] smo govoril slovensk.« (Isabella, 2. 9. 2021.) Vendar pa tovrstne interpretacije niso omejene zgolj na Nadiške doline. Irena Šumi (2000: 179) piše, da tudi prebivalci Kanalske doline slovenskega narečja ne vidijo kot znaka slovenske nacionalnosti. To situacijo razloži z dejstvom, da politična moč, ki bi jih o tem prepričevala, tam ni bila prisotna, kar je v preteklosti veljalo tudi za Nadiške doline. Zato Šumi (2000: 173) prostor meje opredeli kot poseben habitus, kjer obstajajo identitetni (samo)predpisi, ki jih lahko vidimo kot »‘pavze’ ali zapike v obkrožujočem jih okolju prevladujočega esencijalizma državnih nacionalizmov«. Robert G. Minnich (1993: 81) podobno ugotavlja, da Ukljani iz Kanalske doline ne dojemajo slovenščine kot ‚nacionalnega‘ ali ‚etničnega‘ simbola, zanje pa sta »govoriti slovensko in biti Slovenec očitno dve različni stvari« (Minnich 1993: 95). Ker sta tako Irena Šumi kot Robert Minnich raziskovala pred sprejetjem zaščitnih zakonov, lahko sklepamo, da se je situacija v tem času spremenila tudi v Kanalski dolini. V Nadiških dolinah je sodeč po spominih mojih sogovornikov poleg zakonov, ki so danes vsaj spremenili, če že ne prekinili ‚pavzo‘ esencijalizmov, na identifikacijska izrekanja v preteklosti sicer močnejše vplival italijanski nacionalizem.

Kar zadeva identifikacijske dileme, nam lahko služi Ardenerjevo (2012: 526–532) opažanje, da je preobremenjenost s tovrstnimi vprašanji značilna za odročne kraje. Piše, da se ljudje v odročnih krajih zavedajo procesov definiranja, ki jih izvajajo drugi, zato so nagnjeni k temu, da bi sami definirali svojo identifikacijo. Tukaj pa naj glede na prej povedano sklenem, da so v Nadiških dolinah klasifikacije narečja in (ne)pomembnost teh stvar razprave. Zaradi različnih predstav o pomenu in prihodnosti etnične in lokalne identifikacije ter z njima povezanih govorov se to dandanes izraža v mnogih konkretnih dilemah – ali naj bodo npr. krajevna imena zapisana v narečni ali v standardni obliki,³⁸ predvsem pa glede uporabe standardnega jezika v dvojezični šoli, kar domačini pogosto problematizirajo. V Nadiških dolinah so identifikacije tako pogosto predmet pogovora (tudi sporov), ljudje nemalokrat razmišljajo o svoji pripadnosti (‚kaj pa so zares oni‘), o svojem izvoru (‚od kod in kdaj so prišli v doline‘) in o svojem govoru ter pri tem uporabljajo različne razlage,

---

38 Posebej pereča so vprašanja glede zapisov Ronac/Ruonac, Očnebrdo/Ocneberdo, Breg/Brijeg, Sv. Ivan u Čele/Landar, Sevice/Seuce.

zato tudi prihajajo do različnih sklepov. Tako se razprave o etničnih, lokalnih in nacionalnih pripadnostih pogosto odpirajo tudi v nepričakovanih kontekstih – tudi glede skrbi za kulturno krajino in njene prihodnosti.

Lokalna identifikacija: Kolektivni spomini, kmečka preteklost in kulturna krajina

Ne glede na raznolike (in včasih spremenljive) identifikacije pa domačine največkrat družijo lokalna identifikacija, zaradi česar se jim zdi pomembno ohranjanje narečja, pa tudi ,lokalnih tradicij, ,navad‘ in prav tako kulturne krajine.³⁹ Pri opredeljevanju beneškoslovenske lokalnosti je manj kot razlikovanje od Furlanov,⁴⁰ ki je precej bolj nedvoumno, pomembno razločevanje od prebivalcev Slovenije. Sklepam, da je tako zaradi podobnosti govora, morda pa tudi zaradi tendenc simbolnega lastninjenja tega območja s slovenske strani – ki se npr. kaže v izrazih, kot so *del slovenskega etničnega prostora*, ki je bil *odrezan od matice* ipd. Diakritik, ki prebivalce teh dolin loči od prebivalcev današnje Slovenije in je zato pomembna referenčna točka za lokalno identiteto, je ločenost tega območja v zgodovini, pri čemer se prebivalci sklicujejo predvsem na obdobje Beneške republike. O tem priča tudi endonim Benečani, pa tudi eksonim Beneški Slovenci.

Na omenjeno diferenciacijo sem nemalokrat naletela.⁴¹ Sogovornik mi je o izvoru svoje družine denimo povedal, da je njegov prednik »utekel iz vašega cesarstva« (Salvatore, 26. 5. 2021). Pri tem ,vaše‘ (*moje*) cesarstvo pomeni Avstrijsko cesarstvo, sogovornik pa s tem poudari zgodovinsko pripadnost političnemu okviru, na katerega se prebivalci Nadiških dolin v razlagi svoje lokalne identifikacije najpogosteje sklicujejo – Beneški republiki.

Jaro Stacul pri obravnavi lokalnosti v dveh vaseh na Tridentinskem ugotavlja, da je lokalizem razumljen v opoziciji do države, pri čemer se izraža preferenca do lojalnosti in zvestobe do lokalnega namesto do državnega. Tako se tamkajšnji prebivalci z narečji o trdem

---

39 O pomenu lokalne identifikacije denimo priča tetovaža »made in Benečija [narejeno v Benečiji]«, ki so si ga v zadnjih letih naredili nekateri mladi.

40 Diferenciacija od Furlanov je navadno utemeljena na podlagi topografije naselitvenega prostora in drugačnega jezika, pa tudi na drugih predstavah o različnosti – ,kulture‘, karakterja, navad, glasbe.

41 Na terenu sem zabeležila tudi razlago, po kateri je različnost prebivalcev Slovenije in Nadiških dolin povezana s pripadnostjo različnim slovanskim plemenom. Po tej interpretaciji naj bi ,zahodni Slovani‘ (emsko – Benečani) prišli na to območje prej kot ,vzhodni Slovani‘, meja med obema plemenoma pa naj bi bila Soča (Terenski dnevnik, 18. 8. 2022). Prisotne pa so tudi razlage, ki lokalno prebivalstvo povezujejo s Kelti.

delu in avtonomiji v preteklosti postavljajo znotraj svojega lokalnega prostora in zunaj prostora nacionalne države (Stacul 2003: 1; 131–134; prim. Núñez Seixas in Storm 2018). To pa je za razlago lokalnosti Nadiških dolin le deloma relevantno. Četudi so tudi tam pogoste naracije o avtonomiji, težkem delu in samooskrbnosti v preteklosti, pa take naracije niso same po sebi odklonilno naravnane do nacionalne države. Domačini Nadiških dolin namreč Italiji niso nenaklonjeni v enaki meri kot Staculovi sogovorniki in jo le redko eksplicitno zavračajo. Razliko bi lahko pojasnili s tem, da so na Tridentinskem predstave o ‚zlatih časih‘ nanašajo na čas habsburške monarhije. To se denimo odraža v navajanju zgledne urejenosti avstrijskih krajin, v čemer Stacul (2003: 149) vidi obžalovanje prebivalcev, da tudi na Tridentinskem niso dosegli tega potenciala. Pri tem za neuspeh krivijo Italijo – ali bolje povedano, italijansko politiko, birokracijo in okoljearstvo –, ki ji je območje pripadlo po razpadu habsburške monarhije.

V socialnih spominih domačinov Nadiških dolin pa je prav obdobje pod habsburško monarhijo razumljeno kot obdobje, ki je najbolj negativno vplivalo na tukajšnje kraje in njihove prebivalce, in sicer zaradi ukinitve privilegijev in avtonomije, o čemer sem že pisala. V tem smislu je zanimivo, da v Nadiških dolinah nikoli nisem naletela na omembo urejenosti avstrijskih krajin (sem pa na zglednost slovenskih in južnotirolskih). Menim, da bi to lahko tolmačili z zamero, ki jo domačini gojijo do habsburške monarhije in Avstrije kot njene domnevne naslednice. Četudi Italija v Nadiških dolinah ni razumljena kot odročnim krajem prijazna država in je razširjena percepcija, da je zaraščanje krajine Nadiških dolin pripisati tudi italijanski birokraciji in neugodnim agrarnim politikam, pa te niso razumljene enako odklonilno kot habsburški posegi. To si razlagam z ekonomsko alternativo dela v tovarnah, ki so jo imeli prebivalci ob vse manjši preživitveni vlogi kmetijstva. Ne glede na to, da je opuščanje kmetijstva vodilo v izseljevanje in zaraščanje krajine, pa prebivalci pogosto poudarjajo tudi ekonomsko stabilnost, ki jim jo je omogočalo tovarniško delo. V tem kontekstu nemara ni nepomembno, da sem se v dolinah največ pogovarjala z ljudmi iz generacije, ki je bila delovno aktivna v času italijanskega ‚ekonomskega čudeža‘.⁴²

---

42 Odsotnost zavračanja Italije pa bržda lahko vidimo tudi kot posledico hladne vojne, saj so bila taka izjavljanja takrat sankcionirana (glej npr. Zuanella 1998).

Slika 8: Gorenji Tarbij (*Tribil Superiore*); foto: Tina Ivnik, september 2023

Če Stacul lokalnost analizira z vidika šibkosti in zavračanja države, pa tega torej ne bi mogli trditi za Nadiške doline.⁴³ Zanimivo je, da Xosé M. Núñez Seixas in Fernando Molina (2018: 234–239) ponazorita, da regionalizmi in lokalizmi niso nujno v nasprotju z izgradnjo nacije, in opisujeta, da je v zgodovini Italije prihajalo do sprememb pri vladnem vrednotenju regionalizmov in lokalizmov. Po združitvi države so se akterji na oblasti zaradi institucionalne šibkosti naslanjali na lokalne in regionalne mediatorje ter pripadnost skušali ustvarjati z obujanjem primarnih teritorialnih identifikacij. To se je spremenilo v obdobju med obema vojnama, ko je fašistični režim zatiral razlike znotraj države, v sodobnosti pa se ponovno spodbuja lokalnost, predvsem v kontekstu turistifikacije. Tako se ponovno vzpostavljajo lokalne »izumljene tradicije« (Hobsbawm 1983) – pogosto srednjeveške, renesančne, pa tudi lokalna folklor in gastronomija. Lokalne identifikacije v sodobnosti prav tako odpirajo in promovirajo politike Evropske unije (glej Stacul 2003: 6; Piermattei 2007, 2012).

Za Nadiške doline je v Staculovi analizi lokalnosti relevantnejša ugotovitev, da je tudi lokalna skupnost »zamišljena« (Anderson

43 Čeprav sem naletela na izjave, kot so, da sogovornikova zastava ni niti italijanska niti slovenska (Raffaello, 27. 2. 2021) in da se ne želijo povezovati niti z Rimom niti z Ljubljano (Saverio, 14. 9. 2021), pa v času terenskega dela v Nadiških dolinah nisem naletela na resnejše aspiracije po odcepitvi, politični avtonomiji ali večji samostojnosti. Gre namreč za prostor, ki je ekonomsko močno odvisen od sveta izven dolin, česar se prebivalci seveda zavedajo.

1998). V dolinah je lokalna identifikacija prav tako v veliki meri utemeljena na istih predpostavkah o povezanosti skupnosti in jezika, na katerih je v srednjeevropskem prostoru utemeljena nacija (prim. Kamusella 2017), poleg tega pa se prebivalci razumejo kot skupnost, čeprav se med seboj ne poznajo (Anderson 1998: 14). V skladu s tem so intrigantna vprašanja o tem, kako, kdaj in od koga je (bila) lokalnost v Nadiških dolinah družbeno konstruirana, »zamišljena«⁴⁴ (za invencijo regionalne identitete v Istri glej Brumen 2000: 384–408; Baskar 2002: 50–66). Ker to ni predmet moje raziskave, o tem ne bom obsežno razpravljala, moja hipoteza pa je, da so lokalno identifikacijo v veliki meri konstruirali izseljenci, o katerih Miran Komac (1992) sicer piše, da so valorizirali elemente narodnostne identitete. Menim še, da na lokalno identifikacijo v sodobnosti – predvsem prek institucij in društev – vplivajo zaščitni zakoni.⁴⁵ Poleg njihovega neposrednega vpliva je prav tako nezanemarljivo, da se lokalna identifikacija krepi tudi v nasprotovanju tem zakonom, predvsem zaradi domnevnega privilegiranja slovenskega standardnega jezika.

Poleg kolektivnih spominov na bolj oddaljeno preteklost so pri predstavah o lokalni kulturi in identifikaciji relevantni še spomini na kmečki način življenja, torej ideje o tem, »kako so včasih živeli«⁴⁶ (prim. Brumen 2000; Stacul 2003). Ti so pogosto idealizirani, naracije o minulih časih pa primerljive z naracijami o ‚zlati dobi‘, za katere Božidar Jezernik ugotavlja, da so značilne za nacionalne mite. To so pogosto spomini na dobre stare čase blaženosti in nedolžnosti, ki jih ni mogoče datirati, torej gre za dobo pred začetkom zgodovine (Jezernik 2013: 215). Čeravno bi lokalizme pri konstrukciji mitov težko povsem izenačili z nacionalizmi, pa je za beneškoslovenski lokalizem prav tako značilen nostalgичen pogled na idealizirano preteklost, povezano s predstavami o kmečkem načinu življenja, medsebojno povezani skupnosti in vaseh, polnih ljudi. To pa ni čas pred začetkom zgodovine, pač pa čas, ki je oddaljen le nekaj generacij:

So mel težkuo življenje, zak je bla mizerja [revščina], ma če ne, je blo puno lepš, ku sada [kot zdaj]. Je šlo, so šli buj *d'accordo* [so se lepše razumeli]. Je blo buj, prjatelji so bli, se je ušafovalo [so se srečevali]. Jst se zmislem, so hodile tele žene, nimar [vedno] zvečer, adan par

44 Za obravnavano tematiko sicer zelo relevantno delo Mateja Vranješa (2008) tovrstne konstrukcije spregleda.

45 Zanimivo bi bilo npr. raziskati, kako na (re)produkcijo ideje o (lokalni) skupnosti vplivata oba lokalna časopisa, *Dom* in *Novi Matajur*, ki imata številne bralce tudi v državah izven Italije (prim. Anderson 1998).

46 To dokazujejo tudi mnoge zasebne zbirke (glej Ledinek Lozej in Peče 2014; Poljak Istenič 2015; Ravnik in Ledinek Lozej 2016; Ledinek Lozej 2017, 2020).

drugim so se ušafoval ljudje. Sada nije nič več, vsak po svojim [po svoje], tle je adin, ta po tim kraj, se ne še pogledajo, sej vse zgubilo, tiste reči. (Angelo, 7. 9. 2022.)

Te podobe preteklosti kot »izgubljenega raja« (Vranješ 2008: 134) vsebujejo predstave o družbeni koheziji, skupnem delu, solidarnosti, medsebojni pomoči in občutku varnosti⁴⁷ (prim. Green 2005: 225; Piermattei 2012: 111). Prav tako jih torej zaznamujejo spomini na prisotnost človeka, katere izraz naj bi bila po njihovih navedbah tudi obdelana kulturna krajina.

Slika 9: Topolovo (*Topolò*); foto: Pietro Trusgnach, 1961

Na obravnavanem območju bi lahko trdili, da je krajina zaradi naložbe pomenov temeljna skupinska identifikacija (Vranješ 2008: 94). Relevantnost kulturne krajine pri lokalnosti pojasnujem z Vranješevo (2008: 117) ugotovitvijo, da so pri lokalnosti pomembni tako prostorski kot tudi družbeni diakritiki, saj je ta utemeljena na prostorsko-družbenih razmejitvah. Pri 'produkciji lokalnosti' se ljudje namreč ne opredeljujemo le z družbeno interakcijo, ampak tudi »skozi različne oblike interakcije s fizičnim, materialnim okoljem, v katerem

---

⁴⁷ Pri tem naj opomnim, da so nekateri sogovorniki v povezavi s kmečkim načinom življenja poudarjali težko delo in so bili do nostalgije tudi kritični. Domačin meni, da je bil v preteklosti vse »en trud. Zato kar pravi kajšen 'e, kar smo bli mladi, koj blo lepo'. Počas, počas. Za kajšnje je blo lepo, ma jst morm rečt de za me [...] je blo tažko, ecco« (Massimo, 8. 6. 2021). Tudi navedeni sogovornik in njegovi somišljeniki pa bi se verjetno strinjali, da sta kmečko delo in obdelana kulturna krajina poglavitni sestavini lokalne 'kulture'.

običajno bivamo« (Vranješ 2008: 92). Tako je prostor in svojo interakcijo z njim opisal sogovornik, ki ima na kmetijsko delo spomine iz otroštva:

Isť zahvalim Boga, de sem Źivel tel cajť tle. Zak jst sem Źivel tel cajť, k je bil odprť, k je bil lep. Dolina je bla oĉejena. Na desni, na levi, studence sej hodilo po vuodo, ĉe pu studencah, ki so gor po briegu, so runal kope, klebance [?], klabuke [?], je blo tako lepo, k ist pravim. [...] Tisto je [ostalo, op. T. I.] to u src. (Edoardo, 15. 9. 2022.)

Spomin, ki ga je navedel sogovornik, je reprezentacija okolja, v kateri ima kljuĉen pomen biografija sogovornika in njegove s prakso utelešene izkušnjje. Pomen utelešene izkušnjje pri preuĉevanju krajine poudarjata Christopher Tilley in Kate Cameron-Daum (2017: 6–9; 82). Skoznjo namreĉ dojemamo krajino, pri ĉemer pa avtorja zavraĉata dihotomijo med umom in telesom. Zavest brez telesa namreĉ ne obstaja, pri zaznavanju krajine pa sta kljuĉna tako um kot telo, zato ju pri utelešeni izkušnjji krajine ne moremo razloĉevati. Drugaĉe kot okolje je krajina za njiju biografska, druŹbena, zgodovinska, materialna, specifiĉna, izkušenjska in utelešena.

Sicer je povedno, da o nostalginih spominih razmeroma veliko govorijo ljudje, ki se s kmetijskim delom niso veĉ preŹivljali, paĉ pa so imeli izkušnjo kmeĉkega naĉina Źivljenja le kot otroci. Zanimivo je spodnje priĉevanje:

Giada mi je povedala, da je, ko je zapisovala svoje spomine, o podrobnostih pogosto spraševala svojo mamo. Njena mama ni bila vesela, da piše spomine – ĉeš zakaj se Źeli spominjati teh teŹkih, grdiĉ časov. Giada meni, da je bilo njeno mamo sram tega, kako so vĉasih Źiveli. Prav tako je njena mama vrgla stran neke kmeĉke predmete, ki jih je Giada Źelela ohraniti. (Terenski dnevnik, 10. 6. 2021.)

Ĉeprav dopuščam, da so imeli nostalginiĉen odnos do (kmeĉke) preteklosti tudi pripadniki preŹjnje generacije, pa je opisana diskrepanca v vrednotenju obdobja med generacijo, ki je v tem obdobju Źivela, in med generacijo, ki je o tem obdobju pisala spomine, vseeno povedna. Praksa razstavljanja kmeĉkih predmetov, ki je razŹirjena v sodobnosti, je tako v nasprotju z Źeljo sogovorniniĉine mame, ki se je teh predmetov Źelela znebiti.⁴⁸

Asociacija med skupnostjo in krajem je akterjem v obravnavanem primeru pomembna (prim. Malkki 1997; Gupta in Ferguson

48 Geograf Eugenio Turri pa pozidavo italijanske krajine v petdesetih in Źesdesetih letih 20. stoletja celo interpretira kot Źeljo novih generacij po izbrisu spominov na teŹke ĉase in trpljenje preŹjnjih generacij (Turri 2010: 157).

1997). Strinjam se z Vranješem (2008: 41), ki piše, da je tako kot teritorializacija tudi deteritorializacija skupine lahko le antropološki konstrukt. Medtem ko Liisa H. Malkki (1997: 53–56) v svojem premisleku o odnosu med koreninami, identiteto in teritorializacijo identitete kritizira botanične in drevesne metafore, ki so uporabljane pri povezovanju ljudi in prostora, pa so v Nadiških dolinah prav domačini tisti, ki jih uporabljajo. Umestitev v lokalnost je namreč način, na katerega svoj obstoj večinoma tolmačijo domačini, zato ti svojo umeščenost v svet bolj kot z rizomom (glej Deleuze in Guattari 1983) reprezentirajo s koreninami. Pri tem ni nepomembno, da je kot lokalni simbol v zadnjih letih vse bolj v rabi kostanjevo drevo,⁴⁹ ki je bil v preteklosti zgolj sredstvo za preživljanje. Simbolika drevesa je pri identitetnih asociacijah med skupnostjo in krajem namreč pogosta, saj simbolizira dolgotrajnost, nepremičnost in povezavo z zemljo⁵⁰ (Vranješ 2008: 89; glej tudi Malkki 2001: 57, Pirinoli 2005: 10). Tako sem kot odgovor na vprašanje o starosti kostanjevega drevesa v občini Podbonesec (*Comune di Pulfèro*) dobila različne informacije – nekateri domačini so mi pripovedovali, da je drevo staro 200 let, drugi, da je staro 500 let, nekateri pa celo, da ima 800 let. Projekcija njegovega obstoja v oddaljeno preteklost kaže na to, da z njim dokazujejo prav dolgotrajno prisotnost svoje lastne skupnosti. Kakor je iskanje dokazov o nacionalni zakoreninjenosti, odstranjevanje tujih predmetov in vnašanje nacionalnih simbolov neizbežno za nacionalizacijo krajine (Baskar 2004; glej npr. Kučan 1998; Pirinoli 2005), so tudi za lokalno prisvajanje krajine nujni dokazi o dolgotrajni prisotnosti neke skupine v njej.

Čeravno je izkušnja izseljenstva iz Nadiških dolin precej pogosta, pa je bila v povojnem obdobju razširjena praksa, da je večina izseljencev odhajala v isto mesto. Tako mi je o francoskem kraju sogovornica povedala: »Vsi Marsinci so bli tam, je bil prov en prestor tu, k so bli vsi tam iz Marsina (*Mersino*).« (Giada, 19. 5. 2021.) Nekaterih predelov mest v tujini so se tako prijeli ‚vzdevki‘ po vasi izvora večinskih priseljencev npr. ‚mali Grmek‘ (*Grimacco piccolo*). Prebivalci tako večinoma niso bili naključno razpršeni po svetu, kar implicira ‚rizom‘, kjer je vse lahko povezano z vsem (Malkki 1997: 56). Prav tako sta izseljevanje in priseljevanje še danes nekako ritmično urejena – mnogi izseljenci se namreč v doline vrnejo čez poletje ali ob koncu tedna,

49 Kostanjevo drevo je npr. v grbu zastave občine Srednje (*Comune di Stregna*), o drugih simbolnih rabah tega drevesa pa bom še pisala.

50 Nekateri domačini kot simbol Nadiških dolin pojmujejo tudi lipo, zdi pa se, da pri simboljenju lipe ni splošnega konsenza prebivalcev, verjetno prav zaradi povezave lipe s Slovenijo.

o čemer bom še pisala. Identitetno asociacijo med skupino in krajem mladi sogovornik, ki se je z družino pred kratkim priselil, nazaj v dolino, ponazori z izjavo, da se v Nadiške doline domačini vračajo tudi po več generacijah, ker imajo doline značilnost, »da te ta zemlja kliče« (Terenski dnevnik, julij 2020). To priča o pomenu, ki ga ima to območje za obravnavano lokalno identifikacijo. V tem smislu je relevantno Staculovo opozorilo, da lahko s poudarjanjem lokalnosti res zgrešimo gibanje (glej Malkki 1997), prav kakor lahko s poudarjanjem gibanja zgrešimo lokalnost (2003: 189).

Kot sem na nekaj mestih že nakazala, kulturna krajina lahko deluje kot »dokaz« kontinuitete prisotnosti določene skupine in je tako pripravna za konstrukcijo asociacije med skupnostjo in krajem (Vranješ 2008: 94). Ker konstrukcija te povezave poteka skozi (re)produkcijo kulturne krajine, je zanjo bistvena prisotnost skupnosti. Od prisotnosti, ki omogoča ohranjanje prostorskih praks in reprezentacij, pa je odvisna tudi identifikacija skupnosti (Vranješ 2008: 230). Identifikacija skupnosti je torej odvisna od prisotnosti v kraju, »identiteta kraja« pa od prisotnosti skupnosti. Ta povezava je posebej očitna, ko je, kot v Nadiških dolinah, zaznana kot ogrožena, o čemer bom pisala v naslednjem podpoglavju.

»Žiher ti potrdim, de Benečija ku narod je par kraj«:
Propadanje krajine in ogroženost lokalne skupnosti

Današnjo situacijo, ko so vasi pretežno izpraznjene, doline pa marginalne in zapuščene, prebivalci dojemajo kot velik prelom s preteklostjo, o kateri so razširjeni socialni spomini na številčnost in živahnost skupnosti (Kozorog 2013b: 142). Vzrok za razliko vidijo predvsem v opuščanju kmečkega načina življenja in posledičnem zaraščanju območja z gozdom. To prebivalci pogosto tolmačijo kot razlog za izgubo starih navad, narečja, stika z zemljo in s predniki, pa tudi znanj o krajih, rastlinah in toponimih.

Zaradi izseljevanja v industrijsko razvitejše kraje, kjer je bil mogoč dostop do drugih virov zaslužka, je v času po drugi svetovni vojni doline zaznamoval strm demografski padec (glej npr. Kalc 1997; Clavora 2017b). Izseljevanje je postajalo vedno manj sezonsko (Kalc 2000), zato je postajala izpraznjenost vasi vse očitnejša. Miran Komac navaja, da je na začetku 20. stoletja v 135 vaseh živelo več kot 17.500 ljudi. Višek v številu naseljenosti je bil glede na popise leta 1921, leta 1981 pa je na tem območju živelo le še 8051 ljudi, med njimi približno polovica v vaseh pod 300 metri nadmorske višine. Najhitreje so se namreč praznile višje ležeče vasi – tako se je med letoma 1961 in

1981 število prebivalcev goratih predelov zmanjšalo za 54,4 % (Komac 1991: 640; glej tudi Clavora in Ruttar 1993: 112).

Tudi v sodobnosti je v višje ležečih vaseh bolj oddaljenih občin izpraznjenost vasi najizrazitejša, in ni redko, da v vasi živi zgolj ena oseba. Glede občine Dreka (*Comune di Drenchia*), ki jo domačini tudi največkrat omenjajo kot primer najbolj demografsko ogrožene občine, sogovornik pravi: »Dreka, kaj ima Dreka, tistih 80, ki živijo stalno, razpršeni v 15, 16 vasi, nekatere vasi imajo en prebivalc, ane, potem gor je koča, gor na Solarji (*passo Solarie*) in tista druga restavracija na Brijegu (*Clabuzzaro*) in potem je konec, ne?« (Valerio, 16. 9. 2021.) Podobno kot on tudi drugi prebivalci neredko poznajo in navajajo demografsko statistiko. Tako mi je prebivalec vasi Gnjidovica (*Gnidovizza*) ob naključnem srečanju mimogrede povedal, da je v občini Srednje (*Comune di Stregna*) zdaj še nekaj manj kot 400 ljudi, pred drugo svetovno vojno pa je bilo 300 prebivalcev samo v vasi Gnjidovica (*Gnidovizza*), eni od 20 vasi v tej občini (Terenski dnevnik, 21. 8. 2022). Število prebivalcev posameznih vasi je pogosto predmet pogovora. Tudi mene so pogosto spraševali o številu mojih sovaščanov, predvsem ko sem jim povedala, da živim v vasi Klinac (*Clinaz*), ki sicer velja za popolnoma zapuščeno vas.

Dace Dzenovska (2020: 12–16) je v raziskavi praznih vasi v Latviji ugotovila, da praznost pomeni konkretno spremembo materialnih in družbenih odnosov, ki so prej sestavljali življenja. Tamkajšnji prebivalci 'praznino' interpretirajo kot prehodno obdobje med svetom, ki se je končal, in svetom v nastajanju, ko bodo 'praznino' vasi zapolnili priseljenci. Predstava o novih naseljencih pa v višje ležečih vaseh Nadiških dolin ni družbeno relevantna. V Nadiških dolinah je izpraznjenost namreč neposredno povezana z občutkom izginjanja lokalne skupnosti, zato je bodisi interpretirana kot absoluten konec tega kraja, sicer definiranega s prisotnostjo te skupnosti, bodisi kot potencial za nova zamišljanja tega kraja, o čemer bom še pisala.

Podobno kot v Latviji tudi prebivalci Nadiških dolin praznost razumejo kot konec poznanege sveta (glej Dzenovska 2020: 17). Te spremembe so med prebivalci, z redkimi izjemami, vrednotene negativno. Sogovornica, ki je živela v tujini, v pokoju pa se je z možem priselila nazaj v doline, mi je povedala:

Tata mi je puno [velikokrat] djal, bodi vesela, dokler se cemin [kamin] kadi. [...] Jst sm duostkrat študirala, Tina, kaj prav za eno neumnost, ni vredno nič. Tina, kar grem dol po vas, jst študiram stuokrat tole besedo. Se ne kadi več cemin. [...] Boli tiste, boli. [...] An da je doma vse marzlo, vse zapuščeno, je dobro [zelo] slabo. (Nadia, 12. 7. 2021.)

Negativno vrednotenje izpraznjenosti je neredko povezano s pripovedmi o težkem delu prejšnjih generacij, propadanje vasi in kulturne krajine pa razumljeno kot nelojalnost prednikom, ki so s svojim delom skrbeli tudi za urejenost območja (prim. Vranješ 2008: 141). Sogovornica iz vasi pod Matajurjem mi je povedala, da so njeni sinovi kupili hišo drugje in da v hiši njenih staršev ni nikogar:

Je žalostno, če pomisliš, kuolko naši ta stari so se maltrali [trudili], ma maltrali, brez konca. [...] In zdaj? Kaj? Nič. Je vse, ki se dol pada [propada]. [...] Ma to bo šlo napri še kako leto in puotle ... E, naše vasi so tako, zapuščene ... Sa vidim an tle, pried mojo hišo, vse se poderja, gor zad, vse se poderja, trava tle okuole, če na gremo mi, da ne posečemo, ne morš še vn s hiše iti. (Giada, 19. 5. 2021.)

Sogovorniki so mi neredko govorili o prenehanju delovanja storitev po vaseh. Običajno so mi naštevali trgovine, čevljarje, prodajalne oblačil, frizerske salone in lekarne, ki so se z zniževanjem števila prebivalcev ter upadanjem povpraševanja po storitvah začeli zapirati. Čeprav praznost ustvarja nove družbene relacije – npr. prakse skupnih prevozov (glej tudi Dzenovska 2020: 12), pa te ne morejo zadovoljiti vseh potreb prebivalstva. V času mojega terenskega dela je bila pogosta tematika pogovora premik prve pomoči iz Čedad (Cividale del Friuli) v Videm (Udine). Tako so bili ljudje iz bolj oddaljenih predelov dolin od prve pomoči oddaljeni več kot uro vožnje. Tudi barov, ki so bili v preteklosti predvsem za moške bistvenega pomena za srečevanje in druženje, je na območju vse manj:

Recimo, da tudi naša mala občina [občina Srednje – *Comune di Sregna*, op. T. I.] je imela v teh letih 2, 3, 4, 5, 6, 7 ... [šteje, op. T. I.] 14 barov. [...] Oziroma 16 do približno sedemdesetih let, od šestdesetih do sedemdesetih so nekatere zaprli, ampak polovica jih je ostala tudi do sedemdesetih let. Po potresu pa se jih je en velik del izgubilo. Zdaj, v zadnjih letih, smo imeli na območju tri bare plus kakšen kmečki turizem. (Filippo, 16. 6. 2021.)

Drugi sogovornik pa se je spominjal, da je v nekaterih vaseh deloval tudi več kot en bar (Vittorio, 25. 9. 2021; za temeljito analizo funkcije bara glej Stacul 2003: 47–50). Pomanjkanje storitev vpliva na kvaliteto življenja:

Sigurno de bi buj [bolj], je buj komot dol, če maš potrebo trgovino, če maš potrebo bolnico, če maš potrebo kej kupit, je buj [lahko, op. T. I.] ... So tiste reči. An ja, je buj komot bit dol za krajam. Tle je vse buj težko, je sadu [vedno] buj težko. Zdravnika, za medha, muorš it dol za križ, zak ga ni, pride, pride [...] tle na občino, ankrat na teden. Dol za krajam je vsak dan. (Massimo, 8. 6. 2021.)

Isti sogovornik kritizira vlaganje v storitve, ki ne služijo lokalnemu prebivalstvu. Mnenja je, da občina vlaga v storitve, namenjene turistom, ne pa v storitve, ki bi jih potrebovali domačini.

An vse tuole tle, kar nam kor [kar potrebujemo], nimamo nič. Kar nam kor, nam zmanjkava, vsak dan za dnevam. Kar nemamo potrebu, pa nam siljo vsi. Ko se dene table ta po poljah [po poljih], ki ne gre nubedan vič, delat tam po poljam. So sud [je denar] za table, ko se dene, se nrdi zemljevid za napisat, ko prestore, koj blo, ko so bli prestor, no, ko se je klicalo *Ovsuje*, *Kamunje*, *Ostarda* [značilni toponimi, op. T. I.] se, tisto, k ne briga nobenega. Ti maš potrebo medha [zdravnika], ga ni. [...] Ti maš potrebo eno trgovino, jo ni, muorš iti dol. [...] Maš potrebo kajšnega, da nrdi kakšno delo, ga ni. Vse, kar maš potrebo – ni. Kar nimaš potrebo, tiste je. An sude najdi jo tavžente deset in stotine tavžntov evrov za ti dat, kar nie [potreba prebivalcev, op. T. I.]. (Massimo, 8. 6. 2021.)

V povezavi z bodočnostjo in možnostmi za doline prebivalci neredko poudarjajo, da v dolini ni mladih ljudi (*ta mladih manjka, ta mlad se niso ustavl*). To razlagajo s pomanjkanjem ekonomskih možnosti v dolinah. Razširjena je razlaga, da je živeti v dolinah težje kot v mestu, zato morajo za življenje tu imeti dodatno motivacijo – npr. posebno navezanost na te kraje. Poleg tega, kot razmišlja Miha Kozorog (2013b: 136–138), je težko ostati v kraju, od koder se ljudje večinsko izseljujejo – v kraju zaraščanja, propadanja in odmiranja. Značilnost krajev, da generirajo migrante, namreč deluje na konstrukcijo tako krajev kot subjektov, ki prebivajo v teh krajih.

Slika 10: Vas Jerebi (*Ierep*); foto: Paul Parillaud 2019–2020

V sedanjosti je izpraznjenost bržda najpogostejše omenjena značilnost Nadiških dolin. Njeno relevantnost, poleg praktičnih ovir, ki sem jih opisala zgoraj, pa vidim v percepciji o ogroženosti lokalne kulture – predvsem spričo izginjanja narečja, tradicij, znanj in spominov na načine življenja v preteklosti. Z izrazi, kot je *Benečija je končana, ta kultura bo umrla*, ne označujejo zgolj demografskega primanjkljaja, pač pa tudi vse manj ljudi, ki govorijo lokalno narečje, poznajo stare tradicije, znajo opravljati kmečka dela in se še spominjajo Nadiških dolin, ko so bile polne ljudi:

Žiher ti potrdim, de Benečija ku narod je par kraj. An ne vidm nič, da nas reš. Zak se je taku zgubilo vse, samo če pridejo druž, ma Benečani jih ni. Smo naredil slabo, da naše snove, hčere jih nismo navadli nič, jih nismo navadli ljubiti svojo domovino. [...] Se je zgubilo izik [jezik], se je taprvo zgubilo, se je zgubilo vse tiste navade, znanja, k so ble povezane na naravo, na delo. [...] Se je zgubilo govorenje, povezane z delam. [...] Počas se zgublja vse. (Massimo, 8. 6. 2021.)

Navedeni sogovornik, domačin v svojih sedemdesetih, o obeh za bodočnost še pove:

Ma nie, nie, nie, se ne vid nič za bodočnost. Nie nič. An pravijo, de pridejo sudi [denar], tle se more *svilupat* [razvit]. [...] To ne stoj vjervat [Tega ne verjeti] nič nubednemu, zak nie res. Ti spomni se moje besede. Za pet let, za osem, boš vidla, k Benečija jo ne bo več. Ostate prestor, ma ne bo ... (Massimo, 8. 6. 2021.)

Podobno meni drug sogovornik: »Po mojem mnenju bomo izumrli, identiteta se bo izgubila in ti, ki bodo ostali tukaj, so ti, ki prihajajo od zunaj.« (Giacomo, 21. 2. 2020.) Sogovornica pove, da se v nižje ležeče vasi priseljujejo novi prebivalci, »ma se je zgubila ta duša«, s čimer opisuje čut pripadnosti, po njenem neposredno povezan z govorom slovenskega narečja (Alessia, 13. 9. 2021). Lamentacije o izginjanju narečja so pri naraciji o izginjanju lokalne kulture in identitete pogoste, saj je narečje, kot sem že utemeljila, bistven diakritik lokalnosti. Ker mlajši lokalno narečje redko govorijo, je splošno uveljavljeno prepričanje, da so ljudje, ki govorijo narečje, *zadnja generacija, ki zna lepo govorit, zato slovenske manjšine ni več, smo ta zadnji*.

Kot sem v besedilu že nekajkrat omenila, so naracije o demografskem padcu in izumiranju skupnosti pogosto povezane s pripovedmi o spremembi kulturne krajine. Duhovnik Marino Qualizza se v predgovoru avtorjem knjige s temi besedami zahvali za zbiranje in objavljane gradiva:

Ko pomislimo na šibkost aktualne situacije an dramatični padec prebivalstva, tele kulturne pobude nam pomagajo, de na zgubmo spomin živahne preteklosti, ko želimo, de se na zgubi vse v celoti an de na bojo prevladale hosti. (Kobilja glava 2021: 7.)

Med prebivalci je razširjena percepcija, da je do preobrazbe in zaraščanja krajine prišlo zaradi manjšanja vloge človeka v lokalnem okolju in posledično večanja vloge neantropogenih dejavnikov, da je torej nekoč kultivirano krajino začela izpodrivati ali prevzemati ‚narava‘. Emska ločnica med ekološkimi procesi, ki so ali niso rezultat usmerjenega človeškega delovanja (ločnica med ‚naravnim‘ in ‚človeškim‘; prim. Descola 2018: 263–304; tudi Baskar 2017; Kozorog 2017), je danes osnova za domačinsko ocenjevanje stanja krajine. To ilustrira sogovornik:

Narava je tista, ki [...] ni da, pravjo, da umaže al pa puokrije vasi ... Narava je narava, se [si] vzame, kjer človek ne obdeluje več, kjer ni več človeka, pride host, pride, pride. Je normalno, da je tako. [...] Ni več ljudi, an jst sem zlo pesimističen. (Massimo, 8. 6. 2021.)

Spremembe kulturne krajine domačini včasih opisujejo s senzoričnimi spomini. Pogosti so to opisi večje vidljivosti v krajini spričo manjše količine dreves, v spodnjih navedkih pa poleg tega še spomini na zvoke. Tako pripoveduje sogovornica, ki se je izselila v Švico, a se je poleti vsako leto vračala v svojo domačo vas:

T: Vi, ko ste prihajal nazaj, ste vidli, kako je zmer več dreves?
S: Logico [logično], muoraš bit kaštrun [koštrun], da ne zamerkaš. Kar vidiš te oku vasi, ni več, njive niso predelane, ne vidiš ldi po njivah. K je bluo odparto življenje, Tina, u usakim piču [delu polja?] je bil adin človek. Vekanje, klicanje, so tukli drva, so žagal, so ... Je bluo življenje. Vsako leto je bluo manj. (Nadia, 12. 7. 2021.)

Ista sogovornica mi tako pove še o zvoku vaškega zvonca:

T: Kako je včasih zvonil?
S: Ja, za zbuditi ljudi in za prijet dan, ja. Dobro lepo [zelo lepo], zak čujem, zjutraj, je božji mir in tako lepo zvoni. Zdej so hosti tako pune, zaparte, se ne čuje vic tako lepo. [...] Ne, zak je preveč drevja, so hosti.
T: Aja, se drugače sliši zvonjenje zdaj?
S: Assolutamente [absolutno]. Ga poznam po vsem svijetu, ja, naš zvonec. (Nadia, 12. 7. 2021.)

V tem kontekstu sogovorniki pogosto govorijo o Benečiji, ki izginja – *tale naša boga Benečija, Benečija umira, izumira, ni več ljudi, je vse zapuščeno, počasi se zgublja vse* – ali pa o vasi povejo, da je to vas, ki je malo manj [kot] umrla. Kot navaja Matej Vranješ (2008: 93), skozi (re)produkcijo kulturne krajine poteka družbena konstrukcija identitetne asociacije med krajem in skupnostjo, saj je kulturna

krajina »materialni ‚dokaz‘ kontinuitete prisotnosti skupine«. Tako je tudi v emski perspektivi prebivalcev Nadiških dolin ‚propad‘ kulturne krajine, ki je bila povezana z *odprtim življenjem, predelanimi njivami*, izraz izginjanja te lokalne skupine in posledično simbolizira izginjanje narečja, kmečkega načina življenja, lokalnih tradicij in navad ter *prevlade hosti*.

Slika 11: Pogled iz vasi Mašere (*Masseris*); foto: Tina Ivnik, junij 2021

Občutek »ogroženosti krajine«, kamor sta vpletena občutka »ogroženosti kontinuitete prisotnosti lokalne skupnosti« in »ogroženosti identitete kraja/doline« (Vranješ 2008: 228), je na obravnavanem območju posebej izrazit. To pa zato, ker se dogaja v kontekstu percepcije ‚izginjanja‘ lokalne skupnosti, ki je hkrati etnična manjšina, pa tudi, ker je to območje še vedno zaznamovano s stalnim demografskim upadom in je z vidika številčnosti prebivalstva na slabšem od Trente in širše doline Soče, kjer je raziskoval Vranješ. Bolj kot o ogroženosti kulturne krajine bi v Nadiških dolinah lahko govorili o njenem izginjanju. Če se lokalnost v dolini Soče potrjuje skozi ohranjanje prostorskih praks (Vranješ 2008: 95), pa je v Nadiških dolinah že prišlo do (skoraj popolne) prekinitve teh praks. Zato se zdi, da se lokalnost bolj kot z dejanskimi praksami opredeljuje s spominom na prostorske prakse in z njimi povezano kulturno krajino.

Spomini na obdelano krajino tudi v Nadiških dolinah implicirajo družbeni red, zapuščenost krajine pa nakazuje konec te skupnosti (glej tudi Piermattei 2012: 111). Pretekli red je neločljivo povezan s spominom na ‚red v krajini‘ – da je bil vsak kamen v kamnitih zidovih na svojem mestu, da je bila krajina ‚čista‘ zaradi neprestanega odstranjevanja neželenih rastlin, da so ljudje spoštovali normirane rabe

prostora, kar je omogočalo složnost med prebivalci. Primerljivo predstavo najdemo v Staculovi (2003: 40) raziskavi, ki je pri domačinih prav tako zaznal predstave o redu v preteklosti. Sogovorniki so mu pripovedovali, da je bilo v starih časih ‚vse na svojem mestu‘, v nasprotju s sodobnostjo, ki je kaotična in ‚nič ni na svojem mestu‘. Ta imaginacija je povezana s predstavo, da so imeli ženske in moški medsebojno razdeljene vloge, da je vsak poznal meje svoje lastnine, skupnost je bila samooskrbna, danes pa so fizične in simbolne ločnice zabrisane, turisti pa prestopajo meje zasebne lastnine.

Pri razlagi tega obrata Stacul (2003: 145–151) razdeli čas na ‚naraven‘ in ‚političen‘. ‚Naravni čas‘ je ciklični in je uporabljen z namenom zamišljanja zgodovine transformacij naravnega okolja, ‚politični‘ pa linearen, vezan na dogodke, ki se dogajajo onkraj vaških skupnosti. ‚Naravni čas‘ se je za vaščane začel ob zamišljeni vzpostavitvi ekološkega in družbenega ravnovesja, ko so ljudje začeli kultivirati zemljo in udomačevati naravo. Menijo, da so v času apropiacije narave in kultivacije zemlje ‚divje‘ (tujerodne) rastline in tujce lahko zadrževali zunaj, kar se je spremenilo ob zlomu ekološkega ravnovesja in koncu ‚naravnega časa‘. Konec je vezan na zamišljen čas, ko ljudje niso več nadzorovali oz. obvladovali narave, pri čemer svoje neobvladovanje pripisujejo političnim silnicam, novim oblikam dela in migracijam. Zdaj ko narava spet postaja divja, to pojmujejo kot konec zgodovine, s čimer interpretirajo tudi vdore (rastlin in ljudi) od zunaj.

Zanimivo je, da v Nadiških dolinah obstaja podobna interpretacija, ki ‚nastanek sveta‘ prav tako razlaga z udomačitvijo narave, kar naj bi storili predniki današnjih prebivalcev – *naši ta prvi*:

S: Ker če ti pustiš eno leto tuole robido an tale šipek, te zapre use. In to delamo, kar so naši ta parvi [predniki, op. T. I.] delali, ko so pršli živet. Mislim, de ko so paršli, je bluo tako, kot je danes. In oni so use

...

T: A je bla tut robida včasih?

S: Ma mislim, de tisti prvi, k so paršli, je bluo tako.

T: Prov tut robida in šipek?

S: Ma ja, tiste je povsod. Samo, ki naši so posekli use. (Giada, 19. 5. 2021.)

Praticamente [praktično] je paršlo, kok je blo ankrat, però [ampak] sadá [zdaj] je rbida, tiskrat je bla prov host, host, host. Ja, pred ku su paršli ljudje, però sada je pa rbida an uno. (Angelo, 7. 9. 2022.)

Kar pa videmo hiše zaparte, sanožeta zaraščene, njive, ki se plazijo an zakrivajo ziduove, sviet, ki ratuva, ku ki so ga ušafal 13. stuolietju od tega naši predniki, se muoremo pomislit, dost cajtá puojde takuo naprej. (Chiabudini 1998: 82.)

V lokalnih interpretacijah so njihovi predniki (*naši ta prvi*) naredili red v krajini (*so posekli use*), v sodobnosti pa krajina spet postaja taka, kot je bila, preden so jo udomačili. Tako morajo v sodobnosti ponovno delati, *kar so naši ta prvi delali, ko so pršli živet*. Kot na Tridentinskem (Stacul 2003: 145–147) tudi v Nadiških dolinah domačini preobrazbo krajine dojemajo, kot da se je krajina transformirala iz divje v domačo, zdaj pa se spreminja nazaj v divjo.

»Je bla lepa narava, ma vse tuole delo ...«: zgodovina kmetijstva v Nadiških dolinah

Kmetijstvo je bilo pred drugo svetovno vojno v Nadiških dolinah temeljna ekonomska dejavnost (glej Musoni 1898: 6–9, Musoni: 1914: 67–93; Turnšek 1954a: 9–10, Turnšek 1954b). Čeprav so celotne Nadiške doline v predalpskem območju, pa je med njimi precej razlik, tudi pri kmetovanju. Obdelava zemlje, vrste kultur in produkcijski načini so se razlikovali glede na posamezna obdobja, pa tudi glede na višinsko lego posameznih vasi. Najočitneje so se razhajali glede na topografijo – bolj ravninski deli ob vznožju so imeli lastninske enote in obdelovalne površine drugačnih oblik (Musoni v Barbina in Battigelli 1980: 375; Rucll 2003: 24) in so gojili drugačne kulture. V preteklosti so za obdelovanje ravninskih delov uporabljali tudi plug in živali (Beguš 2015: 93–96), v spominih prebivalcev pa so bili ti deli bolj povezani z območji izven Nadiških dolin – predvsem zaradi izmenjave dobrin in trgovanja.

Spričo kmetijstvu bolj naklonjene topografije – sogovorniki so največkrat omenjali nezmožnost rabe strojev na strmih bregovih višje ležečih predelov – se je to v nižinskih delih ohranilo vse do sodobnosti. Pascolini in Cernetig (2000: 45) ugotavljata, da se naselja v Nadiških dolinah nahajajo na dveh nivojih – 100–300 metrov nad dolino ter 500–800 metrov nad dolino, vmesni del pa je zaradi pomanjkanja sonca manj naseljen. V zvezi z nivoji naselij omenjata še različno kakovost zemlje, v dolinah pa večjo vlažnost. V svoji raziskavi se v večji meri osredinjam na višje ležeča območja Nadiških dolin. To je povezano z mojim bivanjem v eni od višje ležečih vasi in z mrežo ljudi, ki sem si jo zato tam ustvarila. Poleg tega je bilo v obravnavanem obdobju po drugi svetovni vojni izseljevanje in opuščanje kmetijstva na višje ležečih predelih intenzivnejše, s tem pa tudi preobrazba kulturne krajine, zato se mi je raziskovanje teh predelov kazalo kot plodnejše.

V tem poglavju bom opisala zgodovino kmetijstva v Nadiških dolinah in opredelila njegov vpliv na oblikovanje kulturne krajine tega območja. V ta namen bom rekonstruirala načine rabe zemlje pred opuščanjem kmetijstva s pomočjo relevantne literature in spominov svojih sogovornikov. Ti se sicer v glavnem niso preživljali s kmetijstvom, vendar so povečini odraščali v kmečkih družinah in se kmetijskih dejavnosti spominjajo iz otroštva. Ti spomini so zato občasno idealizirani, pa vendar lahko pomagajo retrogradno osmisliti načine kmečkega dela v obdobju po drugi svetovni vojni. Kot opozarja Pier Paolo Viazzo (2014: 132), pa je predvidevanje, da se je situacija od srednjega veka do obdobja, ki so jih doživeli sogovorniki, malo spremenila, metodološko problematično. Za razumevanje časovno bolj oddaljenih sprememb v kmetijstvu, ki so prav tako zaznavale kulturno krajino Nadiških dolin, bom spomine primerjala z obstoječo literaturo.

ŽIVALI

Po spominih sogovornikov je bila na celotnem območju Nadiških dolin ne glede na višinsko lego vasi prevladujoča dejavnost hlevska govedoreja. Domačini so mi pripovedovali, da so imeli v družini, ki je bila osnovna ekonomska enota, običajno 3–10 krav, v redkih, bogatejših pa do 15. O pomenu govedoreje za preživetje priča tudi dejstvo, da so mi še v času moje raziskave premožnost družine retrogradno

opisovali glede na lastništvo *sveta*,⁵¹ kar je vplivalo na število krav, ki so jih lahko redili:

Narbuj bogati pomen [pomeni], [da] smo mel veliko gozdov, veliko planino, veliko senožet, smo mogli daržat [smo lahko redili] približno 12 krav. Ker tisti, ki so bli bozi, so mel po 5, 6 krav, po 4, po 2. Če ti si mel veliko svieta, si mel puno kope,⁵² veliko sena, pun hram, smo mel vse veliko. (Giada, 19. 5. 2021.)

Na podoben način premožnost svoje družine opiše druga sogovornica: »A veš, da so bli zadost bogati [...]. So mel puno, puno senožeti.« (Viola, 7. 10. 2021.) Tako prebivalci pogosto omenijo, da je bila občina Dreka (*Comune di Drenchia*), ki je v sodobnosti občina z največjim demografskim upadom, bogata občina, saj so imeli njeni prebivalci senožeti na Kolovratu, ki je travnati greben s sončno lego, zato pa veliko sena (Salvatore, 26. 5. 2021).

Pomen govedoreje opisujejo viri iz različnih obdobj. Špela Ledinek Lozej (2019: 95) navaja, da je bila govedoreja v Nadiških dolinah – kot tudi na drugih alpskih območjih – do sredine 20. stoletja ključna dejavnost. Francesco Musoni (1914: 79) na začetku prejšnjega stoletja zapiše, da je bila govedoreja najbolj v rabi na višje ležečih predelih, kjer je zemlja manj rodovitna za sajenje žita, več pa je travnikov, ki so jih prebivalci uporabljali za krmo krav. Mauro Pascolini in Barbara Cernetig (2000: 53) tako navajata, da je bilo leta 1890 v Nadiških dolinah približno 10.000 krav. Še po drugi svetovni vojni Metod Turnšek (1954b: 9) opisuje, da so krave ekonomsko najpomembnejše živali v Nadiških dolinah.

Poleg govedoreje se sogovorniki iz nižje ležečih in bolj ravninskih predelov spominjajo, da so redili tudi konje (ponekod pa tudi vole, mule in osle) – uporabljali so jih za prevažanje dobrin v Furlansko nižino, pa tudi za oranje zemlje. Ines Beguš piše, da že v obdobju Beneške republike v srednje in višje ležečih naseljih niso imeli živali za obdelovanje zemlje in delo, ampak le za meso in mleko. Drugače je bilo v nižje ležečih krajih, kjer so zemljo obdelovali z živino in s plugom, zato so redili tudi konje (Beguš 2015: 93–96), česar se spomnijo tudi sogovorniki. To potrjuje geograf Olinto Marinelli (1912: 190–192), ki je na začetku prejšnjega stoletja pisal, da so imeli konje večinoma v nizkih predelih dolin in tam, kjer obdelovalne površine

---

51 Svet v narečju pomeni vse tipe območij, ki so jih družine uporabljale za preživetje: »Mi govorimo tle naš svet – je senožet, njiva, host.« (Edoardo, 4. 6. 2021.)

52 Kope so uporabljali za shranjevanje sena (glej podglavje o senožetih).

niso bile na zelo strmih pobočjih, ter da so v dolinah redili manjše število ovc in koz.

Mnogi sogovorniki iz vasi na različnih višinskih pasovih se spominjajo, da je večina družin imela tudi par prašičev, ki so jih prav tako redili v hlevu. Pogosto so navajali še rejo kokoši, manj pogosto gosi in rac, nekateri še zajcev (glej tudi Turnšek 1954b: 9). Kot ob začetku 20. stoletja navaja Marinelli (1912: 190–192), tudi sogovorniki pričajo o tem, da reja ovc in koz ni bila zelo razširjena – če že, so jih imeli le malo – tudi zato, ker v povojnem času, ki se ga spominjajo nekateri moji sogovorniki, in tudi v času Marinellijevih raziskovanj ni bilo več skupnih pašnikov.

Raziskovalci pa opisujejo, da je bila v preteklosti reja drobnice relativno razširjena. Špela Ledinek Lozej pašništvo drobnice časovno umesti v čas do sredine 19. stoletja.⁵³ Po tem času je zaradi privatizacije skupnih pašnikov⁵⁴ (imenovanih *kamunje*)⁵⁵ zavoljo večje donosnosti prevladala govedoreja (Ledinek Lozej 2019: 95–96; glej tudi Rucli 1994a: 111; Banchig 2013: 183). Guido Barbina in Franca Battigelli (1980: 374) prav tako pišeta o prilagoditvi kmetijstva na nove okoliščine – namreč da se je reja ovc in koz, ki je bila pogostejša v Beneški republiki, do sredine 19. stoletja precej zmanjšala, saj je to čas, do katerega je bila privatizirana skoraj vsa skupna zemlja, prej uporabljena za pašo.⁵⁶ Tudi Francesco Musoni (v Ledinek Lozej 2019: 97) je ugotavljal, da se je reja drobnice od leta 1866 do časa njegovega pisanja na začetku 20. stoletja desetkratno zmanjšala. Privatizacija skupnih zemljišč

---

53 Beguš (2015: 108) piše, da so v obdobju Beneške republike redili govedo, koze, drobnico, prašiče, manj pogosto tudi konje. Prašičereja je bila večinoma namenjena prodaji – z zaslužkom so kupili furlansko koruzo in drugo hrano, ki je je v dolinah primanjkovalo. Navaja še, da so bili zaradi kostanjevih in hrastovih gozdov v dolinah idealne razmere za prašičerejo.

54 Skupni pašniki so v katastru iz leta 1744 zaznamovani kot državno lastništvo, ki so ga upravljale vaše skupnosti (*vicinie*) – Beguš 2015: 125; glej tudi Bianco 1994: 104; Bianco 2008: 125. Vaše skupnosti ali sosednje so bile odpravljene za časa francoske vladavine, kar je bil po mnenju Giorgia Banchiga ključen razlog za odprodajo občinskega premoženja (Banchig 2013: 182; glej tudi Bianco 2008: 144).

55 Skupna zemljišča so bila imenovana *kamunje* – kar je še danes zelo razširjen toponim. Med prebivalci pa je razširjen socialni spomin na to, da je *Avstrija privatizirala kamunje*. Giorgio Banchig zamere do Avstrije zaradi privatizacije navede kot razlog, da so prebivalci na plebiscitu ob priključitvi območja Kraljevini Italiji z veliko večino glasovali v prid priključitvi (Banchig 2016). Renzo Rucli pa o privatizaciji zapiše: »Tako je bilo uničeno dolgotrajno tradicionalno upravljanje skupnega zemljišča in je razpadla stara socialna struktura vasi.« (Rucli 1994a: 111.) Na terenu sem naletela na podobno nenaklonjen odnos do takratnih posegov, vezan predvsem na sodobne probleme zaradi razdrobljenosti zemljišč, ki ga povzema naslednja izjava: »Javno so prodali Avstrijci.« (Salvatore, 24. 9. 2021.)

56 Zanimivo je, da se v sodobnosti, predvsem z namenom ohranjanja travnatih površin, ponovno uvaja reja drobnice, vendar pa med prebivalci prevladuje prepričanje, da je to nova praksa, ki tradicionalno v dolinah ni bila prisotna.

je potekala po celotnem furlanskem območju, in sicer po letu 1814, ko je to ozemlje pripadlo Avstrijskemu cesarstvu. Najobširnejši posegi privatizacije skupnega v današnji Furlaniji pa so potekali v obdobju petdesetih let 19. stoletja (Barbina in Battigelli 1980: 339–342; glej tudi Pascolini in Cernetig 2000: 51). Avstrijska vlada je odlok o prodaji zemljišč na območju Nadiških dolin sprejela leta 1839, leta 1848 pa so potrdili resolucijo, s katero so odredili odprodajo občinskega premoženja (Banchig 2013: 183).

Pred privatizacijo so kmetje skupne pašnike uporabljali tudi za pašno krav. Tako Ines Beguš (2015: 113) navaja, da so bili v času Beneške republike pašniki ločeni od senožeti, in piše, da je bila hlevska živinoreja v rabi le pozimi, ko krave niso bile na paši. O razširjenosti pašništva krav pričajo tudi navedbe Guida Barbina in France Battigelli (1980: 374), ki ugotavljata, da je bila v obdobju po koncu Beneške republike površina pašnika v Nadiških dolinah primerljiva s površino senožeti. To razmerje se je spremenilo po privatizaciji zemljišč, ko so boljša zemljišča spremenili v senožeti. Novim okoliščinam pa se je prilagodil tudi način govedoreje – po privatizaciji so govedo vse do opustitve kmetijskih dejavnosti večinoma redili v hlevu⁵⁷ (Ledinek Lozej 2019: 96).

Predvidevamo lahko, da se je zaradi opisanih sprememb spremenil tudi letni krog dela. V naracijah o delu je osrednjega pomena spomin na košnjo sena v poletnem času. Četudi v spominih prebivalcev pašnja krav na skupnih pašnikih večinoma ni prisotna,⁵⁸ pa mi je ena izmed sogovornic pripovedovala, da se v njeni družini iz generacije v generacijo prenaša spomin, da so štiri generacije nazaj pasli krave in da so tako imeli manj dela – poleti jim namreč ni bilo treba kositi senožeti (Sofia, 22. 9. 2022). Spomin na tako oddaljeno obdobje sicer ni posebej relevanten vir, se pa časovno ujema z zgoraj navedeno literaturo. Pomen pripovedi vidim predvsem v opazki, da je sprememba lastniške strukture skupnih pašnikov vplivala tudi na letno razporeditev dela. Na materialne ostanke, ki kažejo na pasenje krav, pa sem naletela ob pogovoru o kulturni krajini. V nižinski vasi Nadiške doline mi je sogovornica povedala, da je blizu njene hiše še vedno viden približno pol metra visok suhozid, ki je označeval »kravjo pot« in naj bi ga uporabljali za vodenje krav na pašo (Ludovica, 15. 9. 2022).

---

57 Do šestdesetih let prejšnjega stoletja pa je bilo na redkih območjih – na Matajurju in Lubji – prisotno tudi planinsko pašništvo (glej Pascolini 1992; Ledinek Lozej 2019).

58 Med sogovorniki je razširjena razlaga, da so krave redili v hlevu, da bi s tem preprečevali erozijo – »da se ne bi zemlja dol valila« (Salvatore, 26. 5. 2021). V Črnem vrhu mi je sogovornica, ki je krave še pasla na planini, razložila, da so tam lahko pasli, ker je tam »trd svet« (Isabella, 28. 5. 2021) – v nasprotju z zemljo drugod po dolinah, kjer je več erozije.

Kljub privatizaciji pa se je pašništvo na nekaterih predelih ohranilo dlje časa. Francesco Musoni je na začetku 19. stoletja opisal prakse transhumance na Matajurju (*Monte Maggiore*) in Lubji (*Lubia*). Zapisal je, da je transhumanca potekala tudi iz Črnega vrha na Mijo (*Monte Mia*), česar pa on ni doživel, saj je občina Tarčeta (*Comune di Tarçetta*) že prepovedala pašništvo na tem območju. Na predelih, kjer se je pašništvo ohranilo, so bila tudi začasna bivališča za poletno bivanje (Musoni 1914: 79–87). Mauro Pascolini opisuje, da so bile to prave poletne vasi in zato drugačne od planin v bližnjih Karnijskih Alpah (*Alpi Carniche*), kjer je bila bolj razširjena skupna paša. V Julijskih Alpah (*Alpi Giulie*) in predalpskih območjih je bil namreč v rabi individualni sistem pašništva, zaradi česar je bilo na planinah več *kazonov* (začasnih bivališč) in drugih objektov za bivanje, medtem ko je bil v Karniji širše prisoten model skupnega pašništva, kjer en pastir pase živali drugih na – običajno – skupni zemlji⁵⁹ (Pascolini 1992: 47). V Nadiških dolinah, kjer je bil uveljavljen individualni sistem pašništva, je bila na planinah skupna le pridelava mleka (Ledinek Lozej 2019: 98; glej tudi Barbina in Battigelli 1980: 377; Pascolini in Cernetig 2000: 46). Razlogi za te razlike so v literaturi pogosto obravnavani in so med raziskovalci periodično predmet razprave. Nekateri jih pojasnjujejo z različnimi etničnimi pripadnostmi (De Gasperi v Pascolini 1992: 52), glede na (ne)razvitost predelov (Marinelli 1912), glede na orografske značilnosti kraških zemljišč (Musoni v Pascolini 1992: 53) in glede na lastniško strukturo zemlje – torej pašnikov, ki so bili v zasebni lasti posameznih družin (Barbina in Battigelli 1980: 377; Pascolini 1992: 57). Najverjetnejša se zdi slednja razlaga.

Vasi na planinah Nadiških dolin so tako lahko obsegale tudi več kot 100 naselbinskih enot⁶⁰. Zadnje oblike pašništva so se ohranile na Matajurju, s tem pa tudi poletna naselja, ki so bila v lasti prebivalcev vasi Marsin (*Mersino*),⁶¹ – Pascolini 1992: 57; Pascolini in Cernetig 2000: 46; Battistig 2019. Špela Ledinek Lozej (2019: 103) o upadanju pašništva zapiše, da so v petdesetih letih prejšnjega stoletja nekateri še prenavljali in zidali nove kazone, upad planinskega gospodarjenja pa časovno umesti v šestdeseta leta. Kot pri drugih oblikah kmetijstva v

59 Viazzo (2014: 33–35) strategije skupne paše navaja kot odgovor na povečan obseg dela v poletnih mesecih in na pomanjkanje delovne sile. Ugotavlja še, da je skupno lastništvo večkrat prisotno na višje ležečih predelih, na nižje ležečih pa je več individualnosti.

60 Ines Beguš (2015: 112) pa navaja, da sta vasi Marsin (*Mersino*) in Črni Vrh (*Montefosca*) nastali iz planinskih naselij.

61 Prebivalci vasi Matajur (*Montemaggiore*), ki so prav tako pasli na gori Matajur, pa niso imeli planinskih naselij – ponoči je v kazonih ostajala le živina (Ledinek Lozej 2019: 103).

dolinah je do opuščanja prišlo zaradi več dejavnikov, kar bo predmet razprave v naslednjem poglavju, Špela Ledinek Lozej pa kot ključno prelomnico šteje potres leta 1976. Počasno upadanje pašništva po drugi svetovni vojni opisujejo tudi moji sogovorniki.

Slika 12: Kazon na Matajurju; foto: Paul Parillaud, 2019–2020

Starejši viri pričajo o pašnji drobnice in goveda na skupnih pašnikih Nadiških dolin, ki pa jo je, razen v nekaterih izjemah, v 19. stoletju nadomestila hlevska govedoreja. Od takrat so domačini seno kosili na zasebnih senožetih, ki so bile dokaj oddaljene od vasi. Za preskrbo s hrano pa so bile vendarle pomembne tudi druge kulture, ki so jih gojili na njivah blizu vasi, pogosto na suhozidnih terasah.

KULTURE

Sogovorniki se spominjajo, da so v Nadiških dolinah najpogosteje gojili pšenico, korenje, krompir, fižol, radič, repo, ajdo, sadje in kostanj, ponekod tudi koruzo. Pogosto so mi omenjali številne sadne sorte⁶² (jabolka – sorte sevka, tolminke, kambalauk, belice, malonke; hruške – tepke, buteri, ruonke, kori, nediške, jejduke, napoleone, oznice, ruse, farce, preserske; češplje, breskve – hale, isontine, laureke, alberte

---

62 Za popis starih briških sort, med katerimi so nekatere gojili tudi v Nadiških dolinah, glej Božič 2014.

komun, alberte late, poldinese). V obdobju po drugi svetovni vojni duhovnik Angel Peter Cracina (1978: 40) podobno kot moji sogovorniki navaja gojenje žit (koruze, ječmena in ajde), fižola in krompirja. V še enem povojnem zapisu Metod Turnšek (1954b: 9) od žit našteje še oves, rž in pšenico, poleg kultur, ki jih navaja tudi Cracina, pa še bob, proso, grah (*čežeron*), ohrovt, zelje, repo, brokoli, krmsko peso, radič (*idrik*), buče, konopljo, lan, sončnice, mak in korenje (*merne*). Spomini mojih sogovornikov se torej skladajo s popisi kultur v literaturi.

Na gojenje različnih kultur sta vplivala višinski pas in naklon ozemlja. Tako so mi sogovorniki pogosto govorili o meji, kjer še raste kostanj. V višje ležečih vaseh pod Matajurjem ta ni več uspeval, zato so ga prebivalci vasi Matajur (*Montemaggiore* – 950 m. n. v.) gojili na sosednjem hribu, prebivalci vasi Mašera (*Masseris*) (760 m. n. v.) pa pod vasjo (Terenski dnevnik, 26. 8. 2021). V Črnem vrhu (725 m. n. v.) kostanj, pa tudi sadne sorte niso več uspevali, niti jih niso gojili na drugih lokacijah. Socialni spomin na izmenjavo kostanja s koruzo v Furlanski nižini pa priča o tem, da koruze predvsem na višje ležečih območjih niso pridelali dovolj. Sogovornica iz občine Dreka (*Comune di Drenchia*) mi je povedala, da v njeni vasi nihče ni gojil koruze, so pa v nižini prodajali repo in koruzo kupovali (Nadia, 1. 9. 2022). O pomanjkanju koruze so mi pripovedovali mnogi sogovorniki iz višje ležečih vasi, tudi Ines Beguš (2015: 93) pa za začetek 19. stoletja piše, da na višje ležečih območjih niso sadili te kulture. Ob koncu 19. stoletja je Francesco Musoni (1898: 6; 73) v občini Dreka (*Comune di Drenchia*) zabeležil najmanj pridelane koruze in največ krompirja, v Špetru pa obratno, vendar je ugotovil, da koruze nikjer v Nadiških dolinah niso pridelali zadosti.

Kot je razvidno iz na kratko opisanih raznolikosti v kulturah, je nadmorska višina vasi pomemben dejavnik, ki so ga pri popisovanju kultur, prisotnih v dolinah, upoštevali tudi različni raziskovalci. Ines Beguš (2015) tako v opisu kultur obravnavana območja razdeli na nižje ležeče kraje, na tiste, ki so deloma v nižini in deloma v hribovitem svetu, ter na višje ležeča območja. Po franciscejskem katastru opisuje, da so v nižje ležečem pasu pridelovali žita (pšenico, koruzo in rž), krompir, kostanj, grozdje, seno in zelenjavo. Kljub temu da je bila tu klima najmilejša, pa žito, kostanj in grozdje niso vedno dozoreli. Tla so na tej višini drugače kot na višje ležečih območjih obdelovali z živino in plugom. V srednjem višinskem pasu so gojili krompir, koruzo, stročnice, pšenico, grozdje, seno, kostanj, konopljo, zelenjavo in jabolka, pridelki pa so dozoreli še redkeje. Tla so na teh območjih obdelovali deloma s plugom, višje pa z lopato rezačo in motiko (glej tudi Barbina in Battigelli 1980: 374; Rucli 2003: 24). Na višje ležečih

območjih so pridelovali pšenico, rž, ječmen, oves in stročnice. Beguš za navedena območja navaja še majhne obdelovalne površine in slabo kakovost zemlje ter plitkost ilovnate prsti, polne kamenja, torej prsti, ki je težavna za obdelovanje, zaradi česar so bili prisiljeni izkoriščati vso razpoložljivo zemljo (Beguš 2015: 94–101).

Raziskave kasnejših obdobjev potrjujejo, da so se kulture razlikovale glede na višinske pasove. Francesco Musoni (1914: 68–78) na začetku prejšnjega stoletja navaja, da so v nižini gojili koruzo, murke in grozdje, manj pa pšenice, repe in zelenjave. V povezavi s koruzo zapiše, da so jo gojili tam, kjer je bilo mogoče, kjer ne, pa pšenico. Glede pomena žit za prehrano navaja še, da je višina stalne naselitve ljudi odvisna od višine, kjer še rastejo žita. Po mnenju Olinta Marinellija je bilo v primerljivem obdobju v dolinah najpomembnejše gojenje koruze, nekoliko manj tudi krompirja, gojili pa so še korenje, repo, ajdo in ječmen (Marinelli 1912: 185–188; glej tudi Pascolini in Cernetig 2000: 52). Glede prehrane v času med koncem Beneške republike in priključitvijo tega območja Kraljevini Italiji Barbina in Battigelli (1980: 375) zapišeta, da so bili pridelki nezadostni za prehrano prebivalstva. Kljub propagandi, ki jo je Avstrijsko cesarstvo na tem območju delalo za krompir, se je ta širil počasi, tako je po njunem mnenju dobil omembe vredno vlogo pri prehrani prebivalstva tega območja šele po letu 1866 (glej tudi Pascolini in Cernetig 2000: 51). Glede kultur, pomembnih v tem obdobju, navajata podobne kulture kot raziskovalci kasnejših obdobj – fižol, repo, korenje, ajdo, rž in ječmen.

Slika 13; Vasi Mašera (*Masseris*) in Jelina (*Iellina*) pod Matajurjem leta 1999; avtor neznan; hrani arhiv Novega Matajurja

Posamezna območja se glede na nadmorsko višino razlikujejo tudi po načinu obdelovanja zemlje in po obliki polj. Na ravnini so ta podolžna, višje pa pogosto trapezoidna, tako da sledijo nagibu pobočij (Musoni 1898: 7; Musoni v Barbina in Battigelli 1980: 375; Rucli 2003: 24). Barbina in Battigelli (1980: 380–381) razlog za to vidita v načinu dedovanja – v nižinskem predelu Nadiških dolin je bilo bolj razširjeno egalitarno dedovanje, pri čemer so si dediči enakomerno razdelili pasove, medtem ko se na višje ležečih območjih lastniške enote bolj prilagajajo morfologiji površja.

Kot sogovorniki tudi različni opisovalci tega območja poudarjajo pomen gojenja sadja⁶³ (Marinelli 1912: 188; Musoni 1914: 67; Cracina 1978: 40; Barbina in Battigelli 1980: 375; Pascolini in Cernetig 2000: 52). Navajajo fige, trte, sadno drevje – češnje, jabolka (sorte sevka), breskve, hruške in slive (Musoni 1898: 6; Turnšek 1954b: 10; glej tudi Pascolini in Cernetig 2000: 52). Sogovorniki so med sortami grozdja najpogosteje omenjali amerikan, tintorio, klinton, rebulo, fragolo in cividino (glej tudi Cracina 1978: 40), ki so jih večinoma uporabljali za pridelovanje vina. Te na višje ležečih območjih niso uspevale. Različni pisci pričajo še o pomenu kostanja (Marinelli 1912: 189–190; Turnšek 1954a: 120; Turnšek 1954b: 10). Beguš na podlagi franciscejskega katastra zapiše, da je bil kostanj v rabi za prehrano ter za krmljenje živine (Beguš 2015: 124). Pascolini in Cernetig njegov pomen ponazorita s podatkom, da je Furlansko agrarno združenje (*Associazione Agraria Friulana*) leta 1909 prodajo kostanja opredelilo kot najpomembnejši vir zaslužka prebivalstva v Slaviji⁶⁴ (Pascolini in Cernetig 2000: 52).

O pomenu kmetijstva kot temeljne ekonomske dejavnosti sogovorniki pripovedujejo: »An delal smo samo domače senožeta, grunt, njive, kar smo pridelal, smo pridelal. [...] Smo delal naš grunt, ni bilo druge reči.« (Nadia, 28. 5. 2021.) Socialni spomini prebivalcev o pomenu kmetijstva v preteklosti torej sovpadajo z zgodovinskimi viri. Ti navajajo pomen gojenja sadja in vrtnin ter živinorejo, v manjši meri tudi obrtništvo (Musoni 1898: 6–9; Musoni 1914: 67–93; Turnšek 1954a: 9–10; Turnšek 1954b; Predan 1973: 36; Panjek in Beguš 2014: 37). Turnšek za obdobje po drugi svetovni vojni ugotavlja, da se je v Beneški Sloveniji kljub slabi rodovitnosti zemlje

---

63 Pomembnost sadja v italijanski krajini navaja tudi Agnoletti (2010: 22–24; prim. De Luca 2006: 26).

64 *Slavia* bi sicer lahko obsegala Nadiške in Terske doline, pa tudi dolino Rezije, ampak kostanj v Terskih dolinah zaradi apnenčastega tipa tal ni bil zelo razširjen (Barbina in Battigelli 1980: 375), zato sklepam, da gre pri tej omembi le za Nadiške doline.

večina ljudi – 75 % – ukvarjala s kmetijstvom.⁶⁵ Navaja, da so bili med njimi večinoma samostojni kmetje, le 11 % bajtarjev, najemnikov, kmečkih delavcev, 16 % delavcev, 4 % obrtnikov⁶⁶ in trgovcev, drugih poklicev pa je bilo 5 %⁶⁷ (Turnšek 1954b: 9; glej tudi Predan 1973: 36).

Na naracije o kmečkem delu v preteklosti so pogosto vezane pripovedi o raznolikosti pridelkov in samooskrbi družin in prebivalstva: *Sej živel gor na tistem, kar so mel tle, sej jedlo, kar sej prdelalo, ni blo dnarja.*

Je bla ekonomija zaprte, kako se reče, smo pardelal vse, ne, vse smo pardelal. Racimo krampir, kapus [zelje], brovado [repo], malo pšeni-ce, malo sirka, vsega po eno malo, ne. (Fabrizio, 4. 6. 2021.)

Naracijam o pestrosti pridelkov pritrjujejo tudi zapisi v literaturi (glej npr. Beguš 2015: 100), medtem ko je predstava o izoliranosti in avtarkiji dolin bolj vprašljiva. Na terenu sem namreč zabeležila mnogo pričevanj o prodaji kostanja do obdobja po drugi svetovni vojni v Čedadu (*Cividale del Friuli*) in širše po Furlaniji, pa tudi o prodaji telet, lesa, sadja, mleka in masla ter različnih vrst zelenjave – repe in fižola. Domače pridelovanje hrane so torej dopolnjevali z ekonomskim zaslužkom [*soldi, palanke* (nar.) – denar].

Da sta izolacija dolin in avtarkija zgolj mita, potrjujejo tudi izsledki iz literature. Ines Beguš piše o pomenu, ki so ga za lokalno ekonomijo že v Beneški republiki imeli neagrarni viri dohodka – omenja trgovino z živili, živino in orodji, promet, obrt in tihotapstvo (Beguš 2015: 157–173; glej tudi Beguš in Panjek 2014: 51–52). Mauro Pascolini (1992: 48) pa navaja, da je ekonomski model Nadiških dolin v Beneški republiki temeljil na izmenjavi in trgovini – drugače kot karnijski, ki je bil bolj zaprt. Omenja predvsem prodajo lokalnih

65 Pri tem poudarjam, da se je glede na lego vasi razlikovala tudi zaposlitvena struktura. Sogovornik iz vasi ob vznožju dolin se tako spominja, da je imel v njegovi vasi po drugi svetovni vojni le malokdo še kmetijo. V njegovi vasi pa je bilo 7 oštarij, 3 trgovine, čevljar in lekarna (Carlo, 5. 9. 2022).

66 Po navedenih statistikah obrtništvo ni bilo močno prisotno. Turnšek (1954b: 10) je zabeležil izdelovanje grabelj v Tarčmunu (*Tarcimonte*) in košev v Arbeču (*Erbezze*), pri tem pa zapisal, da drugih posebnih obrti ni. Milko Matičetov meni, da je praksa, da se z eno obrtjo ukvarjajo vsi prebivalci posamezne vasi, ki jo je opazil v Nadiških dolinah, ostanek združnih oblik dela (Matičetov 1948: 22).

67 Še ena ekonomska dejavnost, zabeležena v času po drugi svetovni vojni, je reja sviloprejk (za opis postopka reje glej Turnšek 1954b: 10). V ta namen so gojili tudi murve, za katere Barbina in Battigelli zapišeta, da so bile edina neužitna kultivirana rastlina v dolinah (Barbina in Battigelli 1980: 377; glej tudi Pascolini in Cernetig 2000: 53; Musoni 1914: 66; prim. Coppola 1989). Sklepam, da je bila reja sviloprejk dejavnost, s katero so se dopolnilno ukvarjale družine, sicer dejavne v kmetijstvu. Dejavnosti, v katere so bili vključeni posamezni člani družine, so bile še trgovine in bari, odprti po vaseh.

izdelkov, kot so sir, sadje, kostanj in les, Barbina in Battigelli (1980: 374) pa – sicer za kasnejše obdobje, po koncu Beneške republike – še prodajo mleka in mesa. Prodajo dobrin izven dolin omenjajo še Musoni (1898: 6; 14), Kalc (1997: 195), Ravnik (2003: 41) in Ledinek Lozej (2019: 103), Turnšek (1954b: 9) pa dobavo hrane v doline (riž, sladkor, kavo, testenine in koruzo). V zapisih prav tako najdemo številna pričevanja o izseljevanju pred drugo svetovno vojno (Musoni 1914: 52; Brnaški 1945: 75; Matičetov 1948: 21; Turnšek 1954a: 10; Ravnik 2003: 28; Ruttar in Zanini 2009), kar se ne ujema s spomini prebivalstva na avtarkijo in izoliranost tega območja. Na pogoste navedbe o avtarkiji bi lahko torej na to, sicer predalpsko območje aplicirali analizo mita o avtarkiji prebivalcev Alp v preteklosti, ki jo je razvil antropolog Pier Paolo Viazzo (2014). Avtor »alpski paradoks« vidi v tem, da so imele višje bivaajoče skupnosti manj virov in manjše možnosti za samopreskrbo, zato so bile bolj prisiljene v odpiranje kot nižje ležeče skupnosti. Navaja le porast avtarkije v obdobju pred in med drugo svetovno vojno ter po njej, kar je zavedlo tudi raziskovalce, ki so si na podlagi izsledkov iz teh obdobj predstavljali, da je bila avtarkija prisotna že stoletja.

Tako domačini v svojih pripovedih kot tudi različni opisovalci tega območja v svojih zapisih navajajo raznovrstnost pridelkov v Nadiških dolinah. Gojenje različnih kultur, hlevska živinoreja in prodaja kostanja so narekovali letni delovni cikel v dolinah. Ta je bil kot v drugih goratih območjih zaznamovan z različnimi ritmi – od naraščanja naglice v pomladnih mesecih in obilice dela poleti do počasnega umirjanja, ki ga je prinesla pozna jesen.

DELOVNI CIKLI

Po spominih mojih sogovornikov je bila košnja sena na senožetih osrednja dejavnost, okrog katere se je vrtelo delovno leto. Treba je bilo namreč pokositi seno za celoletno krmo krav, saj je bila v Nadiških dolinah prevladujoča hlevska živinoreja. Senožeti so bile pogosto oddaljene od vasi in na strmih pobočjih. Poletni čas je bil tako pogosto hektičen in poln skrbi glede slabega vremena. Poleg košnje pa je delovno leto obsegalo še druge dejavnosti. Na tem mestu bom na kratko opisala, kako se delovnega cikla spominjajo moji sogovorniki.

Sogovornica iz občine Dreka (*Comune di Drenchia*) pripoveduje, da so, če ni bilo snega in ledu, že februarja začeli orati in gnojiti

njive,⁶⁸ obrezovati trte ter izdelovati kole za oporo trt. Marca – točneje 19. 3., na dan sv. Jožefa – so začeli saditi krompir, ob veliki noči pa so sejali pšenico in ajdo. Poleti so kosili, grabili in sušili seno v senikih in v kopah. Jeseni so nabirali in shranjevali pridelke, v Dreki (*Drenchia*) so na strma polja v koših nosili zemljo, ki jo je odnesla erozija. Pozimi, ko je bilo dela manj, so na njivo nosili gnoj, v tem času so ponekod gnojili tudi kostanjeva in sadna drevesa (Nadia, 1. 9. 2022). Sogovornik iz občine Srednje (*Comune di Stregna*) mi je povedal, da so zimski čas izkoristili za to, da so gnoj po snegu peljali z vlako – tako jim ga ni bilo treba nesti v koših (Angelo, 26. 9. 2022). Poleg tega so pozimi na suhozidnih gradnjah popravljali kamene, sekali drva, popravljali koše, ponekod pa so se ukvarjali tudi z obrtniški deli. V Tarčmunu (*Tarcimonte*) so npr. izdelovali grablje (Fabrizio, 4. 6. 2021).

Slika 14: Kopa, v ozadju Topolovo (*Topolo*); foto: Pietro Trusgnach, 1996

Metod Turnšek (1954a: 114) pri opisu letnega kroga dela navaja, da so prebivalci Nadiških dolin pomladi grabili (*čedili*) listje na senožetih, obrezovali trto in kopali zemljo za krompir. Marca so sejali in gnojili fižol, nato pa še koruzo in druge pridelke. Želi so na svetega Petra (29. junija), ovce strigli dvakrat letno in doma predli volno. Vse

---

68 Beguš (2015: 98) po franciscejskem katastru navaja uporabo dvoletnega kolobarjenja brez prahe, Musoni (1914: 78) pa za kasnejše obdobje ob začetku 20. stoletja piše, da kolobarjenja v Nadiških dolinah ni bilo. Sama na terenu prav tako nisem zasledila pri-povedi o kolobarjenju.

poletje so tudi pobirali sadje. Čez zimo so moški popravljali orodje, pletli koše in izdelovali cokle in cajne.⁶⁹ Kot ritmičnost dela v vaseh Tret in St. Felix opisujeta Cole in Wolf (1999: 127), sta bila tudi na obravnavanem območju pomlad in poletje zaznamovana s hitenjem, jesen z upočasnjevanjem delovnega ritma, zima pa namenjena počivanju in opravljanju manj nujnih zadev.

Pomembna opravila so bila povezana s čiščenjem (*čedenjem*) krajine. Prebivalci so mi pogosto pripovedovali, da so včasih *vse ponucal*:

S srpinom so hodil okuole debela za travó, okuole debela, recimo, zak niso arrival [uspeli] s koso, za pobrat an tiste. Pomisli ti, kaki cajti so bli, tist, kaka mizerija [revščina] je bla. (Angelo, 7. 9. 2022.)

Čedenje pa ni obsegalo zgolj košnje trave, pač pa tudi odstranjevanje tujerodnih ali neuporabnih rastlin, čiščenje suhozida, jeseni pa odstranjevanje kostanjevih ježic in listov⁷⁰ (glej tudi Turnšek 1954b: 11; Simonetti 2000: 11):

Kar so zbral kupe une griče an pera [ko so zbrali skupaj kostanjeve ježice in listje] so paržgal, kar [ko] sej bral kostanj. (Edoardo, 6. 9. 2022.)

V preteklih obdobjih, ki se jih moji sogovorniki sicer ne spominjajo, pa je bilo za čiščenje v rabi tudi požigalništvo (Rucli 1994a: 81; prim. Breda 2000). Te zgodbe o discipliniranem čiščenju kažejo na to, da je (bilo) čiščenje samo po sebi moralna vrednota, ker je v krajino vnašalo red, hkrati pa tudi način udomačevanja narave.

Spomini na kmečko delo v Nadiških dolinah mnogokrat pričajo o težavnosti dela na hribovitih pobočjih tega predalpskega območja. Prebivalci, ki se še spominjajo teh opravil, pripovedujejo, da je *blo use gor u bregu; se je delalo use na rokó; se je zneslo vse na ramànih; je blo use na harbatu tenčas; smo mogli nosit use gor na glavi*⁷¹ – vse to so trditve, ki sem jih na terenu ničkolikokrat slišala. Nekateri sogovorniki se spominjajo, da so veliko delali že kot otroci – »Je blo težko življenje. An za otroké, zak niso bli otroc za zabavo, prvo se je

---

69 Cajna je po Slovarju slovenskega knjižnega jezika »manjša pletena košara s polkrožnim ročajem in z neravnim dnom« (SSKJ b. n. l.).

70 Liste so uporabljali kot steljo za krave v hlevu. Sodeč po spominih pa so za to pogosteje uporabljali liste drugih dreves, in ne kostanja, saj je bilo iz tega treba odstranjevati ježice. Tako so kostanjeve liste in ježice pogosteje kar zažgali.

71 Orodja so bila prilagojena hribovitosti pobočij – za nošenje sena so uporabljali koše, včasih tudi *sbrinčo/zbrinčo*, ki je bila večinoma namenjena nošnji listja. Te so na strmih senožetih položili na *musicjal*, lesen podstavek, namenjen podpori košev, da se na strmih pobočjih niso prevrnili, pa tudi temu, da so si polne koše lažje oprtali na ramena.

šlo delat. 8, 10 let sem šu delat u polje, u grunt, se je dalo eno rokó, za kar se je moglo« (Massimo, 8. 6. 2021) – ali pa kot silno delovno opisujejo prejšnjo generacijo: »Moja mama je bila tanarbl velik traktor.« (Nadia, 12. 7. 2021.)

Pripovedi o težaškem delu generacije, ki se je še preživljala s kmetijstvom, v sodobnosti pogosto nastopajo kot argument za ohranjanje kulturne krajine. Krajina bi se namreč po mnenju nekaterih domačinov morala ohranjati tudi kot spomin na težko delo, ki so ga opravljali njihovi predniki – o tem bom pisala zadnjem poglavju monografije. Prebivalci namreč prepoznavajo, da je bila kulturna krajina (*narava*) preobrazena zaradi specifičnih načinov dela:

Vsi praujo naši, tisti, k so šli po svete, so tkuo veliko, veliko, veliko trpeli, da rečejo, veš, kaj je blo zaeno življenje. Tut naša mama. Ona sej poročila, an že ob štirih zjutro je paršla nona: ‚Dol so krave za pomolzt‘. Vsako jutro ob štirih krave muzt; mraz, veter, zima, kar je blo, neko delo, delo brez konca. [...] Ja, je bla lepa narava, ma vse tole delo, vse, kar je blo za met tako lepo, je bluo ... Mislim ... Težko, zlo težko. Zak puotle, nosit tako breme na ... E, so trpel puno. (Massimo, 8. 6. 2021.)

V naslednjem podpoglavju bom opisala kulturno krajino, ki je nastala kot rezultat *vsega tega dela*.

KULTURNA KRAJINA

Pri rekonstruiranju kulturne krajine Nadiških dolin so mi poleg spominov prebivalcev v pomoč tudi opisi kulturne krajine različnih opisovalcev tega območja, prav tako pa tudi stare fotografije. Sogovorniki navajajo, da je bila razporeditev različnih obdelovalnih površin po prostoru po vseh vaseh primerljiva. Okrog strnjene vasi so bile terase z njivami, največkrat podprte s suhozidom, kjer so večinoma gojili zelenjavo.⁷² Lastništvo parcel je bilo razdeljeno, večinoma so bili lastniki posamezniki, ki so površine obdelovali s pomočjo svoje družine, ki

---

72 John Cole in Eric Wolf (1999: 141–143) v obravnavi dveh južnotirolskih vasi razlagata nastanek strnjenih in razpršenih vasi z načinom dedovanja. V vasi St. Felix, kjer je ideal dedovanja primogenitura, je – sicer neuresničen – ideal tudi razpršena vas, tako da so okrog vsake hiše pripadajoča ji zemljišča. V vasi Tret, kjer je ideal deljeno dedovanje, pa je vas strnjena. Rucli (2000) za Nadiške doline navaja, da je v primerih delitve posestva prišlo do prakse prizidave hiš oz. dodajanja novih hiš v prazne prostore znotraj vasi, čemur tudi pripiše zgoščen tip naselitve v dolinah. Zgodovinar Furio Bianco (1994: 105) pa meni, da sta na organizacijo vasi v strnjene vplivala strma topografija v dolinah in to, da so v preteklosti živino pasli na skupnih pašnikih.

je bila osnovna ekonomska celica (glej tudi Marinelli 1912: 193). Ob njivah so kultivirali še sadna drevesa, dlje od vasi pa so bile umeščene senožeti, kjer so rasli kostanji.

Slika 15: Dolenji Marsin (*Mersino Basso*) leta 1926; slika s strani na Facebooku Zgodovinska Nadiška dolina, zgodovinski časopis 1899–1999 (*Antica Valle del Natosone, Quotidiano storico 1899-1999*).

Obdelane kulturne krajine se moji sogovorniki, ki so bili rojeni v času pred opuščanjem kmetijstva, še spominjajo. Čeprav imam v svojih terenskih zapisih mnogo opisov kulturne krajine v preteklosti, na tem mestu navajam le dve – eno iz občine Sovodnje (*Comune di Savogna*) in eno iz vasi Topolovo (*Topolò*):

Vse, vse polje, vinike [vinske trte], vsega so mel, kompir, pšenico, vse vse je bluo dol pod vasjo. Tut, da so mel puno sadja, vse, dol, kjer je [ime vasi]. [...] Pod vasjo an tam so vse tele terazzamenti [terase] [...] tako da dol so mel vse. A ti pomisli, da tle so mogl vse nest dol, gnoj, an so mogli vse nazaj parnest. Ma tole je blo povsod. [...] An pozim, u jesen, so mogli pa vse gor parnest, je blo težko, ker je prov strma tale steza. To je bluo povsod, po celi Benečiji je bluo tako, da zad za vasjo so ble senožeta, ma so ble senožeta an do pod vasjo, okole, okole vasi so ble njive, taprve okole vasi so ble njive an potem daleč od vasi so ble pa senožeta. (Giada, 19. 5. 2021.)

So imeli njive [ob vaseh, op. T. I.], potem so bli sadnjaki recimo, [od] njive naprej, so bli prestori, k so meli jabka, hruške, breskve ogromno, češnje ... Češnje in jabka, recimo, v Topolovem je blo nrveč tega. To so bli teli sadnjaki. Potem so začeli travniki, ne, so bli recimo. Še eno stvar. Ene hosti, recimo, te, k je bla host od vekomaj in je šele [še vedno] zdaj ne, so še ostale, ma zlo malo. Za Topolovem se ve, da kjer je

buku, tam je bila te stara host, ne. Kjer vidiš različne drevja, tam je blo senožeta, ne. Smo meli recimo njive, recimo sadovnjaki in travnike. (Emanuele, 18. 6. 2021.)

Sogovorniki so mi večkrat pripovedovali, da je v času kmetijske rabe zemlje gozd rasel le tam, kjer je bilo bodisi prestrmo bodisi je bila zemlja preslaba (pogosto preveč kamnita), da bi bilo mogoče gojiti druge kulture. Na terenu sem zasledila, da je v nekaterih vaseh – npr. v vasi Tarčmun (*Tarcimonte*) – pozimi primanjkovalo lesa za kurjenje. Sogovornica mi je povzela, kar ji je pripovedoval tamkajšnji prebivalec: »Je pravu, de niso mel še drva, tako, k je blo vse, vse, vse posečeno, de ni blo drevja za kurit, de so trpel tudi mraz.« (Giada, 19. 5. 2021.) Druga sogovornica iz občine Podbonesec (*Comune di Pulfero*) pa mi je pripovedovala, da se še spominja, kako so moški iz njene družine hodili po les na tako strmo območje, da so si pri dostopu do njega morali pomagati z vrvmi. Ta predel so klicali »vrata v pekel«, ker so tam pogosto padale skale, ki so pri tem opraviu tudi koga poškodovale (Viola, 7. 10. 2021). Pomanjkanje lesa, ki jih je sililo v to nevarno početje, si je v današnjem času, ko so doline skoraj v celoti poraščene z gozdom, težko zamisliti.

Slika 16: Kulturna krajina Nadiških dolin danes; foto: Tina Ivnik, september 2022

Michelangelo Minio, učitelj v špetrski šoli (*Scuole Normale San Pietro al Natissone*), je kulturno krajino Nadiških dolin leta 1905 opisal kot večinoma pokrito s travniki, na katerih so posuta drevesa. Opisuje,

da je v dolinah malo dreves, travniki pa so prekinjeni s terasami, polji, nato z majhnimi gozdovi, manjši del območja pa je pokrit z visoko ležečimi pašniki. Opiše tudi omejeno prisotnost tujerodnih vrst, kar pripiše prav razširjenosti kultiviranih rastlin in intenzivnemu čiščenju (Minio v Simonetti 2000: 11).

Barbina in Battigelli (1980: 374), ki na podlagi virov iz napoleonskega katastra opisujeta obdobje med koncem Beneške republike in priključitvijo območja Kraljevini Italiji, prav tako pišeta, da je bila več kot polovica območja Nadiških dolin prekrita s senožetmi in pašniki.⁷³ Podatek, da so v dolinah na več kot desetini senožeti rasli kostanj, navajata kot dokaz njihovega pomena za ekonomijo Nadiških dolin. Poleg kistanjev so na senožetih gojili še sadje in vinske trte, slednje največkrat z oporo na drevesih. Za rekonstrukcijo kulturne krajine je relevantna tudi ugotovitev, da v višje ležečih območjih med senožetmi in polji ni bilo jasne ločnice, kar je drugače kot npr. v Karniji (glej tudi Pascolini in Cernetig 2000: 51–52). Pišeta še, da so bile lastniške meje na območjih, ki so bila pred privatizacijo v 19. stoletju občinski pašniki, opazno drugačne oblike – po privatizaciji so jih namreč razdelili po ravnih pasovih, ki se niso prilagajali pobočju (glej tudi Gariup idr. 1994). Ob vaseh so rasle kulture, ki so jih konzumirali, nekoliko bolj stran pa kulture, namenjene prodaji – predvsem kistanj. Zato so bile vasi zgrajene na območjih ob rodovitni, ugodni zemlji, polja pa so bila večinoma pod vasjo. Izven vasi ni bilo drugih zgradb, razen redkih majhnih senikov in kazonov na višje ležečih pašnikih. Na maloštevilnih ravninskih predelih Nadiških dolin so bile vrste pridelkov v večji meri namenjene prodaji, na tamkajšnjo krajino pa je vplival tudi bolj egalitaren način dedovanja (Barbina in Battigelli 1980: 378–381).

»Tako sej začelo zgubjat«: opuščanje kmetijstva in zaraščanje krajine

Opuščanje kmetijskih dejavnosti je v emskih percepcijah prebivalstva Nadiških dolin pomembno, saj njihova identiteta – predvsem lokalna – temelji na predstavah o kmečkem načinu življenja in obdelani krajini kot izrazu prisotnosti človeka. Opuščanje kmečkega načina življenja in posledično zaraščanje prebivalci pogosto tolmačijo kot razlog za izgubo starih navad, narečja, stika z zemljo in s predniki, pa tudi znanj o prostorih, rastlinah in toponimih. V skladu s tem opuščanje vrednotijo kot razpad ,zlate dobe', reda in družbe. Lokalna identiteta je tako v veliki meri vezana na nostalgijo po kmečkem načinu življenja in času, ko so bile doline polne ljudi, kar prebivalci dojemajo kot velik prelom z današnjo situacijo, ko so vasi pretežno izpraznjene, doline pa marginalne in zapuščene (glej Kozorog 2013b). Opisani primer Nadiških dolin bi lahko interpretirali kot drugo plat predstave o zgodovini kot o razvojni shemi, za katero Wolf (1998: 26)

opozori, da je napačna in zavajajoča. Iz razvoja dogodkov v teh dolinah, ki ga bom orisala v nadaljevanju, lahko vidimo, da so v procesu razvoja nekateri deli sveta zaradi napredka drugih delov postajali vedno bolj nerazviti.

V tem poglavju ponazarjam, kako se domačini spominjajo procesov opuščanja kmetijstva in svoje tedanje odločitve razlagajo v luči kompleksnega spleta zunanjih dejavnikov in dogodkov, pa tudi naravnih danosti. Na ta način razloge za opuščanje kmetijske dejavnosti rekonstruiram na podlagi socialnih oz. kolektivnih spominov prebivalcev (Halbwachs 2001) ter jih umeščam v širši kontekst modernizacijskih procesov. Zaradi maloštevilnih historiografskih raziskav opuščanja kmetijstva v Nadiških dolinah mi pričevanja sogovornikov služijo kot opora pri osmišljanju preteklosti. Kljub temu pa ustrezno ločim dele, kjer navajam spomine sogovornikov, od tistih, ki jih črпам iz zgodovinskih virov in analiz.

Osredinjam se na izseljevanje v tujino, v druge italijanske dežele in v Furlansko nižino. Poleg tega je v obravnavanem obdobju na življenje v teh dolinah vplival potres leta 1976, ki ga prebivalci v svojih spominih pogosto tolmačijo kot prelomnico. Na odločitve o opuščanju kmetijstva so učinkovali tudi ukrepi države, med njimi agrarne politike in izplačevanje pokojnin. Teh dogodkov pa ne pojmem kot ‚prelomov‘, saj v obravnavanem obdobju zaznavam tudi kontinuiteto družbenih struktur in sistema vrednot, vezanih na kmečko delo (glej tudi Viazzo 2014: 88–89).

V povezavi s kmečkim načinom življenja ni mogoče obiti topoloških značilnosti obravnavanega območja. Nadiške doline se nahajajo v predalpskem svetu, ki je hribovito območje z omejenimi viri, zato je bil tam tudi v času industrializacije razvoj omejen. Zaradi hribovitosti je namreč vsaka kmetijska dejavnost otežena, saj uporaba strojev na strmih pobočjih večinoma ni mogoča.⁷⁴ Med sogovorniki je sicer sklicevanje na posamičen razlog za opuščanje kmetijstva redko – v glavnem pa navajajo, da je bila odločitev za opuščanje posledica spleta okoliščin, možnosti in lastnih aspiracij prebivalcev, kot so jih doživljali v specifičnem zgodovinskem obdobju druge polovice 20. stoletja.

---

74 Različne značilnosti območja so vplivale na različno časovnost opuščanja obdelovalnih površin. Sogovornik mi je povedal, da so v Srednjem (*Stregna*) njive orali s konji in z njimi vozili domov seno, delo je bilo torej lažje, zaradi česar se tudi dlje ni zaraslo. Zato je v Srednjem (*Stregna*) »druga sort kmetijstvo ko v Dreki, ko [je] vse buj strmo, [kjer so delali, op. T. I.] vse na roke, na hrbtu nosil seno, gnoj« (Claudio, 26. 10. 2021).

Modernizacija, torej transformacija iz ruralne, agrarne skupnosti v urbano, industrializirano skupnost, je v različnih časovnih obdobjih vplivala na prebivalce vsega sveta. Povzročila je predrugačenje načinov življenja, preseljevanje ljudi in korenite družbene spremembe (glej Wolf 1998: 36–37; Eisenstadt 1999; Jezernik 2013: 7–11; 138–141). Spremembe načinov življenja, ki so sledile tem zgodovinskim dogodkom, so občutili tudi prebivalci Nadiških dolin. Ti se sprememb spominjajo tako: »Svet se je obrnu kompletno« (Salvatore, 24. 9. 2021), »tudi naša Benečija se je spremenila pred mojimi očmi« (Viola, 7. 10. 2021), »odkar sem bil otrok do sedaj je, kot bi pripovedoval o zgodbah iz prazgodovine« (Filippo, 16. 6. 2021).

Spremembe načinov življenja, ki jih opisujejo sogovorniki, so v veliki meri povezane z opuščanjem kmetijstva in posledičnim izseljevanjem iz dolin. Sogovorniki se spominjajo obdobja, ko je bilo kmetijstvo v Nadiških dolinah temeljna ekonomska dejavnost (glej tudi Battistig 2019), in obdobja postopnega opuščanja kmetijstva, ko so ga polagoma začele nadomeščati druge dejavnosti, ter ju primerjajo z današnjo situacijo. Predvsem starejši sogovorniki v spominih na svoje otroštvo pogosto omenjajo prehransko samooskrbo, gosto naseljenost vasi in obdelanost krajine.

Slika 17: Vas Trušnje (*Trusgne*) v občini Dreka (*Drenchia*); foto: Pietro Trusgnach, 1961

Prebivalci se spominjajo, da je ekonomija Nadiških dolin v obdobju druge polovice 20. stoletja postopoma postajala vse bolj

odvisna od območij onkraj dolin, kar raziskovalci potrjujejo (glej Kalc 1997; Mlekuž 2002: 63–74, Pascolini 2002). Množično izseljevanje prebivalcev v industrijsko bolj razvite kraje ali območja, kjer je bil mogoč dostop do drugih virov zaslužka, predvsem v rudarstvu (glej npr. Kalc 1997; Clavora 2017a), se je dogajalo v kontekstu odsotnosti industrijskega razvoja Nadiških dolin. Te so bile namreč zaradi svoje hribovitosti in obmejne lege deležne razvoja v manjšem obsegu kot druga območja (Kalc 2000: 185). Izseljenstvo je v tem obdobju postajalo vse manj sezonsko, kar pomeni, da so se izseljenci redkeje vračali v doline, iz česar lahko sklepamo, da je izseljevanje vplivalo tudi na postopno večjo ekonomsko odvisnost ljudi od zunanjih trgov in na opuščanje kmetijstva v dolinah. Sogovornik se teh procesov spominja takole:

Takuo sej začelo zgubjat [opušcat kmetijstvo, op. T. I.]. Že kar sem biu jst otrok [...]. Jst se zmislem [spomnim] [...] šestdeseta leta, so mel malo manj vsi šele krave, so mel prase an vse. Però [toda] puotle so začel takoj [opušcat] ... Ja. Potle, kar je pršu denar, so mogli iti [lahko šli] v Čedad, so mogli kupit, so mogli kupit meso an vse, ni konvenilo [se ni splačalo] več daržat prase an vse. Ja. Kar so mel palanke [denar] so mel kupit, potle kar so hodil od vašega kraja [prodajalci z jugoslovanske strani, op. T. I.], je konvenil [se je splačalo] kupit [pridelke, ki so jih prodajali, op. T. I.]. (Angelo, 7. 9. 2022.)

Izkušnjo izseljenstva so imeli skoraj vsi sogovorniki, kar priča o razširjenosti tega fenomena. Poleg lastne izkušnje pa so prebivalci izseljevanje doživljali tudi prek spremenjenih družbenih dinamik v vaseh.

Za ponazoritev doživljanja teh premen se sogovorniki nemalokrat sklicujejo na demografske statistike in podatke o številu krav na občino: »V petdesetih letih je bil popis v občini in so našeli 2000 glav krav in 1800 oseb. Medtem ko danes smo se znašli s 370 ljudmi, in če štejemo krave, so pet, šest.« (Filippo, 16. 6. 2021.) Poznavanje in navajanje tovrstnih podatkov pa ne kažeta le na spomine na znatne transformacije v dolinah, pač tudi na to, da je prebivalcem tematika opuščanja kmetijstva, izseljevanja in sprememb, ki so temu sledile, osebno pomembna.

Lokalne percepcije sprememb potrjuje statistika – geograf Mauro Pascolini (1992: 45–58) piše, da je bilo opuščanje kmetijske dejavnosti po osemdesetih letih prejšnjega stoletja trend v vseh furlanskih gorah. Navaja podatke, da je bilo med letoma 1982 in 1990 v celotni deželi Furlanija - Julijska krajina za kmetijstvo uporabljenih vse manj površin. Na ravni celotne dežele so se površine zmanjšale za 13,6 %, v goratih območjih pa je bil ta delež še precej večji – 22,6 %. Glede števila krav zapiše, da se je v istem obdobju število krav v deželi prepolovilo,

v goratih območjih te dežele pa je padlo s 30.000 glav na 10.000. Medtem ko je bilo krav leta 1881 več kot 7000, jih je bilo v času njegovega pisanja leta 1992 le še 1320. Pri tem piše, da je bil do leta 1930 upad postopen, posebno hiter pa v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja.

Slika 18: Obdelana polja v občini Dreka (*Drenčja*); foto: Pietro Trusgnach, 1961

Spremembe, kot se jih spominjajo sogovorniki in jih lahko razberemo iz zgoraj navedenih podatkov, se seveda niso dogajale zgolj v Nadiških dolinah, temveč so posledica širših družbenopolitičnih procesov. Eric Wolf opisuje, kako so različne celine postopoma postale del svetovnega sistema povezav. Svetovni trg, ki je nastal do konca 19. stoletja, je povzročil globalno gibanje blaga, ukinil neodvisnost in samostojnost ter »vsrkal vse prejšnje menjalne mreže in utrl poti med celinami« (Wolf 1999: 123). To je povzročilo korenite spremembe načinov življenja po vsem svetu in preoblikovanje človeških življenj v skladu s kapitalističnim sistemom (Wolf 1999: 126). Nostalgичno sklicevanje na avtarkijo prebivalcev Nadiških dolin v preteklosti je spomin na obdobje pred dokončno integracijo v globalne tokove in nacionalne strukture, ki so predrugale načine življenja povsod po svetu. Hkrati pa je to sklicevanje utemeljeno bolj na željah in občutkih kot pa na pravih izkušnjah. Kot že zapisano, moji sogovorniki namreč pripadajo generaciji, ki se ni več preživljala s kmetijskim delom.

V nadaljevanju prikazujem, kako so bili prebivalci tudi sami akterji, ki so delovali v okviru možnosti in omejitev v danem zgodovinskem obdobju. Ponazarjam, kako so tehtali svoje možnosti in omejitve

ter z odločitvami, premisleki in aspiracijami aktivno sooblikovali stvarnost teh dolin. V tej perspektivi se kot najpomembnejši dejavniki kažejo agrarne politike, industrializacija in posledična urbanizacija ter pokojnine, nenazadnje pa tudi menjava generacij.⁷⁵

» TLE PAR NAS JE VSE ZGREŠENO «: AGRARNE POLITIKE,
SMREKE IN RAZVOJ RAVNINE

Kmetijstvo v Italiji je imelo po drugi svetovni vojni vse manjši politični in ekonomski pomen. Antonino Bacarella (1999: 24–43) piše, da je bil razvoj kmetijstva v tem obdobju v veliki meri usmerjen na nižinska območja in v razvoj večjih, tehnološko naprednejših kmetij. Med politike, ki so prispevale k omenjenemu tipu razvoja, umesti t. i. prvi in drugi zeleni načrt (Zakon 454/61 in Zakon 910/66), sorodno naravnost politik pa opisuje tudi v usmeritvah skupne kmetijske politike Evropske unije v šestdesetih letih prejšnjega stoletja.

Na razvoj kmetijstva v Nadiških dolinah so prej omenjene politike delovale negativno. V zvezi z agrarnimi politikami, ki so po drugi svetovni vojni učinkovale na (ne)razvoj obravnavanega območja, Pavel Stranj (1989: 149) in Jernej Mlekuž (2002: 66–67, 2004a: 146–147) omenjata še množico zakonov in načrtov. Izpostavita zakone za razvoj gorskih območij v petdesetih letih prejšnjega stoletja – predvsem zakon 991/1952 in zakon 991/1956 –, ki so bolj koristili razvoju kmetijstva v nižini. V območnem razvojnem načrtu za Julijsko predgorje (*Piano comprensoriale delle Prealpi Giulie*) iz leta 1970 je Julijsko predgorje opisano kot marginalno območje, ki neustavljivo propada. Kot rešitev tega stanja avtorji načrta predlagajo premestitev prebivalstva v nižino in namembo območja za rekreacijo urbanega prebivalstva (Mlekuž 2002: 66–67; glej tudi Stranj 1989: 149). V deželnem urbanističnem načrtu (*Piano urbanistico*) iz leta 1976 je to območje opredeljeno kot gozdno-pastirsko, kar je po Mlekuževem mnenju omejilo gospodarski

---

75 Razdrobljeno lastništvo, ki je posledica dedovanja, je po mnenju nekaterih danes ključna ovira pri vseh poskusih upravljanja krajine v Nadiških dolinah (glej Testori 2014), vendar pa se mi pri raziskavi presenetljivo ni kazalo kot razlog za opuščanje kmetijstva. Ker širitev bolj egalitarnega dedovanja sovпада z obdobjem opuščanja kmetijstva, bi bilo zanimivo raziskati, kako sta oba pojava medsebojno povezana. Moja hipoteza je, da je razdrobljenost lastništva v sodobnosti povezana z vedno manjšo vlogo kmetijstva v preživitvenih strategijah prebivalstva. Dediči se namreč pogosto niso medsebojno dogovorili, kako bodo delili polja in senožeti, zato tudi niso uradno uredili lastništva, poleg tega pa se je mnogo ljudi izselilo. O dedovanju sicer podrobneje pišem v naslednjem poglavju.

razvoj v teh krajih in spodbudilo praznjenje Beneške Slovenije (Mlekuž 2004a: 146–147). Dodatno je k opuščanju kmetijstva prispevala izključitev Benečije iz prispevkov na podlagi zakona 614/1966 (*Incentivi straordinari a favore dei territori depressi dell'italia settentrionale e centrale*) (Stranj 1989: 149). Lokalni kulturni delavec in publicist Giorgio Banchig (2013: 347) zapiše, da je bil na podlagi tega zakona status nerazvitega območja dodeljen nižini, kar je tamkajšnjim prebivalcem omogočilo pridobivanje finančnih spodbud, medtem ko so prav tako nerazvite Nadiške doline vladni programi »prepustili usodi«.

Domačini iz Nadiških dolin nemara ne poznajo omenjenih zakonov, načrtov in uredb, vendar večinoma menijo, da so bile agrarne politike po drugi svetovni vojni kontraproduktivne, neuspešne in nepremišljene. Sogovornik, zaposlen v instituciji, ki se ukvarja tudi s kmetijskimi politikami, pravi, da je »tle par nas [...] vse, na žalost, zgrešeno« (Valerio, 22. 6. 2021). Splošno uveljavljena je predvsem interpretacija, da so se snovalci razvojne politike Furlanije - Julijske krajine usmerili na industrijski razvoj nižine, zanemarili pa so gorate predele: »Politika se je odločila, boljše, da bomo branili planoto, ti sti iz goratih območij pridejo dol in, kako se reče po beneško, košta manj.« (Valerio, 22. 6. 2021.) Med sogovorniki so podobne razlage o načrtnem praznjenju gorskih predelov v Italiji razmeroma razširjene in sovpadajo z zgornjo analizo politik.

Slika 19: Zapuščena gospodarska poslopja v občini Dreka (*Comune di Drenchia*); foto: Tina Ivnik, september 2021

Sogovornik v pokoju, ki se želi ponovno ukvarjati s kmetijstvom, mi je razložil, da je za to delo danes treba premagati veliko birokratskih ovir. Kot je pojasnil, je sam dolgo vztrajal pri reji krav, vendar je to dejavnost opustil, ker je bilo »v trgovini mleko cenejše od vode« (Flavio, 2. 6. 2021). Neobvladljivost birokracije in nekonkurenčnost cen sam prepozna kot načina, na katera italijanska politika načrtno prazni gorska območja v Italiji. S tem, da je povojni razvojni plan nepremišljen, se je strinjal tudi sogovornik, ki za ta plan meni, da je bil narejen z »jasnimi cilji«, da bi Nadiške in Terske doline delovale kot »pljuča za mesta« (Salvatore, 24. 9. 2021). Zaraščanje območja z gozdom kot posledico opuščanja kmetijstva tako vidi kot del političnega načrta, kar pojasnjuje tudi z željo po onemogočanju slovenske manjšine na tam območju. Podobno je namerno zaustavljanje kmetijstva v goratih predelih interpretiral sogovornik iz občine Srednje (*Comune di Stregna*):

Naredili so vse možno [politiki, op. T. I.], da bi onemogočili možnost zaslužka pri upravljanju s kmetijami v gorah. To je bila drama. Ljudje, ki so prej živeli, ker so imeli 10, 20, 30 krav v hlevu, so se na neki točki zavedeli, da se ne spleča več, prodali so vse in šli delat v tovarno. (Vittorio, 25. 9. 2021.)

Poleg kritike odsotnosti politične volje do razvoja dolin in naklepne onemogočanja razvoja prebivalci pogosto izražajo nezadovoljstvo zaradi nekonsistentnosti agrarnih politik v preteklosti. Po njihovem mnenju se ta kaže predvsem v spreminjanju ciljev teh politik. Kot primer najpogostejše navajajo kompenzacijski dodatek (it. *indennità compensativa*) za gorata območja, kateremu so sledili ukrepi, ki so vodili v zmanjšanje kmetijske dejavnosti v gorah, predvsem živinoreje:

Leta enainosemdesetega je bilo prvo leto, ki Evropa pru za goratih območjih je recimo uredila en posebni pravilnik v italijanščini. Je bil en kompenzacijski dodatek, je bilo en prispevek za vsako kravo, ki si redil, recimo, si pridobil tiste leta v evrih, če računamo [...] enih osemdeset evrov na kravo, tako. [...] In potem je bilo vse zmešano, če pomisliš. Pomoč za držat krave, potem, gor je šla cena mleka, potem je šla dol, potem je bilo preveč mleka. Je bilo vse malo ... [čudno, op. T. I.]. (Valerio, 24. 9. 2021.)

Z mnenji o kaotičnosti ukrepov se strinja tudi drug sogovornik:

Eno obdobje so dajali prispevke za kupovat krave, potem so dajali prispevke za zakol krav. Potem so dajali prispevke, da ne bi več pridevali mleka. [...] Zdaj se osredotočimo na to, jutri se osredotočimo

točno na nasprotno. Torej to prvo ni koristilo nikomur, če gremo zdaj v popolnoma drugo smer. (Vittorio, 25. 9. 2021.)

Novosti, ki jih omenjata navedena ustna vira, so uvedba mlečnih kvot, klavne premije ter premije za krave dojlje in govedino, kar so ukrepi skupne kmetijske politike Evropske unije. Z uvedbo mlečnih kvot leta 1984 so zaradi presežkov nameravali omejiti pridelavo mleka (glej Bacarella 1999: 66), s klavnimi premijami ter premijami za krave dojlje in govedino pa nadomestiti izgubo zaradi padca cene živine (glej Baldock idr. 2007: 2, 46). Za sogovornike pa so bili to ključni dejavniki za opuščanja kmetijstva – predvsem živinoreje.

V desetletju po uvedbi kvot je bil po navedbah sogovornika »edan hud padec živinoreje« (Valerio, 24. 9. 2021). Žena kmeta, ki moža predstavi kot predzadnjega v dolinah, ki je še imel krave, pove, da so mleko v družini nehali proizvajati takrat, ko so bile uvedene mlečne kvote. Na kmetiji so še nekaj let nadaljevali rejo krav za teleta, mleko pa so v tem času kupovali v Čedadu (*Cividale del Friuli*), saj doma ni smela molsti. Ta paradoks, proizvod tedanjih agrarnih politik, označi kot »bizaren« (Laura, 11. 10. 2021). Mauro Agnoletti (2013: 15) o vplivu skupne kmetijske politike Evropske unije na italijansko kmetijstvo zapiše, da je imela ta poleg uvedbe industrijskega kmetijstva najpomembnejšo vlogo predvsem pri opuščanju živinoreje.

Kot mlečne kvote je bila klavna premija prav tako ukrep skupne kmetijske politike. V manjšem obsegu so jo z reformami uvedli že leta 1992, v razširjenem pa z reformami Agenda 2000 (Baldock idr. 2007: 139). Čeprav je bil namen reforme nadomestiti finančno izgubo zaradi nižanja cen govedine, pa je bila v Nadiških dolinah, najverjetneje pa tudi po drugih podobnih območjih, to dodatna spodbuda za kmete, ki so se v gorskemu kmetijstvu nenaklonjenih okoliščinah odločali za opustitev te dejavnosti. Po mnenju sogovornika, ki se v sodobnosti ponovno angažira na področju živinoreje in ima nekaj konj, je bil to še en prispevek, pri katerem »niso mislili na končen rezultat«. Pove, da so »do tega obdobja vse družine tukaj imele krave« (Filippo, 16. 6. 2021), ukrep pa je k opustitvi govedoreje spodbudil predvsem mlajšo generacijo:

Ja, mladi so šli stran, ostali so le stari in niso mogli več delati sami vsega, prej so pomagali tudi mlajši. Mlajši, ko so videli, da je možno, da bi dobili prispevek za prodajo krav, so to izkoristili, da jim ne bi bilo več treba prihajati sem delat v soboto in nedeljo. Torej, da bi imeli proste sobote in nedelje, so vsi prodali krave. (Filippo, 16. 6. 2021.)

Iz zgornjega navedka je razvidno, da se odločitve o opustitvi govedoreje domačini spominjajo kot posledice vpliva več dejavnikov, ki

so časovno sovpadali. Navajajo, da se je mlajša generacija že izselila in si našla delo v industrializirani nižini, za starejšo generacijo pa je bilo dela na kmetiji preveč – ker so zaradi starosti zmogli opraviti vse manj dela, pa tudi zato, ker je bila za upravljanje družinskih kmetij ključna vključenost vseh članov družine.

Sočasno je zaradi uvedbe mlečnih kvot prišlo tudi do padca cene mleka:

In tako, kadar je padla cena, ne, se je zgodilo nazaj ta problem, ki ni blo dovolj zaslužka, in tako tudi te majhne kmetije so zaprli in se vide, ki sedaj tle v Benečiji, smo brez mlekarinc. Edina deluje dol na Čedadskem, dol v Čedadu in tle z Benečije so samo tri al štiri živinorejci, ki pridelujejo mleko in ga vozijo dol v Čedad. In potem v Črnem Vrhju je ostala samo ena manjša kmetija, ki prideluje doma mleko, ne.⁷⁶ In to je zares en velik problem. (Valerio, 24. 9. 2021.)

Zaradi padca cene mleka je vse manj družin imelo krave, zaradi česar polagoma tudi ni bilo več potrebe po mlekarnah, ki so v preteklosti omogočale skupnosten način shranjevanja, obdelave in prodaje mleka.⁷⁷

Zapiranje mlekarin prebivalci dojemajo kot znak vse manjšega pomena kmečke dejavnosti: »Recimo, de tam do devetdesetega leta je bilo še kar dobro. Še kar. So ble tud mlekarne po vasih, smo imeli v Mašerah še mlekarino.« (Sebastiano, 15. 7. 2021.) Propad mlekarin pa je bil za nekatere tudi razlog, da so opustili rejo krav, saj mleka niso več mogli prodajati v bližini svojega doma. Domačin iz sosednje vasi mi je povedal:

S: Recimo do leta, devetdesetega leta, recimo, so ble šele krave u vas, ne. In ljudje so sekli travo in ... Potem, kar so zaprli mlekarino, ne, ni blo več krav, ni blo nič, an takrat se je vse zaraslo. [...]

T: Potem tudi drugih živali ni bilo več?

S: Ja, ni blo več, kakšen je daržu še prase, ne, moja mama je daržala še kkšno leto, dve praseta, kakoša, ma nič družga, nič. (Fabrizio, 4. 6. 2021.)

---

76 Omenjena kmetija v Črnem Vrhju (*Montefosca*) upravlja tudi mlekarino, ki je še zadnja delujoča mlekarina v Nadiških dolinah.

77 Po navedbah Michela Corena je bilo v celotnih Nadiških dolinah do leta 1984 še osem mlekarin. To so bile mlekarne v krajih Mašera (*Masseris*), Črni Vrh (*Montefosca*), Gorenja Mersa/Podutana (*San Leonardo*), Ažla (*Azzida*), Tarčet (*Tarcetta*), Barnas (*Vernasso*), Tarčmun (*Tercimonte*) in Platac (*Plataz*) – Coren b. n. l.. Vse navedene mlekarne razen tiste v Črnem Vrhju so se zaprle do leta 1990, zadnja med njimi mlekarina v Ažli (*Azzida*) – Coren, osebna komunikacija, 12. 1. 2023. V času Corenovega popisa leta 1984 so bile mnoge izmed mlekarin že zaprte. Drugi sogovornik mi je povedal še okviren čas prenehanja delovanja dveh mlekarin v občini Srednje (*Comune di Stregna*) – v vasi Srednje (*Stregna*) se je zaprla v začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja, v Gorenjem Tarbiju (*Tribil Superiore*) pa v sedemdesetih letih (Angelo, 7. 1. 2023).

V vasi, kjer ni bilo mlekarn, pa so pred opuščanjem kmetijstva hodili mlekarji, ki so od kmetov kupovali mleko.⁷⁸ Opustitev te prakse je podobno kot zapiranje mlekarn naslednji sogovornik opisal kot razlog, da so živino prodali tudi ljudje, ki so dlje časa vztrajali pri ohranjanju kmetijstva:

Potlej pred gor je šu mlekar po vaseh po mleko. Kadar s mela živino, kam deneš blago? An tisti k so buj gledat daržat [kmetijstvo, op. T. I.] so se predal, zak nimaš kam devat. (Daniele, 19. 2. 2020.)

Sogovorniki v navedenih citatih opisujejo nezmožnost preživetja malih, družinskih kmetij, nekonkurenčnost na trgu in nenaklonjenost agrarnih politik. Kot sem že navedla, so na njihovo odločitev o opustitvi kmetijstva pomembno vplivala dogajanja na deželni, nacionalni in nadnacionalni ravni, torej onkraj Nadiških dolin.

V pomoč pri razumevanju razlogov domačinov, ki imajo vendarle tudi realno osnovo v globalnih spremembah tistega časovnega obdobja, so nam lahko analize Leftena Stavrosa Stavrianosa (1981: 434–437). Po njegovem mnenju je bila za razumevanje opisanih sprememb po vsem svetu bistvena tretja industrijska revolucija. Ta je zaznamovala razvoj novih tehnologij – atomskih, kibernetских in vesoljskih – med drugo svetovno vojno, na vsakodnevno življenje ljudi povsod po svetu pa je imela obsežnejši vpliv, kot sta ga imeli prvi dve industrijski revoluciji. Povzročila je namreč veliko sprememb v načinih pridelave hrane, predvsem pa je preoblikovala kmetijstvo iz družinske dejavnosti v posel velikih korporacij.

Ta pojav potrjujejo tudi evidence o povojnem kmetijstvu v Italiji. Obdobje druge polovice 20. stoletja zaznamuje pojav zniževanja razširjenosti kmetijstva v državi – od leta 1951 do leta 1999 se je delež kmetijskih delavcev znižal z 42,2 na 5,5 % (Del Panta 2002: 49; glej tudi Bacarella 1999: 38). Sočasno z upadanjem zaposlenih v kmetijstvu se je dogajal fenomen povečevanja kmetij. To je bil rezultat povojnih agrarnih politik, saj je že omenjeni prvi zeleni načrt v Italiji iz leta 1961 podpiral transformacijo malih kmetij v podjetja, enako so predvidevali tudi ukrepi za prestrukturiranje kmetijstva v zgodnjih šestdesetih letih in liberalizacija z ustanovitvijo skupnega evropskega trga leta 1957 (Farolfi

---

78 Mlekarji so mleko pobirali po vaseh, v bližini katerih ni bilo nobene mlekarn. Manjše mlekarn so bile namreč namenjene zgolj kmetom iz iste in bližnjih vasi, zato so v večji mlekarni v Ažli (*Azzida*) organizirali prevoz mleka iz vasi v to mlekarno. Mlekarji so hodili po celotni občini Srednje (*Comune di Stregna*), po celotni občini Dreka (*Comune di Drenchia*), po nižinskih vaseh občine Sovodnje (*Comune di Savogna*), v občinah Špeter (*Comune di San Pietro*), Grmek (*Comune di Grimacco*) in Podbonesec (*Comune di Pulfero*) pa le po nekaterih vaseh (Coren, osebna komunikacija, 12. 1. 2023).

in Fornasari 2011: 49–51). Tako se je v Italiji delež kmetij z malo živine (od 1 do 10 krav) med letoma 1930 in 1982 s 60 zmanjšal na 15 % (Agnoletti 2013: 55).

Zgoraj opisane spremembe zasledimo tudi v Nadiških dolinah. Statistike iz leta 1961 beležijo 42 % prebivalstva, ki se ukvarja s kmetijstvom, enake statistike iz leta 1971 še 37 %, leta 1981 pa zgolj še 16,5 % – pri čemer je bil v občinah z najstrmejšimi površinami upad znatno večji od upada v občinah z več ravninskimi območji.⁷⁹ V Furlaniji – Julijski krajini so se omenjene spremembe odražale v zmanjševanju števila živine – v osemdesetih letih se je to prepolovilo, zlasti hitro pa je upadalo po goratih območjih te dežele, kjer so od šestdesetih do devetdesetih let zabeležili več kot 66-odstotni upad. Dolgoročnejši podatki iz Nadiških dolin beležijo zmanjšanje števila živine z več kot 7000 po popisu leta 1881 na 1320 v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja (Pascolini 1992: 45–58). V Nadiških dolinah do povečevanja kmetij ni prišlo predvsem zaradi hribovitosti območja, na katerem je delo s stroji zaradi naklona površin večinoma nemogoče. Najverjetneje pa so možnosti povečevanja kmetij omejevale tudi razdrobljenost lastniških deležev in posebnosti zaradi obmejne lege tega območja, predvsem v času hladne vojne⁸⁰ (glej tudi Komac 1998: 295; Zuanella 1998: 130, 273–274; Kalc 2000: 185; Mlekuž 2002: 66–67).

Vpliv hladne vojne na nerazvitost tega območja sicer še ni raziskan, je pa ta navzoč v emskih razlagah nerazvitosti Nadiških dolin. Nekateri sogovorniki današnjo situacijo nerazvitosti dolin vidijo kot rezultat načrtnih državnih politik, ki so nastale kot zaradi povojne politične stvarnosti.⁸¹

---

79 Najhitrejši upad je bil v občinah Srednje (*Comune di Stregna*) in Grmek (*Comune di Grimalco*) – tam je bil upad prebivalcev, aktivnih v kmetijstvu, med letoma 1971 in 1981 90 oz. 87 %. V enakem obdobju je bil upad v občini Dreka (*Comune di Drenchia*) 71 %, v občini Podutana (*San Leonardo*) 82 %, v občini Sovodnja (*Savogna*) 48 % in v špetrski občini (*San Pietro al Natisone*) 62 % (Pascolini 1992: 50).

80 Naracije o povojnem obdobju so vezane predvsem na trdno zaprto mejo, delovanje paravojaških organizacij (glej Petricig 1988, 1997; Zuanella 1998; Komac 1998; Pacini 2014), veliko število vojakov, prepoved fotografranja, propagando, politične pritiske in posledično izseljevanje ter izgradnjo nove infrastrukture – predvsem vojaških bunkerjev. Čeprav je več sogovornikov imelo zemljo, ki je po vzpostavitvi meje ostala na drugi strani, pa tega niso omenjali kot razlog za opuščanje kmetijstva. Večkrat so mi pripovedovali, da so do svoje zemlje, ki je ostala čez mejo, lahko dostopali zgolj čez uradne mejne prehode, kar jim je precej podaljšalo poti, in zgolj ob določenih dnevih, vendar pa tega niso omenjali kot vzrok za to, da bi svojo zemljo čez mejo pustili, da se zaraste.

81 Na moje presenečenje pa sogovorniki kot razlog za nerazvitost niso omenjali vojaških služnosti (ital. *servitù militari*). Vojaške služnosti so bile omejitve, ki so na območjih, klasificiranih kot vojaško pomembna, prepovedovale gradnjo brez dovoljenja vojske. Alberto Domini (2022) še navaja, da je imela v deželi Furlanija – Julijska krajina tako klasifikacijo skoraj polovica celotnega območja. Vojaške služnosti sicer na širšem območju te obmejne dežele veljajo za razlog za pozen razvoj nekaterih območij.

Tist je bluo, an tle ni bluo nič, de se je moglo narest, kjer je bla meja. So sami, ist vem, da smo klical ministra tle. [...] On [minister, op. T. I.] je ustavil vse [razvoj, op. T. I.] da ljudje se štufájo [naveličajo] bit tle, de pojdejo. (Ernesto, 14. 6. 2021.)

Nerazvitost je pomembna v povezavi z zaraščanjem kulturne krajine, saj jo prebivalci vidijo kot razlog za izseljevanje in opuščanje kmetijskih dejavnosti: »[Hladna vojna] je vederbala [uničila] še to, kar je. Če tut je bla kajšna možnost za razvoj, hladna vojna je vederbala vse kupe.« (Gaia, 7. 7. 2021.) Nekateri to povezujejo s svojo etnično in/ali jezikovno identiteto:

Gor par nas, prov za stran našega jezika, zak mi smo bli Sloveni, an tuole so bli težki cajti pol po vojski, ne. Vsi so potiskal ljudi ven, proč. [...] To tle je vsa politika, ki je bla tako nareta. Tle morjo iti proč ljudje. Zastran nismo bli Italijani, tako. [...] Je bluo, so bli taka politika, de so tisti prostor se ne more nič naret, more se iti proč, *ecco*. Kar je tole, ne de se ni blo muoglo. An takuo smo živel z zemljo, smo bli miken [smo imeli majhen pridelek, op. T. I.], se bluo moglo naprej iti, se bluo moglo sadje, k par nas je pršlo lepo [lahko bi spodbujali sadjerejo, ker je pri nas sadje uspevalo, op. T. I.], samo [...] de so bli pomagal tistim prostorom, k so delal svet [...]. Ti damo kontribut [prispevek], nared, vsad hruške, vsad jabolke, tako so naredil za vino. Kjer je Colio [italijanska Brda], so jim dal, sad se vidi, je ostalo puno, anzi [nasprotno], so ratal veliki. [...] Gor par nas niso dal, niso mai [nikoli] dajal. Mai. (Claudio, 19. 2. 2020.)

Čeprav je mogoče, da je hladna vojna dodatno vplivala na nerazvitost obravnavanega območja, pa Mauro Agnoletti (2013: 12) piše, da so bile spremembe v celotni italijanski krajini po koncu druge svetovne vojne intenzivnejše kot kadar koli prej. Do takrat so italijansko ruralno krajino večinoma oblikovali kmečko-gozdno-pašniški načini rabe zemlje. Krajine so v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju zaradi rasti prebivalstva in širitve kmetijstva na gorska območja postale kompleksnejše, po drugi svetovni vojni pa so se prav zaradi opuščanja kmetijstva postopoma začele poenostavljati in homogenizirati.

Pier Paolo Viazzo (2014: 86) ugotavlja, da je bil upad gorskega kmetijstva v alpskih območjih Italije in Francije hitrejši kot npr. v Švici, kjer so bili sprejeti ukrepi za preprečitev izseljevanja. Mauro Pascolini (1992: 45) pa piše, da so bila gorata območja Furlanije - Julijske krajine pri tem posebej na udaru – medtem ko se je iz goratih predelov po celotni Italiji med letoma 1961 in 1971 izselilo 4,9 % ljudi, je bil demografski padec v Furlaniji - Julijski krajini v istem obdobju kar 20,9 %. Sodeč po predvojni razširjenosti kmetijske dejavnosti, ki jo navajajo pisci (Musoni 1898: 6–9; Musoni 1914: 67–93; Turnšek 1954a: 9–10; Turnšek 1954b; Pascolini 1992; Panjek in Beguš 2014:

37; Ledinek Lozej 2019) in sogovorniki, ter zabeleženem demografskem višku v Nadiških dolinah leta 1921 (Komac 1991: 640), pa tudi na podlagi ocene stanja krajine v sodobnosti (glej spodnji sliki) lahko sklepamo, da je Agnolettijev oris sprememb relevanten tudi za obravnavano območje.

Slika 20: Debenje (*Obenetto*); leto neznano, predvidoma v obdobju neposredno po drugi svetovni vojni; foto: Mario Magajna; hrani arhiv Novega Matajurja

Slika 21: Debenje (*Obenetto*); foto: Tina Ivnik, september 2023

Naslednja neprimljena posledica agrarne politike so nasadi smrek, kar je v krajini vidno še danes (glej tudi Ledinek Lozej 2019: 101). Domačini se spominjajo, da so sadike teh dreves v okviru deželnega ukrepa v osemdesetih letih 20. stoletja brezplačno delili po dolinah. Ker so smreke sadili na zemljiščih, kjer so bile prej senožeti, sogovornik ta ukrep interpretira kot še enega v vrsti mnogih, ki je bil namenjen ukinitvi kmetijstva v Nadiških dolinah.⁸² Na terenu sicer nisem naletela na pričevanja o tem, da bi se ljudje odločali o tem, ali bodo senožeti ohranili za seno ali bodo nanje nasadili smreke. Zdi pa se, da je bil ta ukrep namenjen nadomestitvi kmetijske z drugo pridobitveno dejavnostjo v času, ko se kmetijstvo v goratih območjih ni več izplačalo. Zato je sajenje smrek za ljudi bržkone pomenilo dokončno odločitev, da senožeti ne bodo več, ohranjali čistih⁸ z vsakoletno košnjo trave, ampak jih bodo spremenili v gozd. Sogovornica mi je tako povedala o smrekah, ki jih je na svojih senožetih nasadil njen mož:

S: So dal tele smreke poskusno. So djal, 25 let [da bodo v toliko časa zrasle, op. T. I.]. [...] Sm djala: »Mai [nikoli], u 25 let ti ne zraste, zak ne veš, kaj je svet.« Smreka če met nje svet, se more sama usjat.

T: Kaj pa je bilo s smrekami?

S: A tele, ki so vsadil? A, nič ni ratalo, nič, so tele mikene, niso [drugega] ko svet vederbale [uničile], secondo me [po mojem mnenju]. Zak če so bli pustil naravni habitat, da bi zraslo, kar je bluo, bi meli drva. [...] Ene so usahnile, ene so se polomile, takuo je, da boh pomagej. (Laura, 9. 9. 2021.)

Mauro Agnoletti (2013: 61) takšno pogozdovanje interpretira kot poskus uveljavljanja »državne krajine« nad »družbeno krajino«. Nasadi iglavcev so bili namreč poskus odločevalcev, da bi povečali ekonomsko pridobitnost gozda. Po združitvi Italije je italijanska gozdarška šola prevzela nekatere pristope iz nemške, ki je bila usmerjena v sajenje iglavcev, zato so predvsem na severovzhodu Italije začeli gojiti take nasade. Agnoletti še piše, da je to pogosto vodilo do konfliktov z gorskimi kmeti, ki so na mestu pogozdovanj imeli pašnike. V Nadiških dolinah nisem naletela na pričevanja o konfliktih, prebivalci so mi pripovedovali, da so smreke sadili prostovoljno, vendar pa so danes ti posegi videni kot izrazito neučinkoviti, smreke, kot da so »vederbale [uničile] svet«, kot »kaos« in »katastrofa«.

---

82 Na terenu sem naletela tudi na interpretacijo, ki nasade smrek razlaga z obrambo v hladni vojni. Po tej interpretaciji so Matajur (*Monte Maggiore*) in Kolovrat (*Colovrat*), ki sta na meji, želeli pogozditi, ker naj bi na ta način skušali zaščititi mejo pred sovjetskim napadom z vzhoda. Logika za pogozditvami naj bi bila, da je v gozdu obramba lažja, zato bi bila lahko zaščita meje z nasadi smrek učinkovitejša.

Slika 22: Nasadi smrek na Kolovratu; foto: Pietro Trusgnach, 2003

Pri razpravljanju o kmetijskih razmerah v Nadiških dolinah so pogoste primerjave z agrarnimi politikami v Sloveniji in v drugih delih Italije, predvsem na Južnem Tirolskem. Te so običajno postavljene kot zgled za uspešno kmetijsko politiko in opisane kot kontrast politikam na beneškoslovenskem območju. Sogovornik meni, da je imela Slovenija srečo, ker se je Evropski uniji priključila kasneje, zaradi česar je bila tudi pozneje deležna ukrepov, kot so bile npr. mlečne kvote. V Sloveniji prav tako zaznava večji politični interes za kmetijski sektor:

In če ti greš na vrhu Matajura, vidiš Idrska planina, Mrzli vrh, je ne vem koliko ... Sto, dvesto krav, ki [se] pasejo. [...] Ma ka pomeni to. Zakaj tam [v Sloveniji, op. T. I.] so urejeni pašniki, delajo mleko, siri-jo in tako, in tle ni nič? To je, pomeni, da zame je ena zgrešena politika za razvoj, tako podeželja kot kle v Benečiji. (Valerio, 22. 6. 2021.)

Pri primerjanju je idealizacija stanja v Sloveniji pogosta, kar je razvidno iz sogovornikovega navedka o stotih, dvestotih kravah, ki se pasejo čez mejo. Povedno je, da je Matej Vranješ (2017: 55) med domačini v Trenti zaznal podobno nenaklonjen odnos in zamere do državnih intervencij in razvojnih politik. Po mnenju tamkajšnjih domačinov je k izseljevanju prebivalstva in prodaji zemlje tujcem pripomogla prav državna »protikmetijska« politika, kar priča o tem, da prebivalci druge strani meje nimajo enakega mnenja o zglednosti slovenske kmetijske politike. Prav tako pa se prebivalci Nadiških dolin pri ocenjevanju stanja kmetijstva (razumljivo) najpogosteje sklicujejo na situacijo v bližnjem Posočju, ki ima uspešno lokalno kmetijsko politiko in je bilo

v zadnjih desetletjih deležno bliskovitega turističnega razvoja (glej Korzorog 2009), redkeje pa poznajo druge slovenske realnosti.

Po spominih prebivalcev iz Nadiških dolin so velike spremembe v kmetijstvu po drugi svetovni vojni znatno vplivale tudi na njihovo življenje, dogajale pa so se v kontekstu mnogo širših sprememb. Stavrianos (1981: 443) ocenjuje, da so se v tem časovnem obdobju kmetje navzlic boljši produktivnosti kmetijstva zaradi novih semen, gnojil in strojev znašli v situaciji, ki je bila »slabša kot kdajkoli prej«. Te spremembe je ilustriral sogovornik, ki govori o možnosti ukvarjanja s kmetijstvom v sodobnosti:

Ka si pardelu, ku zdej, kar maš za prodat, če maš za kupit kek, je sadu buj dragu, če maš za prodat kek, valja sadu [vedno] manj, saj vidiš, ki ratava. [...] Ni zaduost, da adan mlad se loži za delat. Za tiste se je zaraslo, kok moraš videt. (Daniele, 7. 7. 2021.)

Tretja industrijska revolucija je tako v prvem kot v tretjem svetu povzročila selitev velikega števila kmetov, urbanizacijo brez industrializacije ter povečevanje neenakosti med državami in med posamezniki znotraj istih držav (Stavrianos 1981: 436). Do izseljevanja prebivalstva v industrijske centre je prišlo tudi v Nadiških dolinah. Sogovornik retrogradno pojasnjuje odločitve ljudi za izselitev s tem, da »nihče več ni imel interesa [za kmetijsko delo, op. T. I.] [...] interes je bil priti delat v tovarno« (Vittorio, 25. 9. 2021). Naracije o kmetijskem delu namreč pogosto pričajo o težavnosti tega dela: »Ja, ja, smo se sakrifikal [žrtvovali], masa [veliko] previč. [...] Nismo bli pršparani prav za nič.« (Isabella, 2. 9. 2021.) Če sklepamo po spominih sogovornikov, je bilo izseljevanje tako prilagoditev na spremembe v svetu kot tudi izbira posameznikov, saj jim je delo v industrijskih obratih prinašalo več gotovosti, udobja in prostega časa kot delo na zemlji.

IZSELJEVANJE, INDUSTRIALIZACIJA IN NOVE GENERACIJE

Izseljevanje iz Nadiških dolin je v literaturi najpogosteje obravnavani fenomen (glej npr. Clavora 2000; Kalc 1994, 1997, 2000, 2018; Kalc in Kodrič 1992; Mlekuž 2003, 2004b, 2004c; Ravnik 2003). Čeprav je predmet raziskav predvsem izseljevanje po drugi svetovni vojni, se je prebivalstvo dolin izseljevalo že pred tem, predvsem z namenom opore gorski ekonomiji (glej Brnaški 1945: 75; Kalc 1997: 194; Ruttar in Zanini 2009; Kalc 2018). Pri tem Aleksej Kalc (1997: 194) izseljevanje

razdeli na tri faze⁸³ – prvo, ki je potekala od poznega srednjega veka do prvih desetletij 19. stoletja, drugo v 19. stoletju, ki se je dogajala sočasno z razvojem trga dela, in tretjo, ko sta se podaljšali tako časovnost kot dolžina poti.⁸⁴ Kalc torej o izseljevanju do zadnjih desetletij 19. stoletja piše kot o večinoma sezonskem, medtem ko se je med obema vojnama začasno izseljenstvo začelo spreminjati v stalno. Po prvi svetovni vojni so se tokovi izseljevanja namreč preusmerili proti zahodu, v Francijo, Belgijo in Luksemburg, kar je trajalo do omejitve izseljevanja v tujino leta 1927. Takrat so se povečale migracije znotraj Italije, v italijanske kolonije in v Nemčijo. V tem času je izseljevanje prehajalo od začasnih k stalnim oblikam in povzročilo praznjenje beneškoslovenskih dolin (Kalc 1997: 202–208).

V kolektivnem spominu prebivalcev je ohranjeno izseljevanje, imenovano ‚guziranje‘ (glej Ruttar in Zanini 2009). Šlo je za sezonsko izseljevanje v zimskem času, ko ni bilo del, povezanih z obdelovanjem zemlje, in je potekalo od leta 1750. Takrat so moški odhajali prodajat knjige, tiskovine in tapetni papir podjetja Remondini na Balkan, v srednjo in vzhodno Evropo (Zanini 2009: 69; Giacomella in Milano 2009). Sogovorniki so mi o guziranju pogosto pripovedovali v povezavi s prinašanjem semen, novih sadnih in drevesnih sort. V nasprotju s to migracijo, ki je moji sogovorniki niso osebno doživeli, pa sem na terenu pogosto slišala pripovedi o začasnem izseljevanju, vezanem na kmečka dela – npr. za pobiranje sliv na Štajerskem ali grabljenje in košnjo v dolini Soče. Najpogosteje pa so mi sogovorniki govorili o osebnih izkušnjah začasnega izseljevanja ‚dikel‘, gospodinjskih pomočnic, ki so migrirale v italijanska mesta. Ta fenomen je tudi obširneje obravnavan v literaturi (Komac 1991; Kalc 2000; Mlekuž 2003, 2004a, 2004b, 2004c). Jernej Mlekuž (2004: 144–149) navaja, da so gospodinjske pomočnice odhajale že pred prvo svetovno vojno, posebej veliko jih je migriralo med obema vojnama in po vojni, v drugi polovici šestdesetih let pa je ta fenomen postopoma usahnil.

---

83 Aleksej Kalc sicer pod Beneško Slovenijo obravnava tudi Režijo.

84 Avtorji v raziskavah pogosto poudarjajo specifične izseljevanja v Beneški Sloveniji, ki se je glede na ostalo območje začelo precej pozno oz. je v 19. stoletju potekalo v omejenem obsegu, manj kot v Furlanski nižini in ostalih delih predalpskega sveta (glej Musoni 1902: 366; Clavora 2017a: 71). V literaturi je pogosto zastavljeno vprašanje o razlogih za skromno razsežnost tamkajšnjega izseljevanja (Kalc 1997: 194–195). Aleksej Kalc pa poudarja, da v literaturi ni zasledil prepričljivega odgovora na to, zakaj je bilo ponekod manj izseljevanja, pri čemer ne gre iskati enega interpretacijskega modela za vsa ta območja. Beneška Slovenija tako ni edina v kontekstu gorske migracije, poleg tega pa je to morfološko in okoljsko nehomogeno območje z različnimi življenjskimi razmerami in okoliščinami, ki so različno učinkovale na mobilnost (2009: 34–35; glej tudi Kalc 2000: 177).

Lokacije in časovnosti migracij iz Nadiških dolin so se torej skozi zgodovino spreminjale. Izseljevanje pred drugo svetovno vojno na preobrazbo kulturne krajine ni znatno vplivalo, saj so bile te povečini začasne, del prebivalstva, ki se je ukvarjal s kmetijstvom, pa je bil vsekoli prisoten v dolinah. V nasprotju s tem pa so povojne migracije zaradi svoje stalnosti vedno bolj vplivale na krajino, pa tudi na skupnost, kar je najbrž tudi razlog za to, da so v literaturi obširneje obravnavane. Po vojni je bilo posebej relevantno množično izseljevanje v tujino – predvsem v Belgijo, Francijo in Nemčijo, a tudi drugam – in v industrializirano Furlansko nižino od sedemdesetih let naprej. Posamezniki so se v različnih obdobjih prilagajali družbeno-političnim kontekstom, pri čemer so svoje izseljenske poti prilagajali trenutnim razmeram na trgu dela in svojim osebnim povezavam. Tako je sogovornica, ki danes spet stalno živi v Nadiških dolinah, po vojni kot gospodinjska pomočnica delala v Angliji, nato pa v Torinu. Ob industrializaciji Furlanske nižine se je preselila nazaj v doline in svojo delovno dobo izpolnila v proizvodnji stolov v enem od industrijskih obratov stolarskega območja⁸⁵ (Emilia, 21. 7. 2021). Tovrstne zgodbe so v dolinah sicer številne.

Povojno izseljevanje

Zaradi težaškega dela, nerazvitosti in omejenih virov, pa tudi zaradi odpiranja drugih možnosti dopolnjevanja lokalne ekonomije se je izseljevanje v drugi polovici 20. stoletja polagoma povečevalo. Izseljevanje po drugi svetovni vojni je torej v Nadiških dolinah fenomen, ki je bistveno zaznamoval te kraje in ki ga prebivalci pogosto omenjajo kot pojav, ki je občutno spremenil doline in način življenja domačinov. Zaradi svojega vse trajnejšega značaja je izseljevanje v tem obdobju pustilo opaznejši pečat kot izseljevanje pred vojno, sočasno opuščanje kmetijstva pa tudi znatne spremembe v krajini, zato se je močno vtisnilo v kolektivni spomin prebivalstva. Povojno obdobje sogovorniki pogosto opisujejo kot zaznamovano prav z izseljevanjem.

Čeprav se je izseljevanje dogajalo že pred vojno, pa je bilo do takrat to pogostejše sezonsko ali pa so se odseljevali zgolj prebivalci, ki niso delovali (glej Ravnik 2003; prim. Cole in Wolf 1999), kar je pomenilo, da so bile posledice izseljevanja po vaseh dokaj nezaznavne. Razliko, ki jo je v primerjavi z začasnim prineslo stalno izseljevanje, je opisal sogovornik:

---

85 Stolarsko območje (*Triangolo della Sedia*) se je razprostiralo med mesti Manzano, San Giovanni al Natisone in Corno di Rosazzo v Furlanski nižini in se tako imenuje zaradi tamkajšnje proizvodnje stolov. Mesta med seboj tvorijo trikotnik, od tod tudi italijanski izraz za to območje – *Triangolo* (»trikotnik«) *della Sedia*.

Zak to je problem – izseljenci, adan gre delat, pride domov, prineseš dnar. Drugo je, ko ti odneseš družino in hiša ostane prazna. An je drug, ko reč, je totalna sprememba, ne, recimo tako, in v tistih letah se je začelo to. (Emanuele, 18. 6. 2021.)

Slika 23: Zbirka Muzeja Ruttar v Hlodiču (*Clodig*); foto: Tina Ivnik, september 2022

Tik po drugi svetovni vojni se poti izseljencev sicer niso bistveno preusmerile – odhajali so predvsem v Belgijo, Francijo, Nemčijo in Švico,⁸⁶ poleg tega pa tudi v druge italijanske dežele – vendar pa se je izseljevanje intenziviralo in po mnenju Jerneja Mlekuža (2002: 67–74)

86 Pogosto je bila destinacija odvisna od osebnih povezav posameznika, ki so bile največkrat povezane s tem, iz katere vasi je prihajal. Tako so moji sogovorniki iz Marsina (*Mersino*) večinoma odhajali v Francijo – »vsi Marsinci so bli tam, je bil prov en prestor tu, k so bli vsi tam iz Marsina (*Mersino*)« – Giada, 19. 5. 2021. Tako se je Marsina (*Mersino*) prijel vzdevek »*piccolo Parigi*« (mali Pariz). V Belgijo so se izseljevali večinoma v večja rudarska središča – po podatkih moje sogovornice so v Tamines odhajali izseljenci iz občin Srednje (*Stregna*), Dreka (*Drenchia*), Grmek (*Grimacco*), Špeter (*San Pietro al Natison*) in Podutana (*San Leonardo*), v Liege pa izseljenci iz občine Podbonesec (*Comune di Pulfero*), nekateri tudi iz občine Sovodnje (*Comune di Savogna*), od tam tudi v Bruselj (Alessia, 13. 9. 2021; glej tudi Clavora b. n. l.: 48).

postalo »osrednja determinanta povojnega razvoja Beneške Slovenije«. To izseljevanje je bilo načrtno, saj je z njim italijanska vlada skušala reševati gospodarsko krizo in posledično brezposelnost (glej Kalc 1997: 209; Mlekuž 2002: 64).

Nekateri raziskovalci pa množičnost izseljevanja razumejo tudi kot posledico pritiskov na slovensko manjšino v času hladne vojne (Kalc 1997: 209; Komac 1998: 295; Zuanella 1998). Med sogovorniki je relativno razširjeno mnenje, da je bilo izseljevanje politično spodbujeno. Povojno emigracijo tako opisujejo kot »jezikovno«, »politično« (Riccardo, 20. 8. 2021), saj se nekateri med njimi spominjajo, da so emigrirali večinoma ljudje, ki so se v drugi svetovni vojni borili na strani Osvobodilne fronte (glej tudi Petricig 1997), ali drugi posamezniki, ki so bili aktivni na področju zaščite slovenskega jezika in identitete (glej tudi Petricig 1997; Zuanella 1998; Kalc 2000). Sogovornik je tako povedal: »Ker vsa mladina, k je ni več tle, je šla vse u jamo [delat v rudnik, op. T. I.]. [...] Tako da teli, k so bli nasprotni slovenščini, so tako nrdil, da jih ne bo več.« (Ernesto, 14. 6. 2021.) Nenazadnje pa nekateri pri odločitvi za izselitev navajajo vpliv obremenjujoče prisotnosti meje, s tem pa nujnosti političnega (in identitete) opredeljevanja.⁸⁷

Najpogostejše pa sogovorniki opuščenost vasi in zaraščanje vidi-
jo kot posledico več dejavnikov:

Ja tako, vidiš, počas, počas, se vse prepleta. Zak zato vidiš, zdaj gledaš po dolinah, vasi so prazne, izseljenci, eno malo ta stvar, ne, politična, pritiski, eno malo vsega skupaj. (Emanuele, 18. 6. 2021.)

Množičnost fenomena izseljevanja potrjuje tudi moja terenska raziskava, saj med sogovorniki starejše generacije skoraj nisem naletela na posameznika brez izseljenske izkušnje. Kot je pojasnil eden izmed njih: »Ma tale situacjon [izkušnjo izseljenstva, op. T. I.], jo nisem imel samo jst. Jih je blo puno, k so šli proč. Ni blo nič posebno tekrat, [...] se je čakalo za iti proč, zak tle je blo zares težko življenje.« (Massimo, 8. 6. 2021.)

Povojno obdobje izseljevanja je relevantno tudi z vidika opuščanja kmetijstva in s tem spremembe kulturne krajine. Sogovornica, rojena po vojni, je skozi daljši čas opazovala vpliv izseljevanja na doline. Tako je orisala postopno zapuščanje vasi in spremembe, ki so sledile:

---

87 Nekateri mlajši sogovorniki so pritisk glede »izbiranja med dvema nasprotnima stranema« označili tudi kot razlog za odločitve o izselitvi v sodobnosti. Za povojno izkušnjo iste meje na drugih območjih prim. Kralj in Renner 2009.

Takuo, so se načele zaperjat tut hiše, zak doma so ostajale samo žené. Žené so mal mele, magar eno kravo al kek, so kek nardile, ma so stal samo tastar an žené doma. An počas, počas vasi so začele se spraznuvat, hiše zaperjat, hlevi zaperjat. Tako je začela rast arbida, če lih vsem puno, puno tle teži. [...] Sada jim teži, samo zak ni lepuo za videt, nama, ki smo bli kmet, nam teži pa, zak vemo, kaj pomeni. (Gaia, 7. 7. 2021.)

Sogovornica trdi, da ljudem zaraščanje z robido ni všeč, ker »ni lepo za videt«. Pri tem poudari, da imajo ljudje, ki so opravljali kmetijska dela, do zaraščanja drugačen odnos, ker vejo, »kaj pomeni« – spremembo načina življenja, ki je v preteklosti prevladoval v dolinah, pa tudi, da prej od človeka obdelano krajino v sodobnosti prevzema tvornost nečloveških vrst (glej Kozorog 2019a).

Intenzivnost opuščanja kmetijstva je bila odvisna tudi od okoljskih dejavnikov, predvsem od možnosti preživetja s kmetijskim delom, ki so jih imeli prebivalci posameznih območij. Sogovornica mi je povedala, da so se iz njene vasi, kjer so imeli slabše možnosti za kmetijstvo, izseljevali prej kot iz sosednje vasi:

S1: Tle je blo že [zapuščeno, op. T. I.], tam [v sosednji vasi, op. T. I.] ni blo tako zapuščeno, tam so mel krave do pozno. [...] Zak tam so bli doma, niso šli po svet.

T: Zakaj pa to?

S1: Verjetno so imel zadost za živeti, ja.

T: A so mel večje parcele?

S1: Ja.

T: Več sveta?

S1: Ja. An so delal do ... Jst se zmislím, ma dugo so delal an krave so mel, lohno leta, [...] osemdesetega, verjetno so onjegal [80. leta so pustili]. Ja.

T: K so bližje Kolovrata? Mogoče zato? Ampak a so bližje?

S1: Ja, pač. Zato, k oni so mel an pot za iti, tam iz Laze za it gor na Kolovrat na glih. (Giana, 20. 9. 2021.)

Postopno opuščanje obdelovalnih površin sta opisala tudi sogovornika, ki živita v nižinskem delu Nadiških dolin:

S1: Ist moram tole rečt, de 55. leta morebit še, ja 55 let, tenkrat je začelu zapuščat vse. Su delal šele polje, però [ampak] gor u brieg su začel puščat senožete an tam bolj visoke. An potle tam bolj dol, tam bolj dol, tam bolj dol [začeli so zapuščat tudi nižje parcele, op. T. I.].

S2: Ma zaki, Edoardo, reč.

S1: So vse delal na roké. Ni mel nubeden ni zaeno makino [stroj], da bi mel falciatrice [kosilnico,] da bi mel en traktorin, se je vse naredil na roké an gor na ramah vse parnest domu.

S2: Zak te mladi so začel hodit po svete.

S1: Zak tekrat se je naredilo šole za se navadit delat. An jst moram

tole rečt, tle u vasi nas je blo 10, eno leto vič, eno leto manj. Od telih 10 dva so ostal u vasi ... Ena družina, ki ni mela potrebu, da gre po svetu sin. An tadrug je bil en pob, k je bil an pob nesrečen, je mogu bit ta doma. Tisti druž osam – vsi smo šli po svet. Gor u Šviceru, u Frančo, u Germaniju.

S2: Ja ...

S1: An je blo delo stagional [sezonsko]. Se je šlo februarja an novemberja, dicemberja se je šlo domu. An ta doma je blo an bob težko za tastare, zak so mogli ...

S2: So mogli nimar [vedno] manj delat. An tako se je začelo [opuščanje kmetijstva, op. T. I.]. (Ludovica in Edoardo, 4. 6. 2021.)

Povojno obdobje pa ni obdobje, ki ga sogovorniki interpretirajo kot ključno pri procesu opuščanja kmetijstva, posledičnega zaraščanja in preoblikovanja kulturne krajine. Pretežno se namreč spominjajo, da je bilo za večino družin kmetijstvo še vedno glavni način preživetja. Pomanjkanje delovne sile za košnjo v poletnih mesecih so v nekaterih družinah reševali tako, da so se moški – za nekaj tednov, ko je bilo dela največ – iz tujine vračali v doline in pomagali pri košnji, o čemer bom še pisala.

Izseljevanje v Furlansko nižino

Čeprav je bilo izseljevanje po drugi svetovni vojni množično in je vplivalo na življenje v dolinah, pa se sogovorniki spominjajo, da je opuščanje kmetijstva močnejše prišlo do izraza v obdobju izseljevanja po industrijskem razvoju Furlanske nižine. Industrijski razvoj severovzhodne Italije je namreč potekal v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja zaradi uspešnih malih podjetij in je preoblikoval Furlanijo - Julijsko krajino v dinamično, ekonomsko propulzivno deželo (glej Baker 1994). V tem obdobju se je torej izseljevanje preusmerilo v takrat razvito industrijsko nižino v Furlaniji - Julijski krajini – predvsem v industrijski predel v Furlaniji (tudi stolarsko območje – *Triangolo della Sedia*) – glej Mlekuž 2002: 71–74.

O vzroku za pospešeno opuščanje kmetijstva v obdobju od sedemdesetih let naprej, sogovorniki navajajo preplet različnih dejavnikov – nadaljevanje izseljevanja, redkejša vračanja izseljencev v doline, pogostejše izselitve celotnih družin in vse višjo starost pripadnikov starejše generacije, ki jim je onemogočala, da bi sami opravili vse delo na kmetiji.

Problem je bil, kar so paršle tele fabrike du u Manzanu, kar so začel, du kandreje runat [delat stole]. Allora [torej] temlad, logico [logično], naša an tista prednja generacija [...] se niso mogli vic živet, na kar pardelaš doma vse. Allora [torej] namest hodit [se ne razume, op. T. I.], e, so hodil dol na Manzan, tle blizu delat. Allora logico, ni

konvinilo [se splačalo] delat tle doma, raj hodit u onu, u tovarno. [...] Če tamlad ne pomagajo, tastar ratajo nimar buj onjegan [šibki, stari, op. T. I.], niso mogli vič ... Ja. An tist, k so bli po svete, ka so hodil, enkrat, dvakrat na leto damù. Niso mogli ušafat [najti] ljudi za seč, za vse, allora so začel nimar buj, buj, skrajšat, nimar na manj iti. Invece [namesto] met po štir, pet žvine, so mel po ednu, dve. An kar so vidli, so paršli teli penzjon an vse, oni so ratal buj kumrni [bolehni; mor-da v tem kontekstu tudi starejši, šibkejši, op. T. I.], niso muogli, an so začel, so pustil, so začel pustuvat. Prvo so prodal krave, an puotle, logico, an svet [pustili, da se zaraste, op. T. I.]. (Angelo, 7. 9. 2022.)

Osebnostno odločitev za opuščanje kmetijstva je sogovornik utemeljil s podobnimi razlogi:

Potada [potem] so pustil, allora [torej] prijed niso držal vič krave, te, k je mel 2, 3 krave, je začel imet adnu potem povsod tisto. Tisto je ratal an tu u moji družin, kane. Ist sm ušafu [našel] delo, moje sestre so šle, so se oženile, so šle proč. Mat je bila, moja mat, an je bil en stric, k je umrl, k sm bil še mlad, kane, ni meu več on an smo začel zapuščat. (Edoardo, 4. 6. 2021.)

Viazzo (2014: 91–98) potrdi, da je zapuščanje krajev in upadanje gorskega kmetijstva v tem obdobju skupna značilnost celotnega alpskega območja. Stabilnejša demografija je le v predelih, kjer se je razvil – predvsem smučarski – turizem (glej tudi Senčar Mrdaković 2021).⁸⁸ Razlaga razvoja proizvodnih obratov v nižini kot zadnjega koraka, »kar se tiče preživetja vasi«, je posledica tega, kar Wolf (1999: 50–51) opiše kot porajanje obrobij sredi jedra. Tako opredeli zaostala območja, ki so postala taka zaradi razvoja in rasti industrijskih središč, umeščenih nedaleč stran. V primeru Nadiških dolin gre namreč za območje sredi jedra – v Evropi, Italiji, celo na industrijsko razvitem severovzhodu Italije –, pa vendar je (tudi zaradi svoje umeščenosti v jedro) v času industrializacije nižine postalo izpraznjeno in brezperspektivno.

Renzo Rucli (2000) to premeno zasledi tudi v spremembi infrastrukture. Piše, da so ceste po dolinah večinoma gradili v drugi polovici 20. stoletja, medtem ko so bile pred tem vasi medsebojno povezane s stezami. Gradnja cest je po njegovem mnenju spremenila funkcionalno organizacijo in percepcijo povezav v dolinah, saj ceste povezujejo vse vasi s spodnjim delom dolin, pri čemer pa so umanjale povezave med višje ležečimi vasmimi. Dodajam, da se je s tem spremenil tudi obseg družbenega sveta posameznika – če so se pred tem izmenjave, poroke

88 Do 1990-ih let je v Nadiških dolinah sicer obratovala žičnica na Matajurju, vendar ob njej niso zgradili druge infrastrukture kot v večjih alpskih smučarskih središčih.

in druženja dogajale pretežno med prebivalci sosednjih vasi, ki so bile medsebojno povezane s stezami, se je (z novo infrastrukturo, delovnimi mesti v nižini, boljšimi povezavami) obseg povezav in komunikacij preusmeril.

Kot posledice trajnega izseljevanja in opuščanja kmečkega načina življenja so sogovorniki neredko navajali prenehanje delovanja storitev v dolinah.⁸⁹ Domačini so mi običajno naštevali trgovine, čevljarje, prodajalne oblačil, frizerske salone in lekarne, ki so obratovali po vaseh, a so se z zniževanjem števila prebivalcev ter posledičnim upadanjem povpraševanja po storitvah začeli zapirati. Sogovornica te premene opiše:

Je bluio pet oštarij tle [v vasi, op. T. I.] [...]. An vse so delale. Pet oštarij. [...] Tri trgovine, negozi di alimentari [živilske trgovine], smo mel šuštar, je bil prodaju gvant, je bombule [jeklenka plina] smo mel, farmacia [lekarna] je bla, vse je bluio. Vse. Ni manjkalo nič. Frizerka je bla. Se ni hodilo v Čedad. Po ki? Ni korlo [ni bilo treba] iti. Zdaj pa je ratalo nič. (Silvia, 9. 9. 2021.)

Mauro Pascolini piše, da je izseljevanje specifika celotnega gorskega loka v Furlaniji in da ima povsod negativne posledice, ki jih vidi v uničevanju družbeno-ekonomskih povezav, zapiranju ustanov in trgovin po vaseh ter posledičnem nižanju kakovosti življenja. Glavne ovire za življenje v goratih območjih vidi prav v odsotnosti ustanov, javnega prevoza, trgovine in drugih osnovnih storitev (Pascolini 2002: 19–22). Dodajam, da je bilo med zapiranjem storitev glede upada kmetijstva v Nadiških dolinah pomembno tudi zapiranje mlekar, kar sem že obravnavala.

Nekateri sogovorniki pa se spominjajo, da kmetijstva kljub delu v industrijskih obratih Furlanske nižine niso opustili, temveč so poleg dela v industriji svoji družini ob popoldnevih in koncih tedna pomagali tudi pri delu na kmetiji.⁹⁰ Sogovornik iz podboneške občine (*Comune di Pulfero*) je povedal:

K sva bla sama [z ženo, op. T. I.], sem po 16 ur na dan delal. Zjutri od štirih do zvečer do osme. [...] Sem ustu, sem ji pomagu u štal, sem šu delat [v tovarno v nižini, op. T. I.] in nazaj tle [delat na domači kmetiji, op. T. I.]. (Domenico, 2. 9. 2021.)

---

89 Glede zapiranja storitev sogovorniki navajajo, da je bila odločujoča še uvedba davčne blagajne (*registratore di cassa*) v 1980ih letih.

90 Za analizo podobnega fenomena v Furlanski nižini glej Holmes 1989; za Kanalsko dolino glej Minnich 1993; za Istro Brumen 2000: 302–303.

Pogosto so torej ljudje, ki so se zaposlili v tovarnah, s kmetijskimi opravili v prostem času še vedno pomagali svojim staršem. Tako se dela ob koncih tedna spominja par srednjih let:

S1: Trideset let nazaj sem mel to, de je bla žvina. Moja mama je redila, to, k je mogla, je redila, in pol šest, osem krav u štal, mi smo hodil tu ...

S2 [žena S1]: Naše sobote, naše nedelje smo delal tam [pri njegovih starših, op. T. I.], takrat sem bla tako jezna. In potem delaš še tu, soboto, nedeljo, takoj blo. Nimaš mai [nikoli] miru. (Claudio in Beatrice, 19. 2. 2020.)

Še en ustaljen način pomoči domači skupnosti je bilo periodično vračanje v obdobjih povečanega obsega dela (glej Clavora b. n. l.: 53–54). Ta praksa je bila v veliki meri prisotna tudi po drugi svetovni vojni. Po pripovedovanjih sogovornikov so večinoma prišli avgusta, najpogosteje za rožinco.⁹¹

Vračanje poleti je bilo pomembno zaradi pomoči pri kmetijskih opravilih, predvsem pri košnji trave in spravilu sena (glej tudi Mlekuž 2003: 68; Mlekuž 2002: 83; Ravnik 2003: 36). Sogovornica, ki se je že mlada izselila iz dolin, mi je pripovedovala o vsakoletnem konfliktu s svojimi starši v zvezi s tem, ali bo med poletjem prišla domov. Njeni starši so namreč pričakovali, da bo prišla pomagat:

Moj tata je djal: »A si bila že lan v Veneciji [Benetkah, *Venezia*]? Zakaj letos nazaj?« So bli, je bil zmerej konflikt, zmerej vojská [...]. Mama je čakala, da ji bom pomagala, logico [logično], an je mela ragon [je imela prav], zak mi smo dol par njih živel, an kar živiš na štir, na pet, moraš tut pomagat. Za mene ni blo tako lepo. (Nadia, 12. 7. 2021.)

Sogovornica, ki je živela v tujini in se je z družino do devetdesetih let vsako poletje za tri mesece vrnila v vas svojih staršev, da bi »sekla in grabla«, mi je povedala:

T: A ti si prišla nazaj zato, da bi posekla, pograbra, ker ni bilo več drugega, ki bi pomagal?

S: A, ja, ja. Ker moja sestra ni hodila, njej ni bilo všeč delo na zemlji. [...] Jaz, ko sem prišla s Federicom [njen mož, op. T. I.], ja, prišla sem, da bi pomagala. Nisem prišla na počitnice. Prišla sem, da bi bila z njima [staršema, op. T. I.], in prišla sem, da bi delala. [...] [Nadaljuje v narečju, op. T. I.] Poleti jst nisem šla okoli [...] smo pru delal tle, smo bli prov pr mami an tat za pomagat. (Viola, 7. 10. 2021.)

---

91 Praznik je lokalna varianta praznika Marijinega vnebovzetja – praznuje se 15. avgusta (glej Ilich 2013).

Sogovornica mi je navedla še svojo osebno motivacijo za vračanje poleti:

Vidiš, da ko sem se poleti vračala in delala, je bil edini način spoštovanja rodnega kraja. Je bil edini način, kot neka molitev, ne. Če sem jaz prihajala, sem poleti lahko ponovno doživela to življenje, ki sem ga poznala, od svojega otroštva, od svojih staršev, od svojih spominov. Samo z delom sem lahko počastila te spomine. (Viola, 7. 10. 2021.)

Še danes pa posledico tega – pogosto cikličnega – premikanja lahko vidimo v tem, da se mnogo izseljencev med poletnimi meseci vrne v doline.⁹² V tem času se zvrsti tudi kopica dogodkov – vaških senjamov, ki se po pričevanjih mojih sogovornikov v poletnih mesecih praznujejo zato, da so na njih lahko prisotni tudi izseljenci. Najpomembnejši dogodek pa je *rožinca* (glej Ilich 2013). Sogovornica pove: »Je prav ritus, navada, velika, velika, korenin, da za rožinco se more it v Dreko, domu. Zmeri je že blo takuo.« (Nadia, 12. 7. 2021.)

Slika 24: Rožinca v občini Dreka (*Drenchia*); foto: Tina Ivnik, 2023

Poleg vračanja med konci tedna so izseljenci torej pripomogli k ohranjanju kmetijstva tudi z vračanjem v poletnih mesecih, ko je bilo več kmetijskega dela, sklepam pa, da tudi s pošiljanjem remitenc (glej Clavora b. n. l.: 83). Ocenjujem, da je bilo v tem obdobju zaradi bližine bivanja izseljencev pogostejše vračanje med koncem tedna,

---

92 Najbrž bi lahko kot posledico poletnega vračanja navedli tudi to, da v sodobnosti nekateri pripadniki druge ali tretje generacije izseljencev kupujejo hiše v dolinah. Pogosto svojo odločitev utemeljujejo s tem, da so na doline navezani, ker imajo nanje lepe spomine iz otroštva, ko so tam s starši preživljali poletne počitnice.

medtem ko je bilo vračanje v poletnih mesecih in pošiljanje remitenc prisotno že v prejšnjih obdobjih izseljevanja. Sklepam, da so izseljenci s pošiljanjem remitenc posredno vplivali na obdelanost krajine. Kot navaja Baskar (2013a: 41), so remitence marsikdaj omogočile preživetje lokalne skupnosti na hribovskih območjih. Pier Paolo Viazzo (2014: 18–21; 181) podobno navaja blagodejen vpliv (sezonskega) izseljevanja na skupnost v alpski vasi Alagna. Ugotavlja, da je bila tamkajšnja rast prebivalstva posledica izseljevanja, poleg tega pa omenja še pretok idej zaradi povezanosti z urbanimi središči, ki je bila med prebivalci te alpske doline močnejša kot pri bolj nepremičnem kmečkem prebivalstvu v nižinah. Tako sklepa, da alpska območja v preteklosti niso bila tako marginalna, kot o njih navadno mislimo, in ovrže prevladujoče mnenje, da je emigracija v alpskih okoljih delovala kot 'varnostni ventil'. V njegovi raziskavi se je namreč izkazalo, da so emigracijo bolj kot dejavniki potiska (npr. revščine) zaznamovale sile privlačnosti. Aleksej Kalc (2002: 13) pa že o prvi fazi migracij iz Nadiških dolin, ki je trajala do prvih desetletij 19. stoletja, piše, da so izseljenci z migracijo družinam zagotovili življenjska sredstva, ki jih v domačem okolju ni bilo, in tako delovali v oporo izvorni skupnosti.

O ekonomskem pomenu emigrantov so mi za kasnejša obdobja izseljevanja pripovedovali tudi moji sogovorniki. Na podlagi teh pričevanj predvidevam, da je zaslužek dikel – gospodinjskih pomočnic, zaposlenih v večjih italijanskih mestih – dolinam ekonomsko veliko pripomogel, saj so vse navajale, da so domov pošiljale remitence (glej Mlekuž 2002: 90–92). Glede na navedke sogovornikov sklepam, da so svoj zaslužek družini pošiljali tudi ljudje, ki so se po vojni izselili v tujino, družino pa so imeli v dolinah. Neredko so mi pripovedovali, da so na delo v tujino šli prav s tem namenom – ker *je bila mizerija* in je njihova družina potrebovala dodaten denar.

Nekateri izseljenci pa so zaslužen denar porabili za to, da so poskrbeli za svojo prihodnost (moški za stroške poroke, ženske za balo), ali pa so s tem denarjem sorojence izplačali za njihove deleže hiš. Tako je bilo izseljevanje lahko tudi strategija za ohranjanje kmetij:

S1: Ja, [oče] je šu služit za se ženit, ane. Mama je bla gor u Švicer.

S2: Za se ženit, za veplačjat [izplačat].

S1: Je dal sude nono, je nono kombinu [uredil] vse [za poroko?, op. T. I.], ma namen je bil tiste, de bi kupu hišo, da ostane mu hiša, da bo on tle doma.

T: To hišo, da bi kupu?

S1: Ne kupu, da bi veplaču bratra in sestre.

T: Kolk pa je imel bratov?

S1: En brat in dve sestre, ena je šele živa. [...]

T: In potem mu je uspel izplačat s tem denarjem?

S1: Ja, je izplačal. Zato, za se ženit, potle za onu, ker je korlo [kar je bilo treba]. An mama je bla gor v Švicer, tri leta. [...]

S2: Ona je pa zaslužila za narest balo.

S1: Ja, so mogli. (Daniele, 7. 7. 2021.)

Raziskovalci tudi za kasnejša obdobja poudarjajo, da so številni izseljenci ohranjali povezavo z dolinami – o tem priča njihova vloga pri popotresni obnovi Beneške Slovenije, pa tudi zahteve po ekonomskem razvoju teh dolin, ki so jih artikulirali predvsem v okviru izseljenskih organizacij (glej Stranj 1989; Komac 1992).

Ponekod pa tovrstna pomoč ni zadostovala, da bi lahko ohranili družinsko kmetijo. Medtem ko so v nekaterih družinah navajali, da se je njihova kmetija zaprla takrat, ko so se prevzemniki odločili, da ne bodo več opravljali kmetijskega dela, so v drugih družinah pripovedovali, da so se znašli v situaciji, ko so že vsi potencialni dediči kmetije bivali v tujini. Naslednja sogovornica je opisala stisko generacije, ki je postala prestara, da bi delala v kmetijstvu, ni pa imela prevzemnikov kmetije:

Sprememba [...] Temladi so šli po svete, glih ko ist. [...] Tist je bil, k se je videlo, da ratavajo tastari stari, da puščajo že eno malo, jih zapuščava moc [moč], jih zapuščava že senožeta, manj žvine v hlevu, njive niso ble več tako delane. Tista sprememba, ja, sem zamerkala. Tut moja mama, moj tata. Zak niso bli ... ni blo več štir krave v hlevi, so ble lah samo tri. An dobro veliko trpljenje za mamo, narveč za mamo, za merkat, Tina, de ne more vic. Narbuj slabo je bluo tiste, de ni mogla, spoznanje. (Nadia, 12. 7. 2021.)

Mauro Pascolini (1992: 50) za osemdeseta leta zapiše, da se je starost prebivalstva, aktivnega v kmetijstvu, zviševala, mladih pa je bilo med kmetovalci vse manj. Tako so mi sogovorniki nemalokrat pripovedovali, da so družinsko kmetijo opustili, ko starejša generacija ni več zmogla opravljati vsega dela na kmetiji, mlajša pa ga ni želela nadaljevati. Sogovornik iz Ronca (*Rodda*) mi je o obdobju izseljevanja po industrijskem razvoju Furlanske nižine pripovedoval, da »so začel pustvat krave, so začel pustvat breskve, so začel pustvat vse ... Moj oče je umru, pa ist, mene ni brigalo, recimo, kmetijstvo.« (Ludovico, 28. 10. 2021.) Čeprav je bilo opuščanje kmetijstva nedvomno izbira posameznikov in posameznic, ki so jo določali zunanji dejavniki (npr. agrarne politike, topografska značilnost območja, industrijski razvoj nižine), pa je zgornji sogovornik izpostavil tudi svojo osebno izbiro – torej, da se je odločil za delo v industriji, ker ga ni *brigalo* kmetijstvo. Tudi starejša sogovornica iz občine Dreka (*Comune di Drenchia*) mi je povedala podobno, in sicer da so se ona ter njeni bratje in sestre izselili, saj »so imel ideje za več«, po njenih

besedah so bili namreč radovedni in jim življenje v Dreki (*Drenchia*) in »imeti pet živin v hlevu« (Nadia, 25. 5. 2021) ni zadoščalo.

Slika 25: Vasi občine Dreka (*Drenchia*) in Kolovrat leta 1971; foto: Pietro Trusgnach, 1971

Slika 26: Pogled na vasi občine Dreka (*Drenchia*) in Kolovrat danes; foto: Tina Ivnik, avgust 2022

Pomen osebne odločitve pri izbiri dela izven kmetijske panoge ponazarja tudi navedek sogovornika, ki živi v vasi pod Matajurjem:

S: Allora [torej], jst ti pravim, moj tata je umrl 26. aprila dvainsemdesetega leta. Jst sm mu dvejet let. [...] Sm pršu damù [...] so bli že trije gor u Belgiji, brat, ona [sestra] an še ena sestra. Jst sm reku,

mama, jst telega tle ne bom delu, de bom žvau redil. Zak ... Nije, nije, ko ti moram reč, ni blo, dej blo ki, de sej moglo, de sej ki pardelalo. Sej pardelalu kaj, da sej žvelo, ma nič družga. Allora [torej], tata je umrl, jst sm ji reku, jst telega ... An smo prodal krave, mama je bla jezna.

T: Je bla jezna?

S: Ja. Je rekla, vse naše polje, vse, kar je tata čedu, vse, kar je delu, vse puojde, vse bo zaraščeno, vse se zapre, vse to. »Mama«, sem reku, »sej za deset let bo vse takuo.« An lih takuo je ratalo. (Sebastiano, 26. 8. 2022.)

John W. Cole in Eric R. Wolf (1999: 212–219) sta v primerjavi dveh sosednjih vasi na Južnem Tirolskem ugotovila, da je na odločitvah o ohranjanju kmetijstva poleg zunanjih dejavnikov vplivala tudi ideologija. V vasi z nemškim prebivalstvom St. Felix, kjer je bil ideal primogeniturno dedovanje, sta tako zasledila preferenco ohranjanja kmetijstva, čeprav bi bila izselitev ekonomsko racionalnejša. Tam je bil v času njune raziskave položaj naslednika kmetije še vedno prestižen, medtem ko je bil v sosednji vasi Tret – vasi z italijanskim prebivalstvom in idealom deljenega dedovanja – viden bolj kot breme, ki so se mu nasledniki izogibali. Po zgoraj navedenih trditvah bi lahko status kmetijskega dela v Nadiških dolinah primerjali s tistim v Tretu.

Pri tehtanju med delom v kmetijstvu in delom v industriji sta bila pomembna dejavnika pri izbiri ekonomska gotovost in udobje, ki ju je omogočalo delo v industriji – to je zagotavljalo prosti čas, redno plačilo in neodvisnost od vremenskih spremenljivk. Sogovornik iz občine Grmek (*Comune di Grimacco*) je povedal, da je bil njegov dedek prestar, da bi se še ukvarjal s kmetijstvom, oče pa je že začel delati v industrijskem obratu v Manzanu. Pri razmišljanju o tem, kaj je njegovega očeta in druge spodbudilo, da so sprejeli delo v industriji, je povedal:

Potem so odprli dol na Manzane, an je šlo vse dol. Zak dol si zaslužu, naj gre dež al naj na gre, naj gre toča al naj na gre. Kar je bil konec mesca, so te plačali in je blo bolj pametno recimo, bolj lahko živet. (Daniele, 7. 7. 2021.)

Industrijski razvoj Furlanije - Julijske krajine pa je nekaterim tudi omogočil vrnitev – v doline ali pa v deželo, kjer so se naselili blizu industrijskih središč.⁹³ Pogosto so mi pripovedovali, da so se sogovorniki znotraj dolin priseljevali v vasi, ki so bile ob vznožju dolin in tako bližje delu. Sogovornica iz ene od takih vasi se iz tega obdobja

---

93 V Nadiških dolinah je bila edina industrijska cona v Ažli [*Azzida*] odprta šele v osemdesetih letih, po podpisu Osimskega sporazuma. V njej so uredili dve tovarni z mešaním – italijansko-jugoslovanskim – kapitalom (glej Stranj 1989: 35; Banchig 2013: 354).

spominja, »da je blo puno ljudi. [...] Sadu [vedno] je bil pun bar, ma sadu« (Silvia, 9. 9. 2021). Sogovornika iz nižje ležečih vasi v Nadiških dolinah tako pripovedujeta o svoji izkušnji tistega časa:

S1: An kašni, potle, k so se varnil, so začel hodit dol u Manzanu u sedio [stolarsko območje – *Triangolo della Sedia*]. [...] Je blo delo za vse [v industrijski nižini], je bil paršu en pulman [avtobus], ki je hodu dol s Štupce, je hodu vsak dan dol, je bluo po 50, 60 ljudi, an mladih, an puobi an žené, k so hodil delat. Jst sm ostu tenkrat, nisem šu po svete.
S2: An atu tekrat so začel delat dol an so začel zapušcat, zak so delal cel dan.

S1: Do kod se je moglo, so nimar [vedno] daržal [se ukvarjali s kmetijskimi dejavnostmi, op. T. I.], trdo so delal.

S2: Però [ampak] potle so pustil. (Ludovica in Edoardo, 4. 6. 2021.)

Kot opisujeta ta sogovornika, pa nove možnosti zaposlitve bližje domu niso pozitivno vplivale na ohranjanje kmetijstva, saj *so delal cel dan*. Poleg tega so nekaj časa porabili tudi za prevoz na delo:

Kar se je odprlo delo na Manzane, tamladi so začel hodit. Tle od Mašer za iti delat smo mogli iti peš u Čeplesišče, 3 kilometre, 100 metrov, vsake jutro. An koriera [avtobus], allora [torej] autobus, je šu ob šestih an kvart iz Čeplesišč. Tle smo mogli it [ob] 5 in 20 dol u Čeplesišč, tm si uzel avtobus, si pršla na Manzan, si začela ob osmih delat, sej končalo ob petih an smo pršli tokle. Do Čeplesišč, nazaj pa peš do Mašere. Kar je bluo lepo vreme, je bluo lepo an vse, ma kar je bluo ... Tenčas je paršu sneg, je paršlo puno snega, ne ko sada [zdaj]. (Sebastiano, 26. 8. 2021.)

Obdobje industrijskega razvoja nižine je tako mnoge spodbudilo k opuščanju kmetijstva, k čemur je pripomoglo tudi več drugih dejavnikov. Med njimi se kot pomembna kažeta tudi prejemanje pokojnin in potres, ki ju bom obravnavala v nadaljevanju.

POKOJNINE

Ljudje iz generacije, ki se je še preživljala s kmetijstvom, so kot razlog za opustitev te dejavnosti pogosto navajali pokojnine. Slednje so sodeč po terenskih izsledkih kmetovalci začeli prejemati v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, če so plačevali davek na zemljo (v lokalnem govoru je pogosta uporaba pasiva: *pokojnine so prišle*). Pokojnine so bile tedaj nižje, zato še niso imele odločilne vloge, sčasoma pa so zneski naraščali, tako da so ob součinkovanju drugih dejavnikov vse bolj vplivale na odločitev o tem, ali bodo upokojenci še nadaljevali kmetovanje.

Sogovornica, ki danes z nelagodjem opazuje posledice opuščanja kmetijstva na življenje v dolinah, vasi in krajino, celo pravi, da je »nostalgična [...] za svetom, preden so prišle pokojnine« (Viola, 7. 10. 2021). Pokojnine so ljudem namreč zadoščale za preživetje in omogočile, da jim ni bilo treba več obdelovati polj in se ukvarjati z živinorejo. V primerjavi s časom, ko so delali samo za to, da so preživeli, so zdaj namreč dobivali denar (*palanke*), s katerim so si hrano lahko kupovali bodisi v Čedadu bodisi od slovenskih kmetov in kmetic, ki so svoje pridelke tihotapili čez mejo (Angelo, 7. 9. 2022; glej tudi Ravnik 2006; Ciccone 2022). Sogovornica mi je povedala, kako je pokojnina vplivala na življenje njene mame: »Moja mama potle je bla srečna [ko je dobila pokojnino, op. T. I.], je stala dobró, je mela denar, je prodala krave, je mela samo eno kravo, dve, gljuh tako.« (Giada, 19. 5. 2021.) Podobno pravi sogovornik:

S: So bli strašno vesel tle po telih valatah [dolinah], kar so dobil tist penzijon, zak niso mai [nikoli] vidli palanke [denarja]. Tist je blo sigurno. An moj nono, moraš zastopít, koj bil vesel, ko je dobil penzijon.

T: A v Gnjidovici so tudi pustil [kmetijstvo], k so dobl penzije?

S: Ja, so mel še kako leto, ma puotle ... (Angelo, 7. 9. 2022.)

Druga sogovornica, ki se je v doline vračala zgolj v poletnem času, pa mi je pripovedovala o tem, da je bilo opuščanje govedoreje zanj znak za to, da so družine dobile pokojnine:

So bili starši mojih sovrstnikov, ki so nehali rediti krave, to je bil znak [da so dobili pokojnine, op. T. I.]. Nisi imel več krav, nisi imel več potrebe, da bi kosil. Morda so imeli kakšno kokoš, potem so tudi s tem nehali – greš v supermarket, ko si že tam, vzameš še jajca. (Emma, 1. 9. 2021.)

Na terenu sem naletela na pričevanja, da so pokojnine prejeli že v nizki starosti:

Potem še, kaj je bluo, po men, je bla stvar ena druga reč, ki je škodvala, ane. Je bila, te penzije, k so dajal. So dajal prezgodaj penzije. So bli, so mel 45 let stari, so mel to penzijo. [...] An puno med njimi so mel to penzijo in gotovo, niso več delali, an tam so delale gostilne in nič družga. (Ludovico, 28. 10. 2021.)

Poleg pokojnin, ki so jih prebivalci prejeli od italijanske države, so tisti, ki so svojo delovno dobo izpolnili v Belgiji, po navedenih sogovornikov prejeli še precej višjo belgijsko pokojnino. Marsikdo je od Belgije dobival tudi nadomestilo za bolezní (predvsem za

silikozo), ki jih je dobil zaradi dela v rudnikih. Nekateri sogovorniki pa so kot dodaten vir denarja – in s tem motivacijo za opustitev kmečke dejavnosti – omenjali še vojne odškodnine, ki so jih njihovi starši prejeli zaradi internacije v nemška koncentracijska taborišča med drugo svetovno vojno.

POTRES

Poleg industrijskega razvoja, topografije dolin, agrarnih politik in pokojnin, o katerih prebivalci pripovedujejo kot o odločilnih dejavnikih pri opuščanju kmetijstva, se spominjajo tudi vpliva okoljskih dejavnikov, predvsem potresa z epicentrom blizu Gumina (*Gemona del Friuli*), ki se je zgodil 6. maja 1976. Potresu z magnitudo 6,5 po Richterjevi lestvici je septembra sledil še močan popotresni sunek (Dipartimento della Protezione Civile b. n. l.). Čeprav Nadiške doline niso bile prizadete v enaki meri kot npr. Terske doline (glej Černo 2006), je potres izrazito vplival nanje. Pogosto sem v intervjujih zasledila, da dogodke časovno umeščajo glede na to, ali so se zgodili pred potresom ali po njem – tudi v povezavi z opuščanjem kmetijstva: »Pred *terremotom* [potresom] so ble nekatere družine, k so mel žvino, so delal šele [še]«, »po *terremotu* se [je] zaraslo«, »potres je vse mlade odnesel stran« ...

Med prebivalci je glede posledic potresa uveljavljena naracija, da je živahno popotresno delovanje prebivalcev pripomoglo k delni zaustavitvi izseljevanja in k boljši organizaciji, s tem pa k učinkovitejši artikulaciji njihovih aspiracij, tudi identitetnih oz. jezikovnih⁹⁴ (glej Clavora b. n. l.: 51; Stranj 1989: 109; Zuanella 1998: 276; Banchig 2013: 354). Prav tako se je po potresu v prizadete kraje steklo veliko finančnih sredstev, namenjenih obnovi porušениh in poškodovanih hiš, ki jih je marsikdo porabil tudi za »modernizacijo« svojega bivališča.⁹⁵ Ugodnih posledic potresa pa ni mogoče zaznati pri kmetijski dejavnosti v dolinah, ki je po potresu vztrajno upadala. Špela Ledinek Lozej (2019: 103–104) tako prav potres navaja kot mejnik, po katerem se je

---

94 Te naracije pa le redko omenjajo vpliv Osimskih sporazumov, ki so bili sprejeti le leto pred potresom in so gotovo pozitivno vplivali na možnosti prebivalstva Nadiških dolin. Z Osimskimi sporazumi so se namreč ohladile napetosti med Jugoslavijo in Italijo, saj so z njimi dokončno opredelili potek meje med državama (glej Valentinčič 2015b), poleg tega pa so odprli tudi možnosti za gospodarsko sodelovanje med državama – primer je že omenjena industrijska cona v Ažli (*Azzida*).

95 Miran Komac (1992: 66) ugotavlja, da so se zaradi prispevkov za popotresno obnovo in kadrov, ki jih je na prizadeta območja poslala Socialistična republika Slovenija, otoplili odnosi med državama.

postopno upadanje končalo z dokončno opustitvijo planinskega gospodarstva v Nadiških dolinah. Mnogi sogovorniki so mnenja, da je imela popotresna obnova negativen vpliv na kmetijstvo – pri porabi sredstev, namenjenih obnovi porušenih objektov, so morali prebivalci namreč izbrati, katere objekte bodo prenovili. Pogosto so izbrali bivalno hišo, hlevov in drugih struktur za kmetijsko delo pa niso obnovili, saj je bilo to že obdobje, ko »ni konvenilo [se ni splačalo] delat tle doma« in »niso več verjeli« v kmetijstvo. V neredkih primerih, ko so bili kmečki prostori zgrajeni v hiši – hlev v pritličju, senik pa v prvem nadstropju⁹⁶ –, so hišo obnovili tako, da so hlevu in seniku spremenili namembnost in ju prenovili v bivalni del, prav tako so ponekod v bivalne spremenili druga poslopja, namenjena kmetijski dejavnosti:⁹⁷

So lepe hiše, lepo postrojene. Če ti pripelješ dve krave, tle v celi naši občini ne ušafaš [najdeš] ene štale za jo spravt tam pod streho. Ne dobiš. Tiste stare so se porušile. Tle [v hiši] je bla štala, gor na vrh je bil skedinj. Tuole je ratalo. (Massimo, 8. 6. 2021.)

Špela Ledinek Lozej (2019: 104) je v raziskavi o planinskem gospodarstvu prav tako zasledila, da so *kazone*, prej namenjene sezonskemu bivanju na planinah, v sklopu popotresne obnove spremenjali v počitniška bivališča. Nekateri sogovorniki so mi tudi pripovedovali, da so se raje odločili za obnovo bivališča v nižini, hiše in pripadajočega kmetijskega poslopja v dolinah pa niso obnovili. Sogovornik se spominja rasti prebivalstva v vaseh, ki ležijo bližje nižini:

Torej so dajali prispevke za obnovo [tudi] [...] vsem mladim, ki so odšli iz nuklearne družine, da so šli naredit drugo nuklearno družino, ki pa je bila lahko kjerkoli na tem območju, ki je bil prizadet od potresa. Ne, recimo, v občini, kjer so prej živeli, lahko tudi v Čedadu, Špetru. Špeter je v tem času zelo zrastel, tudi Čedad, en del je zelo zrastel, zaradi ljudi iz dolin, ki so se takrat spustili dol. To je vodilo tudi do obubožanja območja tako z vidika prisotnosti človeka kot z vidika živali, ki so omogočale čiščenje in ohranjanje območja. (Filippo, 16. 6. 2021.)

V socialnih spominih so vzroki za opuščanje kmetijstva v Nadiških dolinah torej medsebojno prepleteni. Številni sogovorniki pripovedujejo, da je na njihovo odločitev o opustitvi vplival splet dejavnikov

96 Za opis hiše v Nadiških dolinah glej Rucli 1994a: 125.

97 V mnogih primerih so takrat dedovanje uredili tako, da so nekateri dediči dedovali gospodarska poslopja, ki so jih v sklopu popotresne obnove spremenili v bivalna. Med gospodarskimi poslopij Renzo Rucli (1994a: 142–148) našteje hram, senik, kašto (kaščo), kozolec in mlin.

– deželne, nacionalne in nadnacionalne agrarne politike, naravne danosti območja (zlasti hribovitosti), nove možnosti, ki so jih prebivalci pridobili zlasti z delom v industrijskih obratih, nova infrastruktura, pokojnine in popotresna obnova.

Med terenskim raziskovanjem pa me je presenetilo, da mi domačini kot razloga za opuščanje kmetijstva niso navajali tudi dedovanja in z njim povezane razdrobljenosti zemljišč. Šele med obdelavo terenskega gradiva sem ugotovila, da bi razlog za razdrobljenost lažje iskali v opuščanju kmetijstva kot obratno. Kot bom opredelila v nadaljevanju, je bila krajina Nadiških dolin že prejšnja zgodovinska obdobja zaznamovana z majhnimi lastninskimi deleži, ki so postali taki zaradi občasne prakse deljenega dedovanja. Današnja izrazita razdeljenost pa je predvsem plod vse manjše vrednosti zemlje zaradi upadanja pomena kmetijstva v dolinah in onkraj njih.

Dedovanje med ideologijo, ekologijo, politiko in ekonomijo

Dedovanje se mi pri obravnavi preobrazbe kulturne krajine Nadiških dolin kaže kot pomembno iz dveh razlogov. Prvi je ta, da so v krajini še danes vidni majhni deleži zemljišč. Tako so ob vaseh, kjer so pridelke največkrat gojili na suhozidnih terasah, te označevale meje med lastniki – posameznimi družinami. Po pripovedovanjih domačinov so družine zgolj izjemoma posedovale večji kos zemlje. Praviloma so imele v lasti nekaj manjših zemljišč, kar je veljalo tako za njive kot za senožeti. Razdrobljenost zemljišč je bila tako razširjena že v času, ko so se v dolinah še ukvarjali s kmetijstvom. V sodobnosti pa se razdrobljenost zemljišč pogosto pojavlja kot ovira pri vsakršnem angažiranju s krajino. Za bolj sistemske in sistematčne rabe zemlje, ki terjajo večje površine, so zemljišča bodisi premajhna, bodisi njihovi lastniki nimajo urejenega lastništva ali pa oboje. Tako ugotavljam, da je za akutno problematiko razdrobljenosti zemljišč v sodobnosti – kljub temu da se je

zemlja delila že od 14. stoletja (glej Beguš 2015) – najrelevantnejše obdobje opuščanja kmetijstva, izseljevanja in vse redkejša raba zemlje za preživetje. V tem poglavju bom zato obravnavala dedovanjske prakse v Nadiških dolinah v obdobju pred opuščanjem kmetijstva in z njim povezan prevladujoči tip družine, prav tako pa tudi dedovanjske prakse v obdobju druge polovice prejšnjega stoletja.

John W. Cole in Eric Wolf (1999) opozarjata, da so etnografi pri raziskovanju dedovanja večinoma upoštevali le ideologijo, ne pa tudi dejanske prakse. Tovrstno početje kritizirata, saj sta ugotovila, da dedovanjske prakse in ideologije ne sovpadajo vedno. Zaradi ekoloških omejitev npr. deljeno dedovanje ni vedno mogoče, predvsem v primerih, ko je v generaciji preveč dedičev, da bi lahko vsi živeli od zemlje. Primogeniturno dedovanje pa se zaradi pomanjkanja drugih načinov preživljanja in posledično pritiska, da bi se posestva delila, lahko v praksi ne izvaja. Zato bom v tem poglavju orisala dedovanjske prakse, kot so mi jih po spominu opisovali domačini Nadiških dolin. Njihova pričevanja se večinoma nanašajo na obdobje po drugi svetovni vojni. Časovno bolj oddaljene načine dedovanja pa sem povzela po literaturi, ki obravnava dedovanje v teh obdobjih, saj se zavedam problematičnosti projiciranja etnografske evidence iz 19. in 20. stoletja v bolj oddaljeno preteklost (glej Sacchi in Viazzo 2014: 235). Zaradi pomanjkanja tovrstnih zgodovinskih analiz pa bom to področje primerjala z drugimi antropološkimi premisleki o dedovanju, predvsem v alpskih območjih.

Sogovorniki so mi za obdobje pred opuščanjem kmetijskega načina življenja prevladujoče navajali debelno družino in način dedovanja, po katerem je kmetijo in večino posestva dobil en sin, preostalo pa so si razdelili drugi (najpogosteje moški) dediči. Tako sogovornika:

T: Kdo je dobil hišo?

S: Puob testarijš, nimar [vedno] puob testarijš. (Angelo, 7. 9. 2022.)

T: Kako se je včasih dedoval?

S: [...] Tam par naši hiši, moj nono je dal pol [očetu, op. T. I.]. [...]

An tam na hiši bi mel ostal tist, ta narbuj star. (Giada, 19. 5. 2021.)

O načinu dedovanja, kjer je samo en sin podedoval kmetijo, piše tudi domačin Luciano Chiabudini (1998: 79–80), ki je zabeležil pregovor 'Tek hišo parti [deli], kliče mizerjo'. Navaja, da so starši »vebral [izbrali] med sinuovi tega, ki so ga štiel buj vriednega za nadaljevanje hiše an družine«. Podobno Francesco Musoni (1898: 12) na koncu 19. stoletja navaja, da se v primeru več moških potomcev navadno poroči in dobi pravico do dedovanja le najstarejši. Metod Turnšek

(1954b: 10) pa ugotavlja, da je v Nadiških dolinah navada, da se poroči le prvi sin ali pa se bratje dogovorijo, kateri (sposobnejši) sin se bo oženil, ostali pa ostanejo na družinski kmetiji kot ,strici' in živijo v slogi.

Slika 27: Hiša v vasi Kal (*Calla*); avtor neznan; fotografirano predvidoma med letoma 1930 in 1960; hrani Arhiv Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo/Etnoinfolab

Več piscev poudarja, da so imeli v Nadiških dolinah drugačen način dedovanja kot v drugih krajih v Furlaniji. To so nemalokrat

pripisali etničnemu izvoru prebivalstva:⁹⁸ »Med Slovani se vobče opaža, da se v vsaki rodbini poroči samo prvorojenec, vsi drugi morajo ostati strici ali zapustiti dom. Slovani ne znajo prenašati dveh snah v eni hiši.« (Prevel 1932: 9.) Upravičenost prvega sina do dedovanja polovice posestva pripiše slovanski navadi tudi Eugenio Blanchini (v Kalc 1997: 195). Slovenski vpliv v praksi primogeniture vidita tudi Barbina in Battigelli (1980: 373), saj je, kot navajata, v Furlaniji sicer bolj razširjen egalitaren tip dedovanja. Novejše raziskave so do ‚etničnih‘ razlagalnih okvirov kritične – Aleksander Panjek (2022: 56) npr. pokaže na raznolikost dedovanjskih tipov znotraj območja današnje Slovenije, kjer sta deljivost in nedeljivost pred 19. stoletjem soobstajali.⁹⁹ Kalc in Kodrič (1992: 205–206) pa kritizirata razlaganje dedovanja v Nadiških dolinah po etničnem ključu. Zanimivo je sicer, da v nedeljivem dedovanju, značilnem za Nadiške doline, vidita razlog za izseljevanje, ki je bilo do prve svetovne vojne tam manj obsežno. Pojasnjujeta, da je na drugih goratih območjih Furlanije in Benečije (*Veneto*; druga italijanska dežela) prevladovala razdelitev zemlje med vse potomce, v Nadiških dolinah pa je nedeljiv način dedovanja ohranjal patriarhalno družino in s tem omejeval zemljiško razdrobljenost.

Čeprav je dedovanjski način v Nadiških dolinah težil k nedeljivemu dedovanju, pa sem na terenu redko naletela na primere absolutne primogeniture, kjer je celotno posestvo podedoval en sam dedič. Po moji etnografski evidenci so vse zapustili enemu dediču zgolj v primerih, ko so se drugi moški potomci izselili ali pa so bile ostale potomke ženske. Sogovorničin oče je tako od svojega očeta podedoval vso zemljo in hišo, ker se je njegov edini brat izselil v Avstralijo (Viola, 7. 10. 2021). V drugem primeru absolutne primogeniture pa je sogovornikov oče dedoval vse, ker je bil edini moški potomec – njegove sestre so se poročile in vse premoženje pustile njemu (Salvatore, 6. 10. 2021). Sogovorniki, pa tudi navedeni primeri iz literature pričajo o tem, da so posestvo največkrat zapustili prvemu sinu, pri čemer pa je bilo tudi to določilo fleksibilno.

---

98 Menim, da lahko vtis o nedeljivosti dobimo takoj, ko prečkamo državno mejo, npr. na Kambreškem, kjer je najti izolirane kmetije z velikimi posestvi (domačije). Panjek (2022: 64) pa opozarja, da so izolirane kmetije in nerazdrobljena posestva, ki se nahajajo na ozemlju današnje Slovenije, iz kasnejših obdobj kolonizacij in so med posestvi v manjšini.

99 Panjek (2022: 55–76) v tem obdobju na območju današnje Slovenije najde tip ‚Bauer‘ (z značilno nedeljivostjo, avtokratsko močjo glavnega moškega in ostalimi člani družine, ki imajo podrejene vloge), ločevanje lastnine med obema zakoncema in agnatsko dedovanje (kjer dedujejo moški, ženske pa dobijo doto). Takšno deljeno dedovanje je bilo večkrat izpeljano z izplačilom bratov ali s solastništvom med brati, redkeje se je delila kmetija. Poleg tega Panjek zapiše, da je bilo prisotno tudi dedovanje žensk in da nobeden od navedenih tipov ni bil prisoten zgolj v enem delu države, pač pa so bili ti razpršeni.

Na terenu sem torej najpogosteje naletela na pripovedi o tem, da je glavni dedič – navadno prvi sin – dobil polovico premoženja ali več oz. celo hišo in večino zemlje, drugi sinovi (redkeje hčere) pa so si razdelili ostalo: »Se je moglo dat puno adnemu, se je moglo dat malo manj vse.« (Angelo, 4. 10. 2022.) Sogovornica mi je povedala, da je njenemu očetu, ko se je vrnil z dela v francoskem rudniku, oče ponudil: »Če ti ostaneš ta na hiš, ti pustim pol vsega.« (Giada, 19. 5. 2021.) Moji terenski izsledki o prevladujočem načinu deljenja zemlje se skladajo z navedbami drugih raziskovalcev (Rutar 1899: 42; Clavorra 2000: 309; Ravnik 2003: 36–37; Clavara 2017a: 73; Ravnik 2017: 117; glej tudi Komac 1991: 643; Mlekuž 2002: 59, 98).

Tak način dedovanja je skladen z zakonom, ki predvideva obvezni delež,¹⁰⁰ po katerem si nasledniki med seboj razdelijo polovico imetja, druga polovica pa se deli na podlagi oporoke, če ta obstaja (Stacul 2003: 44; glej tudi Cole in Wolf 1999: 5; Brumen 2000: 147). V opisanem primeru, ko je dedoval le moški, ženske pa ne, mi je sogovornik še povedal, da bi slednje po zakonu lahko terjale svoj delež, pa ga niso, kar pripisuje tradiciji, ki so jo prebivalci upoštevali bolj kot zakone (Salvatore, 6. 10. 2021). Kmetije so se torej ohranile tako, da so se hčere odpovedale svojemu deležu, kar je bila ena od strategij za ohranjanje kmetij. Pier Paolo Viazzo navaja, da so tudi v vasi Alagna dedovanska pravila kmetije preoblikovali po svojih potrebah in interesih¹⁰¹ (Viazzo 2014: 346). Drug primer 'preoblikovanja' dedovanskih pravil je navedla sogovornica: »So dal vse mojmu bratru. [...] Zak niso mogli dat vse mojmu bratru, pa malo so mogli pustit mene.« (Silvia, 9. 9. 2021.) Sogovornica je tako dobila svoj obvezni delež zemlje, to pa so bila težje dostopna in nerodovitna zemljišča, medtem ko je njen brat dobil hišo in kakovostnejši del zemlje. Da je bila strategija za ohranjanje kmetij tudi emigracija, o čemer sem že pisala, pa priča sogovornik, ki mi je povedal, da je šel njegov oče v izseljenstvo, »da ostane mu hiša [...] da bi veplaču [izplačal] bratra in sestre« (Daniele, 7. 7. 2021).

Glede dedovanja žensk se sogovornica spominja:

Čeče [ženske], žene ne [niso dedovale, op. T. I.]. Ker so šle za nevesto, če si šla proč od hiše, so bli še zadovoljni, da so šli proč. Žene so šle proč, za nevesto. (Giada, 19. 5. 2021.)

100 Obvezni delež (ital. *legittima*) je uvedel že rimski zakon (Counter 2010: 2–3).

101 Kertzer podobne primere ogibanja zakonu opiše v Franciji, kjer je bila na začetku 19. stoletja zapovedana delitev posesti, primogenitura pa preganjana. Kmetje so se takrat skušali izogibati deljenemu dedovanju, kljub temu pa je število kompleksnih gospodinjstev – ki so značilna za nedeljivo dedovanje – sčasoma upadlo (Kertzer 1991: 165; glej tudi Counter 2010: 6).

Hčere so bile upravičene do bale in/ali dote (*lon*)¹⁰² – glej tudi Chiabudini 1998: 81; Ravnik 2003: 9. Včasih je bila slednja izplačana v denarju, včasih v zemlji, redko v drugih dobrinah, npr. s kostanjevim ali sadnim drevesom:

Če so ble žene tam par hiš, en košček je šu, kar sej oženila, je šu. Al-lora [torej] ni blo mai [nikoli] tako razširjenih [velikih] kmetij, ne. (Ernesto, 14. 6. 2021.)

Eno hčerko so jo veplačjal, drugi so ji dal part [en del]. (Daniele, 7. 7. 2021.)

Po navedbah sogovornikov so zemljo dali hčeram, ki so se poročile v isto ali bližnjo vas.

Slika 28: Družinski člani, v ozadju obdelana polja; foto: Pietro Trusgnach, 1961

Na terenu pa sem naletela tudi na pričevanja o tem, da so si nasledniki dele medsebojno razdelili ali pa se izplačali. Da primogenitura ni bila vedno uveljavljena, dokazuje tudi drobljenje zemljišč. Ines Beguš (2015: 128–132) je na podlagi popisa posestev v Gorenjem Barnasu (*Vernassino*) od 14. do 18. stoletja ugotovila, da so se vse enote drobile, tako da je bilo v 18. stoletju na posameznih zemljiščih tudi

102 Za opis predmetov, ki so jih dajali za doto in balo, glej Turnšek 1954a. Turnšek (1954a: 97) opisuje tudi, kaj je v primeru uksorilokalnosti v hišo prinesel mož, kar priča o tem, da tovrstna praksa ni bila tako redka. Jack Goody (1983) opozarja, da dedovanje ni edini način prenosa lastnine, pač pa ima lahko enako funkcijo (pri hčerah) tudi dota.

49 sopoestnikov. Pogosto so se posestva sicer prenašala brez delitve, včasih pa so se delila tudi med več bratov. Drobljenje zemljišč se je v kasnejših obdobjih nadaljevalo. Renzo Rucli (1994b: 83–103) po podatkih iz krstnih knjig navaja, da je bilo leta 1600 v vasi Topolovo (*Topolò*) 14 družin oz. skupaj 100 ljudi, do demografskega viška leta 1921 pa štirikrat več oz. 53 družin. V tem času sta iz vsake družine nastali vsaj dve, največ pa sedem družin. Nove družine so bile neolokalne, kar pomeni, da je z nastankom novih družin nastala nova hiša, posestvo pa se je delilo. Po njegovi rekonstrukciji rodovnikov si je družino največkrat ustvaril zgolj en naslednik, redko dva, izjemoma pa tudi trije. Rucli (1994a: 107–122) v praksah dedovanja navaja tudi različna obdobja. Do leta 1700 je bilo malo delitev, več v obdobju med letoma 1700 in 1800. Lastniški deleži so bili že v francoskem katastru iz leta 1811 namreč majhni in razpršeni. Kasneje je bilo delitev ponovno manj, zato je med podatki iz avstrijskega katastra iz leta 1835 in italijanskega iz leta 1936 le malo razlik v velikosti parcel.¹⁰³

Majhne lastninske deleže so v Nadiških dolinah opisovali tudi zgodnji pisci (glej npr. Musoni 1898: 14; Marinelli 1912: 160). Ivan Trinko (1899a: b. n. s.) ‚razkasanost‘ zemlje pripiše delitvi pri dedovanju, zaradi česar ni nikogar, ki bi imel večje posestvo. Brnaški pa pol stoletja kasneje navaja: »Beneški Slovenci so vsi, brez izjeme, mali posestniki, med njimi ni niti enega veleposestnika pa tudi kolona ne.« (Brnaški 1945: 76.)

Glede na navedene primere sklepam, da so, kot o tem pričajo tudi drugi etnografski zapisi, domačini deljenje posesti prilagajali glede na ideologijo in ekološke omejitve (glej Cole in Wolf 1999; Viazzo 2014). Po mnenju Viazza (2014: 76, 126) to, da nedeljivo dedovanje ni bilo v rabi v vseh alpskih okoljih, kaže na pomen kulture, ki na dedovanske prakse vpliva bolj kot okoljske omejitve. Če bi se ravnali zgolj po okoljskih omejitvah, namreč posesti ne bi delili. Hkrati opozarja, da okoljske omejitve vendarle vplivajo na način dedovanja, saj določajo, kolikšen del posestva je lahko razdeljen.

Prakse dedovanja v Nadiških dolinah bi lahko razumeli s pomočjo Colove in Wolfove analize dedovanja v dveh alpskih vaseh v Italiji. Kot ugotavljata, je način dedovanja odvisen od součinkovanja notranjih dejavnikov – ekologije in ekonomije – ter zunanjih procesov

---

103 Po navedbah Barbine in Battigellija (1980: 375) pa rasti med letoma 1700 in 1800 ne moremo pripisati širitvi krompirja. Ugotavljata namreč, da je krompir pri prehrani preivalstva Nadiških dolin dobil omembe vredno vlogo šele po letu 1866.

– politike¹⁰⁴ in ideologije.¹⁰⁵ V vasi Tret, kjer je bil ideal deljeno dedovanje, zemlje mnogokrat niso mogli razdeliti zaradi ekoloških omejitev. V sosednji vasi St. Felix z idealom primogeniture pa so se – zaradi pomanjkanja drugih načinov preživljanja – posestva nemalokdaj delila. Tako ugotavljata, da so prebivalci obeh vasi zemljo razdelili glede na okoliščine, kar je vodilo v stanje, da zemlja večinoma ni bila enakomerno razdeljena med dediče, prav tako pa tudi niso dedovali po načelu primogeniture. Zato so bile v času njunega raziskovanja posesti v obeh vaseh velike toliko, da so lahko preživljale družino, in premajhne, da bi se delile¹⁰⁶ (Cole in Wolf 1999). Različne načine dedovanja v Nadiških dolinah bi tako lahko razumeli z vidika součinkovanja ideologije (nedeljivost), politike (deljivost),¹⁰⁷ ekologije (ki je omejevala možnost delitev) in ekonomije (obstoj alternativ kmetijskemu delu, zagotavljanje delovne sile na domači kmetiji).

Vzporednico s Colovo in Wolfovo raziskavo vidim tudi v povezanosti dedovanja s hišnimi imeni. V vasi St. Felix je družina poimenovana po hišnem imenu, v Tretu pa ne nujno, saj uporabljajo drugačen način imenovanja, kjer se hišna imena ne ujemajo vedno z družinskimi (Cole in Wolf 1999: 241). V Nadiških dolinah je situacija primerljiva s situacijo v St. Felixu. Domačin mi je tako povedal, da so v dolinah stara hišna imena dosti bolj v rabi za identifikacijo ljudi kot pa priimki, mlajša sogovornica pa, da ona domačine še vedno večinoma pozna po hišnih imenih (glej tudi Rucli 1994b: 84). Ker je *vsaka hiša [...] mela nje ime*, so tudi novi priseljeni (npr. ženske v virilokalnih praksah in moški v praksah ukxorilokalnosti) prevzeli ime hiše, v katero so se priselili. Sogovornica mi je o hišnih imenih povedala:

To je ta posebnost tega prostora. Jaz vedno rečem, ko me kdo vpraša, kaj lepega ima Dreka. Rečem, ne vem, ali je lepo, ampak če grem na

104 Navajata močan pritisk za delitev dediščine v času fašizma (Cole in Wolf 1999: 178). V Nadiških dolinah pa na tovrstna pripovedovanja nisem naletela – verjetno zato, ker so bili moji sogovorniki večinoma rojeni po tem obdobju.

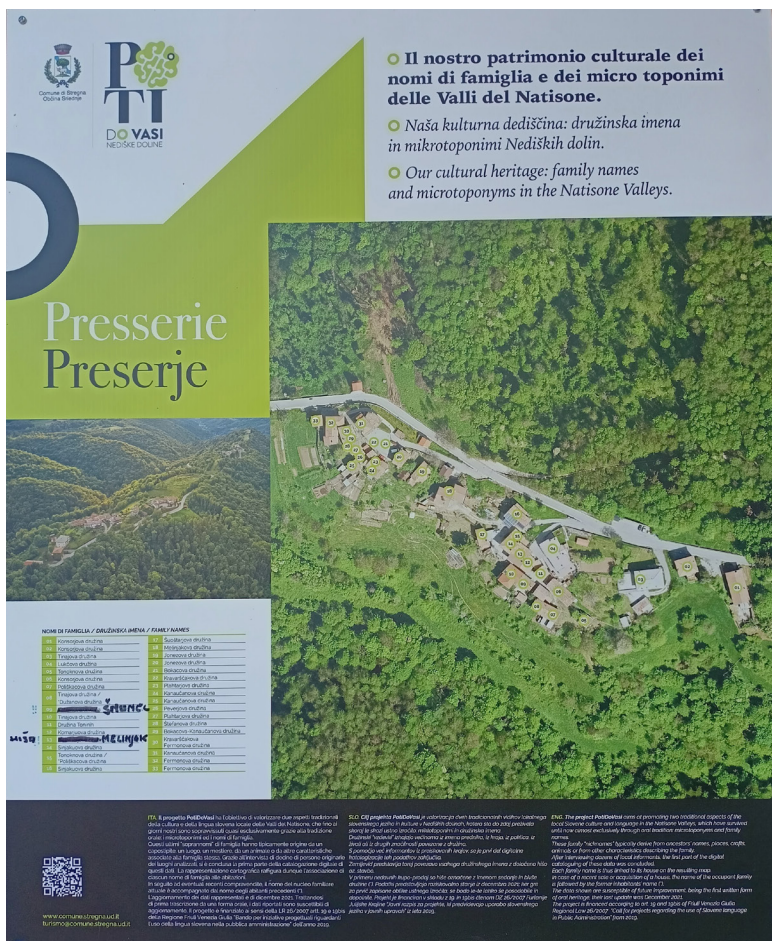
105 Vzroke za različne ideologije najdemo v zunanjih interesih. Veleposestniki so v vasi St. Felix zaradi pridobitnosti želeli, da se ohrani čim večji kos zemlje, v vasi Tret pa so davke pobirali glede na gospodinjstva in jim je bilo tako v interesu, da je gospodinjstev čim več. To je še v času njunega raziskovanja vplivalo na ideologijo nasledstva, pa tudi na zakone (Cole 1973: 767).

106 Kljub podobnim dedovanjskim praksam pa so prebivalci poudarjali različnost med vase. Tako je bil v St. Felixu status kmeta pomemben, v Tretu pa niti ne. Prebivalci St. Felixu so se zato oklepali kmetijstva, prebivalci Treta pa manj – ko so imeli možnost za drugo kariero, so to možnost izkoristili. Ko je v ruralne predele prodrl trg, so razlike med vase. zato postajale vse izrazitejše (Cole in Wolf 1999: 81).

107 Politika egalitarnega dedovanja je bila v Nadiških dolinah v veljavi že v času Beneške republike. Bojan Baskar (2002: 25) celo meni, da je prednapoleonska meja med habsburško monarhijo in Benetkami še zmeraj prepoznavna kot meja dveh načinov dedovanja, egalitarnega in nedeljivega.

drug del občine in me vprašajo, kdo sem in rečem, da sem Emma Melinjakova [hišno ime, op. T. I.], namesto Emma Clinaz [priimek, op. T. I.], vsi vejo, da Melinjaki so iz Kraja, da je bil moj oče Matteo in moja mama iz Trinka. Si razumela, zemljevid je narejen [la cartina è fatta] [...] in vsi vejo – Melinjakova. Tako, če nekdo pride od zunaj in reče, da išče Emmo Melinjakovo, vejo, kam ga usmerit. Če reče Emma Clinaz, ne vejo, ker jih je več. To v večjih krajih ni mogoče. Je kot drevje z več vejami, rečejo: »Vem, sem hodila v šolo s tvojo mamo«, ne da bi povedala, kdo je moja mama. Rečejo: »A tvoj stric je še živ?« Tako je tukaj. In to se ne dogaja drugod. (Emma, 1. 9. 2021.)

O tem, da so hišna imena še vedno pomembna za identifikacijo sogovornikov, pa priča tudi pogosta praksa, da se s hišnimi imeni podpisujejo tudi avtorji knjig (glej npr. Kobilja glava 2021).

Slika 29: Hišna imena, predstavljena na informativni tabli v vasi Preserje (*Presserie*); foto: Tina Ivnik, september 2022

[razdelili], so bli edan, dva, tri, bratri. [...] 36-ega leta so razpartili, so bli trije fantje [...] an dve čee [ženski]. Allora [torej] so razpartil, eno čee so jo veplačal [izplačali], eno hčerko so jo veplačal, drugi so ji dal part [en del] an poban so razpartil an sve onu. [...] Recimo de kmetija, dokjer je bil Mario testar [njegov pradedek], je mogla stat na konac, razumeš. [...] Potem, normalno, če so razpartil svet, ni mela, so pršli ven tri družine in nobena družina ni mela zadost za živet, ecco. [...] In to po celih dolinah tole. (Daniele, 7. 7. 2021.)

Poleg kmetijskega dela se je njegov oče ukvarjal s prevozništvom, s čimer je zapolnil manko pridelka na premajhni kmetiji. Sogovornik iz nižine pa mi je povedal še glede dedovanja hiše:

T: Ampak nekaj so vsem dal [delež hiše, op. T. I.]? Drugače je najstarejši sin dedoval, ane?

S: An hišo kkšno volto [kakšenkrat] so spartil [razdelili]. Zak tle pr ns ni blo, te prvi mož k se je rodil, de bo, ko se kliče, tiste k je gor v Trentine [*maso chiuso* – prepoved delitve posesti, op. T. I.]. [...] Tle ni blo, tle so dal vsakemu kek. (Edoardo, 6. 9. 2022.)

Barbina in Battigelli opozarjata na razlike v dedovanju med nižjimi, bolj ravninskimi deli Nadiških dolin in višje ležečimi predeli. Navajata, da je v nižjih predelih bolj razširjen egalitaren način dedovanja, z lastniškimi enotami, ki se ne prilagajajo reliefu. Ta je podoben dedovanju v Furlanski nižini.¹⁰⁸ Na višjih območjih pa je egalitarnega dedovanja manj, lastniške enote pa se bolj prilagajajo ozemlju (Barbina in Battigelli 1980: 380; glej tudi Scaunich 1988; Rucli 1994a: 114). Teza, h kateri me vodi etnografski material, ki pa bi potrebovala podrobnejšo analizo, je, da so v nižinskih delih obstajale alternative kmetijskemu delu – predvsem trgovina in prevoznništvo –, zato je bilo tam pogostejše deljeno dedovanje. Ta teza se sicer ujema z ugotovitvijo Cola in Wolfa, da so v nižjih delih doline Non (*Val di Non*) posesti bolj fragmentirane, ker so tam obstajale ekonomske alternative kmetijskemu delu (Cole in Wolf 1999: 182).

Ugotavljam, da so v Nadiških dolinah hiši in zemljo dedovali glede na več dejavnikov. To so bili ideologija – primogeniturno dedovanje, ekologija – možnost preživetja dodatne kmetije glede na velikost zemljiških deležev, politika – italijanski zakon, ki predvideva obvezni delež, in ekonomija – obstoj alternativ kmetijskemu delu. V

108 Tako so v Nadiških dolinah lastniški deli trapezoidni in se prilagajajo ozemlju, kar je drugače kot v Karniji, kjer so podolgovati. V Karniji deleže delijo po dolžini, torej zemljo delijo na toliko trakov, kot je dedičev, kar ustvarja dolge, ponekod tanke enote. Barbina in Battigelli (1980: 342–343) takšno delitev pripisujeta izogibanju eroziji. Sklepata, da so v Nadiških dolinah enote drugačne zaradi glinene zemlje, ki je manj izpostavljena eroziji.

dolinah je tako kljub idealu primogeniturnega dedovanja obstajalo več načinov delitve zemlje, ki so vplivali tudi na tip družine, delitve dela in razmerja moči v njej, kar bom pojasnila v nadaljevanju.

POROČNI SISTEM IN TIP DRUŽINE

V Evropi so raziskovalci prepoznali več različnih tipov družin, v veliki meri kot odziv na idealnotipske modele, ki sta jih predlagala John Hajnal¹⁰⁹ (1965) in Peter Laslett (1977, 1983) (glej Kertzer 1991: 159; Viazzo 2005; Sacchi in Viazzo 2014: 235). Te raziskave kažejo na veliko regionalnih in lokalnih raznolikosti, med drugim tudi v južni Evropi (glej npr. Del Panta 2002: 26–27; Viazzo 2005: 131; Sacchi in Viazzo 2014: 237). Tako je David I. Kertzer nekoliko posmehljivo zapisal, da je »moderna Italija [...] postala pokopališče za več najbolj ambicioznih in znamenitih teorij gospodinjstev in poročnih sistemov« (Kertzer v Viazzo 2005: 135). Marzio Barbagli je za Italijo 18. in 19. stoletja definiral tri poročne sisteme. Za prvega, ki je prisoten v srednji in severni Italiji, sta značilni pozna poroka in virilokalnost. Drugi se navezuje na bivanje v agromestih v južni Italiji, kjer je bila neolokalnost povezana z zgodnjo poročnostjo. Pri tretjem, ki ga je Barbagli prepoznal na Sardiniji, pa je prisotna neolokalnost in pozna poročnost (v Kertzer 1991: 161; glej tudi Viazzo 2005: 142–143).

Poročni sistem, ki sem ga dokumentirala v Nadiških dolinah, se ujema s sistemom, ki ga je Barbagli umestil v srednjo in severno Italijo. Za mojo raziskavo je prav tako relevantna Kertzerjeva navedba, da so v Italiji dominirala kompleksna gospodinjstva – tako združene kot debelne družine. Piše, da so bila navzoča predvsem v gorah, kjer je bila – zaradi neenakih intervalov dela – večja tendenca po diverzifikaciji družinske ekonomije¹¹⁰ (Kertzer 1991: 161; glej tudi Viazzo 2005: 143; Viazzo 2014). Poleg tega je za situacijo v Nadiških dolinah

---

109 Famosna Hajnalova črta poteka od Sankt Peterburga do Trsta in deli vzhod, kjer naj bi bila prisotna skoraj univerzalna poročnost, poročnost mladih pa razširjena, od severo-zahoda, s pozno poročnostjo in neolokalnostjo, nuklearnimi družinami in veliko stopnjo neporočenega prebivalstva (glej Hajnal 1965).

110 Raznolikost rešitev dedovajske problematike pa po mnenju antropologa Piera Paola Viazza kaže na nujnost prevpraševanja podmene, da skupnosti najdejo enake odgovore na okoljske omejitve. Tako ovrže uveljavljeno podmeno, da je bila za Alpe značilna pozna poročnost in veliko celibata, saj podatki za 19. stoletje to izpodbijajo. Prav tako zavrne tudi tezo, da stroga nedeljivost pomeni nizko poročnost, visoko migracijo in nizko rast prebivalstva, stroga deljivost pa visoko poročnost, nizko migracijo in visoko rast prebivalstva. Evidenice iz raziskav, tudi iz njegovih, namreč kažejo na kompleksnejšo shemo. Viazzo drugače od uveljavljenih prepričanj sklene, da je v Alpah do 18. stoletja prevladoval 'nizkotlačni' režim – nizka rodnost in smrtnost z zavoro poročnosti ali emigracije (Viazzo 2014: 42–290).

povedno tudi, da se debelna gospodinjstva pojavljajo pri skupinah s praksami nedeljivosti, nuklearna pa pri skupinah s praksami deljivosti (Kertzner 1991: 165; glej tudi Goody 1990: 456).

Slika 31: Člani družine pred družinsko hišo v vasi Kal (*Calla*); avtor neznan; fotografirano predvidoma med letoma 1930 in 1960; hrani Arhiv Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo/Etnoinfolab

V Nadiških dolinah je bila v času, ki se ga spominjajo moji sogovorniki, najbolj razširjena debelna družina (glej tudi Rucli 1994b: 85; Ravnik 2003: 51). Ta oblika jim je ustrezala tako zaradi potrebe po delovni sili – „dodatni“ člani gospodinjstva so bili bistveni predvsem ob delovno intenzivnih poletjih – kot tudi zaradi skrbi za starejše člane družine (glej npr. Chiabudini 1998: 79–80). V kompleksnem gospodinjstvu so poleg jedrne družine živeli še neporočeni bratje (‘strici’) in neporočene sestre (‘tete’), starša (navadno moževa), včasih pa tudi bratje in sestre staršev (prav tako imenovani ‘strici’ in ‘tete’).

Je blo lepo življenje ane, nas je blo puno, ne. Je bla nona, je bil stric od mojga tate, brat od mojga tate, tata, mama an mi sedem, štir punce an tri publi. Smo živel pod eno streho, smo mel hišo veliko, ne, recimo. (Fabrizio, 4. 6. 2021.)

V Nadiških dolinah sem v primerih, ko je nastala nova družina, zabeležila prakse neolokalnosti. Tudi Rucli (2000) navaja, da je v primerih delitve posestva prišlo do prakse prizidave hiš oz. dodajanja novih hiš v prazne prostore znotraj vasi, čemur tudi pripiše zgoštevni tip naselitve v dolinah. Nisem pa zabeležila obstoja združene (večjedrne) družine, kar potrjuje analiza Mojce Ravnik o dedovanju v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja (Ravnik 2017: 117; prim. Viazzo 2014: 306–307).

Na podlagi spominov sogovornikov sklepam, da so se največkrat poročili sinovi, ki so dedovali. Večinoma je bila v rabi praksa virilokalnosti, izjemoma, če ni bilo moškega potomca, pa ukxorilokalnost.¹¹¹ V tem primeru je družinsko kmetijo podedoval priženjen mož (glej tudi Rucli 1994b: 105). Dolžnost naslednika kmetije je bila poskrbeti za svoje – ali ženine – ostarele starše, kar je skladno z ugotovitvijo Paole Sacchi in Piera Paola Viazza (2014: 244), da so razširjeni tipi družine pogosto tudi strategija skrbi za ostarele ljudi.

Družinski člani, ki niso podedovali kmetije, so imeli pravico, da ostanejo v hiši in pomagajo pri delu na kmetiji. Večinoma so ostali samski.¹¹² Jernej Mlekuž piše, da so bili ‘strici’ in ‘tete’ izplačani zgolj

111 Poročni trg je večinoma potekal med sosednjimi vasm, v večjih vaseh pa so se poročali tudi znotraj vasi. Rucli navaja, da so se v vasi Topolovo (*Topolò*) v 40 % primerov poročali z ženskami iz vasi (Rucli 1994b: 85).

112 V nižje ležečih vaseh sem sicer naletela na primere, ko so se poročili moški, ki niso dedovali. Menim pa, da se je to dogajalo zgolj v situacijah, ko je bila prisotna neka ekonomska alternativa kmetijstvu. Sogovornik iz nižje ležeče vasi v Nadiški dolini mi je povedal: »Moj očeta je bil, njega brat je mel 3/4. Moj oče ni mel nič. Je mel 1/4 od četrteg [od preostale četrte, op. T. I.]. Ma tudi moj nono, recimo, ane moj stari tata, je blo tako. Njega brati, njega brat starejš je mel 3/4, an je ostu na hiši, na domu. An moj stari tata je pa moral it po njega strani.« (Ludovico, 28. 10. 2021.)

s hrano in prenočiščem (Mlekuž 2002: 98; glej tudi Rutar 1899: 42), Clavora pa še, da so potomci, ki niso dedovali, bodisi pomagali pri delu na domači kmetiji bodisi emigrirali (Clavora 2000: 309; Clavora 2017a: 73). Po moji etnografski evidenci so tudi sorojenci, ki niso dedovali kmetije, večinoma dedovali majhne deleže posestva, o čemer sem že pisala. Sogovornik mi je tako povedal:

Gor so mel tista senožeta [majhna, op. T. I.], zak smo prašal, de zaki gor pr Svetim Kocjan [cerkev, op. T. I.] ni ena velika senožet. Je blo vse takuo, so ble družine, kar so umrli tastari, so dal vsakemu snovu ali hčer, so ji dal an kos. An zavoj tega je blo vse puno tistih reči [majhnih deležev, op. T. I.]. An tle za krajam par nas, tle k je poje [mi pokaže, op. T. I.]. Je puno polja, [...] atu je en gospodar, tm je drug, tm je drug ... Kaj blo? Vse tiste planje [po SSKJ; planja – raven svet brez drevja in grmovja, op. T. I.] so ble od tiste družine. Tista družina sa nečejo nič vič, so umrli, so šli proč. Però [ampak] tekrat, že tisti tastari strici, vsak je mel njega kos. (Edoardo, 6. 9. 2022.)

O tem, da so tudi neporočeni sorojenci – *ta stari strici* – dobili del premoženja, prav tako priča pogodb iz leta 1847:

Jest, Lukež Čebudin, pustin muoj part [delež] premoženja bratru Marinu s sklenitvijo, de v starosti al v bolezni ali vsaki sorti težavi bon imeu pomuoč, bon obliečen an mantinjan [preskrbljen] do smarti. An če brat bi umru pred mano, bon imeu pravico za ostat doma z njega sinuovami, de bon gledan v družini kot brat an ne ku hlapac. (V Chiabudini 1998: 80.)

Sklepam, da so ,tete' in ,strici' največkrat dedovali delež, ki ni bil dovolj velik, da bi si lahko ustvarili novo družino, je pa pomembno vplival na njihov položaj znotraj družine. Dediščinske prakse namreč učinkujejo na odnose moči znotraj družine in ljudi, ki nimajo svojega premoženja, spravljajo v podrejen položaj (Cole in Wolf 1999: 175). Mojca Ravnik (2017: 122) navaja, da so bili ,tete' in ,strici' zaradi sistema dedovanja v Beneški Sloveniji, po katerem so dobili nekaj lastne posesti, s prevzemnikom kmetije v bolj enakopravnem položaju kot pa v krajih, kjer je veljala nedeljivost premoženja.

Kljub spominom, da so bili *tete in strici del družine*, ali pa, da so s ,strici' živeli v slogi (Turnšek 1954b: 10), pa je bil njihov položaj v primerjavi z glavnim dedičem podrejen (glej tudi Ravnik 2003: 42). Sogovornik mi je tako pripovedoval, da so ,strici' in ,tete' po vasi iskali kakršnokoli delo, zaslužek pa so navadno zapili. Poleg tega so opravljali najnevarnejša dela – npr. klatenje kostanjev –, ki so se včasih končala tudi z nesrečo, celo s smrtnim izidom. O neenakosti moči priča tudi zapis kulturnega društva Kobilja glava:

Moški v poročnih letih so bili lahko srečni prvorojenci, ki so dobili več kot polovico družinskega premoženja, ali manj srečni starejši bratje, katerim je pripadal del preostale polovice, ki so jo morali deliti z brati in sestrami. Tem zadnjim je ostala možnost, da se poročijo k družinam, ki niso imele sinov, si ustvarijo drugje novo družino ali pa da ostanejo samski v lastni izvorni družini, kjer so jih »prenašali«, prav tako kot za poroko neprimerna dekleta, na podlagi njihove delovne sposobnosti. (Kobilja glava 2021: 75.)

Kot navaja zgornji zapis, je bila funkcija ,tet‘ in ,stricev‘ pomoč na družinski kmetiji. Predvsem je bila ta pomembna v poletnih mesecih, ko je bilo dela največ:

An če kajšen se je ustavu [je ostal v hiši] tako, so mogli delat za družino, ne. Teli, strici an tete smo jih klical, tisti k se niso oženil, so bli v hiš in so mogli pomagat za vse reči. (Angelo, 7. 9. 2022.)

Tudi Pier Paolo Viazzo (2014: 336–338) navaja, da so bili sorojenci, ki niso dedovali, pogosto v funkciji hlapcev. To je bilo še pogostejše v krajih, kjer je bila prisotna potreba po delu skozi daljše časovno obdobje – npr. kjer je bila prevladujoča dejavnost živinoreja. Viazzo s tem pokaže na vlogo ekološkega konteksta na oblikovanje gospodinjestev, vendar pri tem opozori, da ta ni porajal enakih sistemov v organizaciji družine in dela. Kertzner (1991: 167) primerljivo navaja, da so kompleksnejša gospodinjestva značilna za družine, ki so imele več zemlje. Debelna družina v Nadiških dolinah je bila torej funkcionalno oblikovana družina, in sicer na način, da so njeni člani zadostili potrebam po delovni sili.

Sklepam, da se je posest, ki so jo dedovali neporočeni bratje in sestre, v družini ohranjala, saj ,strici‘ in ,tete‘ niso imeli potomcev. To pritrjuje argumentu Aleksandra Panjeka (2022: 55), ki navaja, da ni nujno, da deljeno dedovanje povzroči razdelitev kmetij – ta se namreč zgodi le v času demografske rasti. Mojca Ravnik (2017: 117; 2003: 42) za zgoraj opisani način dedovanja v Nadiških dolinah meni, da so se z njim izogibali drobljenju kmetij. Med seboj so namreč sklepali tudi dogovore – denimo, da ,stric‘ zapusti premoženje gospodarju. Na podobna pričevanja – da so ,strici‘ svojo zemljo zapustili nečakom – sem na terenu naletela tudi sama. Ko je bilo pridelovanje hrane in s tem zemlja za preživetje domačinov še ključnega pomena, je bilo namreč bistveno, da so lastništvo uredili. Kasneje, ko je bila vrednost zemlje vse manjša, pa ureditev lastništva ni bila več prioriteta. O tem bom pisala v naslednjem podpoglavju.

Razdrobljeno lastništvo je v sodobnosti ključna ovira pri vseh poskusih upravljanja krajine v Nadiških dolinah. Giulia Testori (2014: 2) piše, da je danes tam 96 % gozda v zasebni lasti, kar je dvakrat več od deželnega povprečja. Francesco Chiabai (2021: 8) pa za občino Srednje (*Comune di Stregna*) zapiše, da je 99 % zemlje zasebne, povprečna površina posameznega zemljišča pa je zgolj 0,24 ha. Kot problem navaja, da se dediči medsebojno ne dogovorijo o lastništvih, to pa zato, ker je delitev strošek in ker dediči pogosto živijo v tujini. Moji sogovorniki razdrobljenosti parcel sicer niso navajali kot razlog za opuščanje kmetijstva, vendar pa so to pogosto omenjali kot veliko oviro v sodobnosti.

Neredko so ta problem navajali sogovorniki, ki se ukvarjajo z urejanjem krajine, pa tudi drugi posamezniki, ki se ubadajo s problemom majhnih parcel. V dolinah je to tudi pogosto predmet pogovora – *je vse zrezano, se ne da nič napraviti, je 300 koščičev in 200 lastnikov*:

Ker problem je, ker imamo mi našo zemljo, je razdeljena, ima več ... Ti imaš parcele, ki imaš tri, štir, pet, deset gospodarjev, tako da eden, tudi če pomisli nekaj napraviti, neke, tam uredit al ki, ima probleme, ker svijet [zemlja] je ... Imam tele malenkosti, ane, sveta, na eno stran en košček, na drugo ta drugo, na tretjo ima od brata, od sestre, od bratranca, ne, tako de ne utegne nič napraviti. (Ferdinando, 15. 7. 2021.)

V Nadiških dolinah torej ne bi mogli trditi, da so v zadnjih generacijah še upoštevali tradicionalna pravila prenosa zemlje. Po pripovedih domačinov so v tem času začeli opuščati delitev zemlje – in sicer ne zaradi pravil dedovanja, ampak zaradi usod ljudi. Zaradi vse manjšega ekonomskega pomena kmetijstva se jim namreč delitev zemlje ni zdela več potrebna, zato so dediči večkrat uredili le dedovanje hiše,¹¹³ pripadajoče zemlje pa *niso razpartil*:

Sviet nismo razpartil [razdelili], smo pustli tkuo k je, mai [nikoli] nubeden ne dela. [...] Tenčas [takrat] smo spartil [razdelili] hrame [hiše], svijet je ustu tako. Ma ni nobednega tle, sem sam. (Sebastiano, 26. 8. 2021.)

V primerih, ko oporoka ne obstaja oz. dedič ni določen, vsi potomci dedujejo enakovreden delež. Tako je v dveh generacijah lahko tudi več deset dedičev, od katerih nekateri lahko živijo na različnih kontinentih:

---

113 Ocenjujem, da je lastništvo hiš urejeno pogostejše kot lastništvo zemlje. Hiše, kjer lastništvo ni urejeno, seveda pogosto propadajo.

Če ni blo oporoke, so ratali sto lastnikov, ki je en problem. Greš na kataster, vzameš eno parcelo in dobiš petnajst imen. Eden je v Ameriki, drugi je v Belgiji, tretji je umrl in ni naredu potem [oporoke]. (Emanuele, 18. 6. 2021.)

Problem razdrobljenosti zemlje je še težje rešljiv zaradi velikega števila izseljencev. Župan ene izmed občin mi je to ponazoril s podatkom, da 81 % lastnikov zemlje biva izven občine (Terenski dnevnik, 26. 4. 2021). Dandanes pa tudi mnogi domačini, ki v dolinah še živijo, ne vedo, kje imajo svojo zemljo, pa čeprav zanjo plačujejo davke. To so marsikdaj ljudje, ki tam nikoli niso opravljali kmečkih del:

Imam kajšen kos u kakim prostoru, ma ne vem, kje. Nisem šla mai [nikoli] ne gledat, ne prašat. [...] Me ni blo po vse ruode [na veliko krajih] po našem svietu [zemlji]. So govoril moji, da majo sviet tam, ma ne vem, kje. Vem, kar je tu, po vasi. [...] Se nisem mai zanimala. (Silvia, 9. 9. 2021.)

Čeprav je deljeno dedovanje povzročalo drobitev posesti že v prejšnjih obdobjih (glej npr. Beguš 2015; Gariup idr. 1994), pa je z vidika obdelanosti krajine drobljenje postalo težava šele potem, ko je delo na zemlji izgubilo svoj prejšnji pomen.¹¹⁴ Sogovornica iz Gnjidovice, ki so ji o nedeljivem načinu dedovanja zgolj pripovedovali, mi je tako navedla, da je dedovski način, po katerem je večino dedoval le prvorojeni sin, trajal do sedemdesetih let prejšnjega stoletja (Sofia, 1. 10. 2021), kar sovпада z obdobjem opuščanja kmetijstva in vse bolj omejeno obdelanostjo zemlje.

---

114 Nekateri sogovorniki pa spremembo pripisujejo menjavi zakonov: »Po vojski [drugi svetovni vojni] *pensam* [mislim] da so *kambjal* [spremenili] zakon.« (Angelo, 4. 10. 2022.) Sogovornik še reče, da so po drugi svetovni vojni »Italijani hoteli dat njih zakone« in da je zato danes tako kompleksna situacija glede lastništva (Salvatore, 6. 10. 2021). Zakon je na drobljenje sicer verjetno vplival, vendar je obstajal že pred vojno, zato se zdi verjetnejša zgoraj navedena razlaga o fragmentaciji zaradi opuščanja kmetijstva.

Zaraščanje in skrb za krajino Nadiških dolin

Tematika preobrazbe kulturne krajine Nadiških dolin ima v domačin-
skih naracijah pomembno vlogo. Kot sem opredelila v prejšnjih po-
glavjih, sta vse manjša prisotnost človeka na tem območju, predvsem
pa opuščanje kmetijskih aktivnosti postopoma vodila v zaraščanje po-
vršin.¹¹⁵ Prebivalci se spominjajo, da je bil pred opuščanjem kmetijstva
pečat človeških preživetvenih dejavnosti v krajini očitnejši – *je blo vse
čedno, tle je blo vse obdelan, narava je bla bolj čista, ni blo tkaj arbide [ro-
bide], tkaj dreves*. Postopen proces zaraščanja opiše starejši sogovornik
iz vasi v vznožju doline:

---

115 To je sicer značilno tudi za druga podobna območja v Italiji. Mauro Agnoletti navaja, da je bilo do prve svetovne vojne za celotno Italijo značilno upadanje gozdnih površin, po vojni pa naraščanje, ki je bilo posebej izrazito po letu 2000. Danes je v Italiji tako skoraj trikrat več gozda kot leta 1900 (Agnoletti 2006a: xvii; Agnoletti 2010: 56–57).

Jst tle tu, k sm usednjen. Jst taprvu voltu [prvič], kar sam se usednu tle, je 60 let, 65 let, kar sem se usednu, ni bilo hiše, ni bilo nič, tle je bil sirak [koruza], so bli kompirji [...] an je bila ušnica an detelja an kar se je gledalu tule ven, ni blo host. [...] 47 let od tod sej vidu cel turn an cela cierkuca spred. An vsako leto. Letos pensam [mislim] de [nerazumljivo, op. T. I.] ne bom arrivu [mogel] vidt unega turna. (Edoardo, 4. 6. 2021.)

Za opisovanje teh procesov prebivalci neredko uporabljajo ustaljene formulacije, kot so, da je narava *pogoltnila* vasi, *je pršla host do vrat hiš*, *host je vse snedla*, nastal je *zid dreves*. Pogoste so tudi vojne metafore – potreben je neprestan *boj* z gozdom, gozd je *zavzel* travnike – in pa bolezenske – robida je kot *kuga*.

Razširjena je torej percepcija, da je do preobrazbe krajine prišlo zaradi zmanjševanja vloge človeka v lokalnem okolju in vse večje vloge neantropogenih dejavnikov, da je torej nekoč kultivirano krajino začela izpodrivati ali prevzemati »narava« (prim. Piermattei 2012; Kozorog 2019b). To najlepše prikaže že navedeni izsek iz intervjuja:

Narava je tista, ki [...] ni da, pravjo, da umaže al pa pokrije vasi ... Narava je narava, se [si] vzame, kjer človek ne obdeluje več, kjer ni več človeka, pride host, pride, pride. Je normalno, da je takuo. (Massimo, 8. 6. 2021.)

Interpretacije v slogu *kjer ni več človeka, pride host; narava si vzame, kjer človek ne obdeluje več* kažejo na ločnico med 'naravnim' in 'človeškim' (prim. Descola 2018: 263–304). Emska ločnica med ekološkimi procesi, ki so ali niso rezultat usmerjenega človekovega delovanja, je torej danes osnova za domačinsko ocenjevanje stanja krajine. Domačini menijo, da prostori, ki so bili prej v polju udomačenega, plod človeškega dela, zaradi radikalne zapuščenosti in zaraščanja prehajajo v polje divjega. Njihovo vrednotenje stanja krajine torej temelji na naturalistični ontologiji¹¹⁶ (glej Descola 2018; prim. Breda 2019).

Philippe Descola (2018: 90–96) tovrstno razločevanje med divjim in domačim razume kot lastno neki zgodovinski tirnici in

---

116 Descola (2018) nazorno prikaže, da takšno razlikovanje med človeškim in nečloveškim svetom nikakor ni naravno. V svoji analizi definira štiri ontologije – totemizem, animizem, analogizem in naturalizem. Ontologije se razlikujejo po tem, kako človeška bitja dojemajo obliko odnosa z nečloveškim – pri totemizmu gre za kontinuiteto med notranjostjo in zunanostjo človeških in nečloveških bitij, pri animizmu za podobno notranjost in različno fizičnost, pri analogizmu za diskontinuiteto notranjosti in fizičnosti, pri naturalizmu pa za različno notranjost in podobno fizičnost. V svoji analizi pa ponudi obilico dokazov za to, da naturalistična ontologija ni univerzalno prisotna.

poudari, da ima ta dualizacija »lastno zgodovino, pogojeno s sistemom ureditve prostora in prehranskim slogom, ki ju nikakor ne moremo posploševati na druge celine« (Descola 2018: 94). Osnovo za to polarizacijo časovno umesti v antični Rim, ko se je začelo vrednotenje obdelanega nad neobdelanim. Ta paradigma se je ob zlitju germanske in rimljanske civilizacije v visokem srednjem veku – zaradi vpliva germanske koncepcije, kjer je prehod med divjim in domačim postopnejši – sicer ošibila, a se je hkrati razširila po Evropi. Meja med obdelanim in neobdelanim pa je ponovno postala izrazita v času romantike v 19. stoletju, z izumitvijo ‚divje narave‘ in ljubeznijo do nje. Prav zaradi navedenega so začeli v tem obdobju Alpe dojemati kot lepe, poleg tega je bilo to obdobje ustanavljanja nacionalnih parkov, ohranjanja ogroženih vrst, mode pohodništva in priljubljenosti eksotičnih krajin. V času industrializacije je prebivalstvo tako odkrivalo »protisredstvo proti odčaranosti sveta v odrešilni in že ogroženi divji naravi« (Descola 2018: 96).

Čeprav je prebivalcem Nadiških dolin skupna naturalistična ontologija (glej Descola 2018), pa imajo različne aspiracije glede prihodnosti vasi, dolin in njihovih krajin. Pri tem z namenom analitičnega razločevanja definiram dva prevladujoča domačinska pogleda na krajino. Prvi pogled, ki je v dolinah širše prisoten, je pogled ‚domnevno kontinuirane krajine‘, drugi, manj razširjen, pa pogled ‚z upanji iznajdene krajine‘.

Kontinuiranost ‚domnevno kontinuirane krajine‘ je v tem, da domačini pojmujejo krajino preteklosti kot relativno nespreminjajočo se kulturno krajino. Menijo, da so krajino izoblikovali predniki današnjih prebivalcev, ki so se v 7. stoletju naselili v Nadiške doline, njihovi potomci pa naj bi krajino kontinuirano ohranjali nespremenjeno vse do procesov opuščanja kmetijstva v drugi polovici 20. stoletja, ko se je začelo zaraščanje. Zato je za ta pogled značilno nostalgичno sklicevanje na preteklost, prednike in lokalno identiteto. Po drugi strani pa se kontinuiranost nanaša na domnevno ohranjanje krajine, ‚kot je včasih bila‘. To se najpogosteje izraža v skrbi posameznikov za družinska zemljišča ali drevesa in je emsko razumljeno kot relativno nepretrgana praksa domačinov. Kljub angažiranju domačinov pri skrbi za krajino pa ta pogled demografsko in pomensko izpraznjenost Nadiških dolin pojmuje kot neogiben konec tega območja in njegove krajine. Posamezniki tako nasprotujejo novim, alternativnim prostorskim rabam, saj motivacije za delo ne vidijo v aspiracijah po razvoju območja v prihodnosti, pač pa v ohranjanju spomina na prednike, v čiščenju kot vrednoti sami po sebi in v vzpostavljanju nadzora nad svojim zasebnim zemljiščem z obdelovanjem.

V nasprotju s tem je drugi pogled namesto s preteklostjo zaznamovan s preokupacijami o prihodnosti. Imenujem ga ‚z upanji iznajdena krajina‘, saj je pri tem pogledu temeljna motivacija pri skrbi za krajino upanje v boljšo prihodnost tega izpraznjenega območja. Akterji se pri tem pogledu na krajino nadejajo, da lahko zaradi spremenjene družbeno-politične situacije to območje (in njegovo krajino), ki je bilo zaznamovano z nerazvitostjo, odhajanjem ljudi in brezperspektivnostjo, v novem kontekstu prevrednotijo in mu pripišejo bolj optimistične konotacije. Potencial za prevrednotenje vidijo predvsem v turističnem razvoju tega območja, zato želijo doline prikazati kot drugačne in prepoznavne, pri čemer pomembno vlogo igra kulturna krajina. Upanje se torej nanaša na pozitivno prevrednotenje tega območja, pa tudi na to, da bi lahko zaradi spremenjene kakovosti tega območja ter zaradi novih ekonomskih možnosti (mladi) ljudje ostali v dolinah in s tem preobrnili neugodno demografsko sliko.

V tem pogledu je skrb za krajino postala del politike oživljanja krajine. Domačini pa se zavedajo, da so za ustvarjanje dolin kot drugačnih in prepoznavnih potrebne nove prakse skrbi in novi pogledi na krajino. Zato nekateri domačini ‚iznajdevajo‘ krajino, tako da vanjo projicirajo nove, pogosto ‚zunanje‘ pomeni. V tem pogledu npr. prevrednotijo zaraščenost, ki je ne vidijo več kot znak propadanja in konca krajine, temveč kot ‚divjino‘ in ‚neokrnjeno naravo‘, v njej razpoznavajo ‚avtentičnost‘ in jo imajo za tržni potencial dolin (prim. Repič 2021a). Ta pogled torej v ‚praznosti‘ območja vidi možnost, da bi doline napolnili z novimi pomeni – v krajini vidi ‚upanje‘ in jo za svoje cilje na novo ‚iznajdeva‘. Zato skrb za krajino pri tem pogledu opredeljujejo alternativni pristopi in naklonjenost do spreminjanja prostorskih rab. Četudi opisani pogled znatno predrugači nostalgичne poglede in je manj razširjen, pa so njegovi nosilci prav tako domačini.

Ker so reprezentacije in prakse pri pogledih na krajino povezane (glej Carrier 2003; Strathern in Stewart 2003: 235; Vranješ 2008), pa se oba pogleda razlikujeta tudi pri skrbi za krajino oz. pri »upravljanju praznosti« (Dzenovska 2020: 24). Zato pristopa včasih porajata konfliktne prostorske prakse, ki pa (pogosteje) razmeroma nereflektirano soobstajajo. Predlagana razlika je tako predvsem analitično orodje za razumevanje različnih odnosov do krajine, ki pa se pri posamezniku lahko tudi prekrivajo.

V nadaljevanju bom najprej definirala oba pogleda in ju podprla z etnografskimi primeri. Pri vsakem bom ponazorila za pogled značilno vrednotenje zaraščanja in iz tega izhajajoče motivacije za skrb v sodobnosti. Nato bom podrobneje obravnavala štiri krajinske elemente, ki so se mi v času raziskave v domačinskih zamišljanjih krajine kazali

kot najpomembnejši – senožeti, kostanje, suhozidne terase in steze. Da izbor teh elementov v moji obravnavi ni naključen in se sklada z domačinskimi koncepcijami, so potrdili tudi izsledki participativnih srečanj domačinov, ki so bili namenjeni definiranju ‚značilnih‘ elementov krajine Nadiških dolin. Na srečanjih so kot take definirali travnike, terase, steze, sadovnjake in kostanjeve nasade (Chiabai 2021: 9).

Ti elementi, ki jih bom obravnavala v ločenih poglavjih, v krajini sicer niso nepovezani. Kostanji so praviloma rasli na senožetih, steze so vodile do senožeti in prečkale suhozidne terase, v sodobnosti pa ob bolj obljudenih stezah pogostejše čistijo senožeti, suhozidne terase in kostanjeva drevesa. Vsakega od štirih krajinskih elementov bom obravnavala tako, da bom najprej opredelila njegove temeljne značilnosti – npr. informacije glede izvora, funkcije in rabe onkraj dolin – ter ga nato prostorsko umestila v krajino Nadiških dolin. Nadalje bom opisala spomine sogovornikov na ta element v preteklosti – predvsem na rabo elementa, skrb zanj in delo, povezano z njim. Nazadnje pa bom obravnavala sodobne prakse skrbi, o katerih so mi govorili sogovorniki in ki sem jih opazovala na terenu. V tem segmentu bom prikazala kontinuiteto v skrbi za posamezen element, pa tudi to, kako so se načini rab in motivacije za skrb zanje sčasoma predrugačili.

DOMNEVNO KONTINUIRANA KRAJINA

Specifičen način pogleda na krajino, ki se iz ‚kulturne‘ krajine preobraža v ‚naravno‘, imenujem ‚domnevno kontinuirana krajina‘. Prebivalci s tem pogledom na krajino se v svojih refleksijah o njej pogosto nostalgичno spominjajo idealizirane preteklosti (prim. Herzfeld 1997; Özyürek 2006), ko so bile doline naseljene in krajina obdelana. Te spremembe vrednotijo izrazito negativno.¹¹⁷ Ko govorijo o nekdanji krajini, hkrati govorijo o minulih časih, in tako npr. rečejo, *je bilo lepš, ko sada* [zdaj] – s čimer implicirajo tako urejenost okolja kot tudi življenje v dolinah.

Pri pogledu ‚domnevno kontinuirane krajine‘ pomembno mesto zavzema lokalna identiteta, predvsem lokalno specifične rabe

---

117 Negativno vrednotenje spremembe kulturne krajine je prisotno tudi med prebivalci, ki so sicer do nostalgичnih spominov na preteklost kritični. Drugače Sarah Green (2005: 123) v grški regiji Epir ugotavlja, da ljudje, ki so kritični do nostalgije in poudarjajo pozitivne aspekte ekonomske neodvisnosti od zemlje v sodobnosti, (tudi) pozitivno vrednotijo opuščanje in zaraščanje.

zemlje v preteklosti. Krajina je dojeta kot proizvod tu prisotne lokalne skupnosti, ki je s specifičnimi rabami prostora skozi stoletja nepretrgoma oblikovala značilno krajino Nadiških dolin. Na to značilnost krajine se navezuje sintagma ‚domnevno kontinuirana krajina‘ – gre torej za krajino, ki so jo izoblikovali slovanski predniki in je ostajala obdelana vse do začetka zaraščanja krajine v drugi polovici 20. stoletja.

Na obravnavanem območju bi lahko trdili, da je krajina zaradi naložbe pomenov temeljna skupinska identifikacija (Vranješ 2008: 94). Kot navaja Matej Vranješ (2008: 93; 230), skozi (re)produkcijo kulturne krajine poteka družbena konstrukcija identitetne asociacije med krajem in skupnostjo, saj je kulturna krajina »materialni ‘dokaz’ kontinuitete prisotnosti skupine«. Za domačine je identiteta kraja namreč pogojena s kontinuirano prisotnostjo skupnosti, prav tako pa je od prisotnosti v kraju – ki omogoča ohranjanje prostorskih praks in reprezentacij – odvisna identiteta skupnosti. Območje Nadiških dolin in njegova krajina pa bosta, kot menijo nekateri prebivalci, zaradi demografskega padca (glej Kalc 1997) in opustitve kmetijske dejavnosti v času ene generacije postala popolnoma ‚naravna‘ krajina. V emski perspektivi je *propad* kulturne krajine izraz izginjanja (emsko *izumrtja*) te specifične lokalne skupine in je posledično simbol izginjanja narečja, kmečkega načina življenja ter lokalnih tradicij in navad.

Slika 32: Vas Polica (*Polizza*); foto: Tina Ivnik, junij 2021

Po drugi strani pa se sintagma ‚domnevno kontinuirana krajina‘ navezuje na kontinuiranost skrbi za posamezen krajinski element. Tako nekateri domačini še vedno kosijo senožet, ker so to počeli njihovi predniki, čeravno so njihovi nagibi za košnjo danes drugačni. Prav tako posamezniki čistijo posamezno stezo, pri čemer motivacijo

najdejo v ohranjanju spomina na pretekle rabe in na prednike, ki so doline s svojim trdim delom ohranjali *čedne*. Nekateri se angažirajo pri skrbi za specifično kostanjevo drevo, o katerem se v družini prenaša zgodba, da so ga njihovi predniki cepili ob svoji naselitvi v vas, drugi pa za družinska kostanjeva drevesa skrbijo iz hvaležnosti, ker jih vidijo kot ključne za preživetje njihovih prednikov v negotovih obdobjih. V tem pristopu posamezniki torej skrbijo za konkretno senožet, drevo, suhozid ali stezo, kar je največkrat povezano s kontinuiranim lastništvom družine, pri stezah pa z rabo tega elementa.

»Ni nič lepo«: Vrednotenje zaraščanja

Vrednotenja zaraščanja so pri pogledu ,domnevno kontinuirane krajine‘ v veliki meri povezana z idejami o čistosti dolin in redu, kot je po spominu domačinov obstajal v preteklosti. Pretekli red je neločljivo povezan s spominom na ,red v krajini‘ – da je bil vsak kamen v kamnitih zidovih na svojem mestu, da je bila krajina *čista* zaradi neprestanega odstranjevanja neželenih rastlin in da so ljudje spoštovali normirane rabe prostora, kar je omogočalo složnost med prebivalci (prim. Stacul 2003: 40). Jaro Stacul v svoji analizi dojemanja preteklosti v dveh vaseh na Tridentinskem opredeli ,naravni‘ čas, ki je ločen od ,političnega‘. ,Naravni‘ čas je utemeljen z neprestanim vzpostavljanjem ekološkega in družbenega ravnovesja, ki je tudi v njegovem primeru neločljivo povezan z udomačevanjem narave (Stacul 2003: 145–151). Tako ,naravni‘ čas in njegov *zlom* dojema sogovornik iz Nadiških dolin:

Človek in narava sta našla neki pravi kompromis [v preteklosti, op. T. I.]. In ta kompromis je omogočil razvoj neke ekonomije in je omogočal, da so ljudje živeli. Od okolja so dobili živila, potrebna za življenje. To se je dogajalo. Zdaj se je nekaj zlomilo, zato se ne more več delati tako. Ni več pravega ravnovesja, zavezništva med potrebami ljudi in ponudbo narave. (Bernardo, 27. 8. 2021.)

Kot posledico konca ,naravnega‘ časa domačini vidijo tudi spremembo okolja – prihod novih živali, spremembo rastlinstva in rast *grdega, neprehodnega* gozda, ki ga ocenjujejo kot *nekvalitetnega* (prim. Knight 1996; Agnoletti 2010: 52–55; Tsing 2015: 259). Pri tem pogledu pozitivno vrednotenje gozda ni posebej pogosto. Sogovornik tako npr. meni, da je gozd opresiven, in doda: »Host je nimar [vedno] negativen v pravicah.« (Salvatore, 6. 10. 2021.) V povezavi s širjenjem gozda pogosto poudarjajo vse manjšo vidljivost, ki jo povzroča zaraščanje – *sada se vse zaperja, ankrat se je videlo use, je bluo odprto, danas so vse vaščine buj zaparte*. S poudarjanjem večje vidljivosti v preteklosti

lahko sogovorniki izkazujejo svoje estetske preference, vendar pa so te precej drugačne od turističnih,¹¹⁸ saj bolj kot možnost uživanja v razgledu implicirajo možnost nadzora nad območjem in spremljanja svojih družinskih članov pri delu na polju ter nekakšno orientacijo v prostoru:

Zak prej ti, če si šla na Tarčmun k cerkvi, si sedla na zid od britofa [...] kar je blo če za Jelino, so bli vsi zidovi učejeni, je blo vse čedno. Če j bil en zajc, tis ga vidla. Gor na kilometer s vidla, tako je bluo čedno. An ta počas, počas, počas, počas, počas je rbida, je prjelo gor drevje, sada greš tam na britof pogledaš zak Mašere, je host not pod vasjo. (Sebastiano, 26. 8. 2021.)

Domačini pri vrednotenju gozda razločujejo med gozdom, ki raste že dalj časa, in gozdom, ki se je zarasel na novo. Slednji se jim zdi neestetski in neprehoden, poudarjajo pa tudi njegovo nizko ekonomsko vrednost. Temeljna razlika med njima je v drevesnih vrstah: v starem rastejo 'stara' drevesa (bukev, hrast, jesen, javor, črni gaber in kostanj) drevesa so večja, gozd je prehodan. V novem gozdu pa so drevesne vrste – smreka, robinija – dojete kot tuje temu območju, drevesa pa so majhna in gosto nasajena. Sogovornik mi je navedel primer lepega gozda, ki že dolgo raste, in ga primerjal z gozdom, ki se je na novo zarasel okoli vasi, kjer sem bivala v času svojega terenskega dela: »Ti sta je lepa host, ma tam, kjer stojiš [bivaš] ti, nestoj mi rečt, da je lepa host.« (Salvatore, 6. 10. 2021.) Tovrstna pojmovanja so zelo razširjena. O drugem 'novejšem' gozdu mi domačin pove, da je to »divjina, nije ena lepa host« (Angelo, 26. 9. 2022). O *avtohtonih, naših* drevesih pa še sogovornika:

S1: An gore tode, to, k se vidi vse zeleno [...] Je lepupo gledat zeleno. Sada [zdaj] tle videmo, ki cvede arkacija, potem bomo vidli lipo, potem bomo vidli kostanj, kane. Ma če stopnemo gor noter, se ne more nič [nerazumljivo op. T.I.]. So se zgubile stezé, za iti če k studencam, se je vse zgubilo. Allora [torej] od deleča, ka pridejo v dolino [turisti? op. T. I.] men gre ven s serca za tole pravt. Vse, ko je lepupo, ko je zelesno, ko diši lepupo vse [pravijo turisti, op. T. I.].

---

118 Tako sem tudi sama po svojem začetnem navdušenju nad zaraščenostjo z gozdom, po kakšnem tednu terenskega dela v dnevnik zapisala, da zdaj bolj razumem, zakaj ljudi gozd moti. To sem pripisala temu, da na sicer razglednih cestah razglede zastirajo drevesa. Na podoben način je zaraščenost zmotila mojo teto in strica, ki sta prišla na obisk v doline in ugotovila, da so edine razgledne točke, kjer je mogoče narediti dobro fotografijo, tam, kjer poteka električna napeljava – ki jima je seveda pokvarila fotografije. Čeprav je v spominih domačinov, kot sem zapisala, prav tako pomembna vidljivost, pa tudi estetsko vrednotenje krajine, se slednja razlikujeta od pomenov, ki jih vidljivosti pripisujejo turisti. Na terenu mi sogovorniki namreč niso nikoli omenjali, da bi jih zaraščenost motila, ker ne morejo občudovati ali fotografirati razgledov.

S2: Ni nič lepuo ...

S1: Če se stopne an moment u host, adan zastope, kaj je ratalo. An ti-te, k vidimo od tu, ka raste, je vse narobe. [...] Če pred, ku su zapustil senožeta, če so bli vsadil naše drevja, naše drevja, so bli del jesen, su bli del gaber, de su bli del lipo.

S2: Kostanj ...

S1: Kostanje ... Je bla ana bogatija. Anzi [nasprotno], tole tle ne vaja nič, je dobro samo za žgat.

S2: So zapustil an je ratala arkacija, k je infestant [?], diši lepo, ma je ku arbida [robida].

S1: An tole tle, k je host taprava [mi pokaže gozd, op. T. I.]. [...] Anzi [nasprotno], tle tela se ne kliče host, tm dol je vse onjegano [narobe?], je arbida, je vse narobe.

S2: Arbida, laza [vrsta vzpenjalke, hmelj?] in brusjan [bršljan].

S1: An drevja se ne vid. [...] Boli sarce pogledat, kaj je tam not. *Ecco*. Zak, da se vse učede, mi ne ućakamo tole. (Ludovica in Edoardo, 4. 6. 2021.)

Sogovornik tu prav tako naredi distinkcijo med turisti, ki pravijo, *ko je lepo, ko je zeleno, ko diši lepo vse*, in svojim vrednotenjem – da je *vse narobe* in da ga zaradi spremembe *boli srce*, kar je afektivno doživljanje današnjega stanja. S tem se strinja tudi njegova sogovornica, ki o gozdu pravi, da *ni nič lepo*.

Slika 33: Na novo zarasli se gozd v Podbonescu (*Pulfero*); foto: Tina Ivnik, julij 2021

Med kritike sodobnega stanja v primerjavi s preteklostjo, kot je ta, da je zaradi spremenjene krajine *vse narobe*, se uvrščajo tudi pri-povedi o tem, da v vasi vedno pogostejše zahajajo divje živali – pred-vsem divje svinje in srne, da je v dolinah vse več klopov, več hudour-nikov in zemeljskih plazov, da se zaradi neurejenih in neočiščenih rečnih strug pojavljajo poplave, voznike pa ogrožajo veje, ki ob moč-nih deževjih padajo na cesto. Domačini nezadovoljstvo izražajo tudi

ob tem, da se je povečala nevarnost požarov, pa tudi vse več megle je. Ženske, ki za *rožinco* delajo šopke, ne najdejo več vseh vrst rož, ki so jih njihove prednice *od vedno* dajale v šopke. Izgubile so se lokalne sadne in kostanjeve sorte, ki so bile v preteklosti ključne za preživetje prebivalcev, ni več jurčkov in drugih gob, pojavile pa so se nove rastline – predvsem invazivne, ki *uničujejo avtohtone*. Ravno tako domačini opozarjajo, da je razraščanje gozda na več mestih povzročilo propad kostanjev, ki so bili v preteklosti pomemben vir preživetja, ter prekrilo senožeti, poti in suhozidno gradnjo, ki je oblikovala značilno terasasto podobo krajine.

Sogovornik mi je opisal, kako so se v dolinah zamenjale živalske vrste:¹¹⁹

Kar sam bil jst mejhen, smo mel tamale žvali tle. Smo mel zajca ta belga, smo mel [se ne razume, op. T. I.], smo mel petelina tadvjega, smo mel vse te žvali. Je blo malo srni. Zak je blo vse pokošeno, niso mel še tudi kam se skrit. Medveda ni še nobedan [se ne razume, op. T. I.]. An kar sej začelo zapušcat, je ta žval, ki ma majhene noge, ne more bit u travi, k je takale velika trava. [...] Tale žval je bla, dokler je blo vse pokošeno lepo, k je blo čedno. Zak so ušafal [našli] za jest, so pasli travo frišno, so ble burunice [borovnice], vse si dobila tle. Sada [zdaj] se je zaraslo, tiste žvali jo ni več. Sada so pršli jeleni, k majo duge noge, srna je pršla do morja. [...] Sada so pršli prašiči, so pršli jeleni, sada se sliš, da je vuk, se je videlo medveda, allora [torej], so tele žvali pršle, se je svet nardil za tole žvau. (Sebastiano, 26. 8. 2021.)

Sandro Piermattei (2012: 127–128) prihod novih vrst živali kot posledico opuščanja kmetijstva navaja tudi v vasi v Umbriji. Zapiše, da so te nove živali, med njimi predvsem vrane in divje svinje, za prebivalce simbol spremenjenega ravnovesja, divjine, ki vdira v civilizirano sfero kmečkega okolja. Emsko je to vrednoteno v antropocentrični perspektivi, kot konec moralnega reda, ki ga spremlja kolektivna slaba vest, ker so opustili obdelovanje. Red se je kot pri Staculu (2003) v percepciji domačinov prav tako porušil, ko so prebivalci nehali obdelovati zemljo.

Zaraščenost Nadiških dolin domačini pogosto primerjajo s situacijo v Sloveniji, ki jo vrednotijo kot kmetijstvu naklonjeno državo, ki je prav tako uspela pritegniti turiste in je posledično tudi manj zaraščena. Sogovornik mi je pripovedoval, da je bilo včasih tudi v Nadiških dolinah vse kultivirano »kot če pogledaš proti vam [na slovensko stran

---

119 Odklonilen odnos do drugačnih živalskih vrst sicer ni skupen vsem prebivalcem. Prihod divjih svinj, srn in jelenov je pogodu predvsem mnogim prebivalcem, ki se ukvarjajo z lovom.

meje, op. T. I.]« (Gabriele, 16. 7. 2021). Razlike v krajini in poseljenosti med Posočjem in Nadiškimi dolinami sem občasno ob prehodu meje opazovala tudi sama (glej tudi Kozorog 2019a). Navajam zapis iz terenskega dnevnika:

Z Alessandrom [domačin iz Beneške Slovenije] sva se peljala s Tolminskih raven po strmi in vijugasti cesti v dolino. Pobočja so tam res strma, presenečalo naju je, da so ponekod še očiščena, da je trava in se še ni zarasel gozd. Ko sva zvozila še enega izmed ostrih ovinkov, se je pred nama odprl kar malo neverjeten prizor – videla sva vso družino, ocenila sem, da so bile tri generacije, ki so se vzpenjale na to res strmo pobočje in grabile seno. Mislim, da je bilo tam okrog 10 ljudi. Alessandro je presenečeno rekel, da je to tako, kot je bilo pri njih pred 50 leti. Še bolj ga je presenetilo to, da še vedno grabijo, čeprav je to pobočje tako strmo. »V Beneški Sloveniji,« je rekel, »je precej površin, ki niso tako strme, pa so že zdavnaj zapuščene in zaraščene.« (Terenski dnevnik, 12. 8. 2021.)

Ena od številnih interpretacij nezmožnosti razvoja turizma v Nadiških dolinah je prav krajinska neurejenost, ki jo vidijo tudi kot razlog za to, da v Nadiških dolinah, v nasprotju s Posočjem, ni turizma:¹²⁰ »Če imaš okolje urejeno, ti pridejo [turisti, op. T. I.], sej veš, kako je.« (Valerio, 22. 6. 2021.) Ko sem drugo sogovornico vprašala o tem, kako vidi možnost razvoja turizma v dolinah, pa je rekla: »Kaj bodo turisti tukaj, kaj naj delajo, če je tukaj ta robida?« in mi pokazala zaraščen breg poleg svoje hiše (Laura, 11. 10. 2021).

Drug sogovornik je odsotnost turizma v dolinah pojasnil z diskrepanco med pogledi turistov in domačinov. Kot primer za to, da »tukaj [v Nadiških dolinah] ne znajo delat turizma« (Salvatore, 26. 5. 2021), mi je navedel, da v doline pride nemški turist in reče, da mu je v dolinah lepo, domačini pa mu na to odgovorijo, da ni lepo, ker je zaraščeno. Po mnenju sogovornika taki primeri nakazujejo, da se v dolinah ne znajo *tržiti*, *prodati*. To distinkcijo v svoji raziskavi opiše tudi Jaro Stacul (2003: 148), ki navede, da v nasprotju z vrednotenjem turistov, ki občudujejo ‚neokrnjeno naravo‘, domačini to pojmujejo kot degradacijo zemljišč. Kot sem že zapisala, tudi prebivalci estetsko vrednotijo krajino, ampak so ta vrednotenja

---

120 Med terenskimi zapisi in izseki iz intervjujev je primerjanje Nadiških dolin s Posočjem bržkone ena od najpogostejše ponavljajočih se tematik. Navajam še en izpis: »Lej, včeraj smo govoril doma, ker sin je šel, veš, kje je urejena plaža, na Nadiži [v Sloveniji]. [...] No, so šli s prijatelji, potem je pršu doma in je reku, ‚tata ma jst ne razumem zakaj, gor je tako vse urejeno, parkirišče, lahko naročiš pivo, je urejena plaža, voda, je vse in prečkaš mejo, prideš tle v Benečijo – puščava‘. In to bi ... Bi bilo treba se vprašat, zakaj ne gre.« (Valerio, 22. 6. 2021.)

utemeljena na drugačnih kriterijih – npr. na izkušnji dela, v svoji utelešeni biografiji, v preteklosti svoje družine, medtem ko je pogled turistov v večji meri utemeljen na nezgodovinskih in nekontekstualiziranih vrednotenjih.

Motivacije skrbi za krajino: Predniki, afektivnost in moralnost čiščenja

Opisan pogled na krajino se kaže v specifičnih načinih skrbi za krajino v sodobnosti. Esra Özyürek (2006: 177) zapiše, da nostalgija ni le imaginacija preteklosti, ampak se izraža tudi pri delovanju v sodobnosti. Tako so v pogledu ‚domnevno kontinuirane krajine‘ normirane, lokalno prisotne prostorske rabe razumljene kot bistvene za ta prostor – tem so torej prebivalci bolj naklonjeni, medtem ko nove zavračajo. Zavaljo želje po kontinuiteti sta zanj torej značilna nenaklonjenost do prišlekov in odpor do novih prostorskih rab, pri čemer je – prav zaradi predstave o povezanosti s predniki – bistvena predvsem želja po ohranjanju nadzora nad zasebno lastnino. To je pogosto predmet konflikta pri novih praksah preoblikovanja krajine, predvsem pri čiščenju senožeti, o čemer bom še pisala.

V povezavi z navezanostjo do prostorskih rab mi domačinka iz vasi, ki ima v dolinah sloves kraja, kamor se priseljuje največ *Italijanov*, pove:

V tej vasi živi še kar veliko ljudi in ni tako zapuščena kot druge vasi. Se pa sem priseljujejo Italijani, ki povsod postavljajo ograje. Imajo drugačen način, kot so ga v vasi imeli nekdaj. Včasih je bilo tako, da nisi niti trkal, ko si šel k nekomu na obisk. Italijani imajo drugačen pristop do lastnine, zato se je tudi spremenila dinamika vasi, ko so ti novi ljudje prišli živeti sem. (Terenski dnevnik, 10. 10. 2021.)

Pritoževanje nad novimi ograjami, ki so jih postavili *Italijani*, bi lahko interpretirali kot ocenjevanje na osnovi družbenih norm, ki jih domačini dojemajo kot vpisane v prostor. To je po Vranješevem mnenju oblika teritorialnosti tudi v primerih, ko norme niso uveljavljene, pač pa le izražene – kot v navedenem primeru. Akterji s pripisovanjem norm namreč nakazujejo svoj ‚občutek‘ upravičenosti do upravljanja prostora. Norme vedenja, kot so, da *včasih nisi trkal*, pa tudi pristopi do lastnine in sodbe o tem, da *imajo drugačen način, kot so ga imeli včasih*, so v tem primeru norme (oz. odklon od norm), ki so ‚pripisane‘ kraju (Vranješ 2005: 113–231).

Še jasneje izražene norme vedenja lahko razberemo iz naslednjega navedka sogovornice, ki mi je opisala, da jo jezi, ko priseljenci

delajo tudi v nedeljo: »Dreka ni nikdar žagala dreva v nedeljo. Al pa grunt delala.« (Terenski dnevnik, 5. 10. 2022.) In tako izpostavi prakse priseljencev, ki so neskladne s sogovorničino zahtevo in pričakovanjem glede načinov rabe prostora. Tovrstno zahtevanje uveljavljenih rab v imenu pripadnosti skupnosti pa Vranješ definira kot produkcijo lokalnosti, kar zanj pomeni vzajemno reprodukcijo skupnosti in prostora skozi prostorske prakse (Vranješ 2008: 233).

Zaradi pomena kontinuitete prostorskih praks je motivacija posameznikov pri ohranjanju krajine v obravnavanem pogledu pogosto občutek moralne dolžnosti prebivalcev, motivirane s spomini na prednike, ki so v preteklosti v tej krajini trdo delali za preživetje in jo s tem preoblikovali. Domačini tako večkrat skrbijo za kulturno krajino prav zaradi nerazvitosti, zapuščenosti in marginalnosti. Vrednota v tem pogledu je skrb za krajino sama po sebi¹²¹ (glej tudi Hilton 2022) – motivacija ni ekonomski dobiček, redkeje so to estetske preference, pogostejše pa ohranjanje spomina na prednike, funkcionalni razlogi, pa tudi predstave o moralnosti čiščenja. Te se reproducirajo tako skozi konkretne izkušnje dela v krajini (oz. spomine nanje) kot tudi skozi posredovane pomene, vključene v ‚korpus‘ domačinskih predstav (kamor so vključeni spomini na te prakse) – Vranješ 2008: 138. Čiščenje je tako idealizirano, saj imajo prebivalci vizijo agrarne krajine, kakršna je obstajala v preteklosti – pred industrializacijo in množičnimi migracijami.

Sodobno skrb za krajino bi lahko interpretirali kot »upravljanje praznosti« (Dzenovska 2020: 24), ki pa jo, kot za prazne vasi v Latviji piše Dace Dzenovska (2020: 24), ljudje opravljajo brez aspiracije po izgradnji novega, alternativnega sveta, temveč zgolj zato, da bi bivanje v tem prehodnem času naredili znosno. Skrb za ‚domnevno kontinuirano krajino‘ je zato individualna, kontekstualna in afektivna (glej Holbraad 2021: 114), povezana z uprostorjenjem posameznikove biografije in utelešeno izkušnjo dela, poleg tega pa je zanj pomemben tudi moralen pomen te skrbi. Kot navaja Vranješ (2004: 89), namreč osebna izkušnja vpliva na reprodukcijo vezi in povezanosti z izvirnim krajem. Na moje vprašanje o tem, zakaj je zanj pomemben prostor Planino (toponim) nad Srednjim (*Stregna*), kjer sogovornik še kosi, mi je ta odgovoril:

---

121 Kot skrb v kontekstu oljčnih nasadov na Siciliji misli Amanda Hilton (2022: 266), pa je ta pogosto emocionalno in fizično naporna in jo je treba konceptualizirati onkraj idealističnih predstav, s katerimi skrb navadno razumemo. Zdi se, da je to opozorilo posebej relevantno za marginalna območja – kot bi lahko trdili za krajino Nadiških dolin, je tudi skrb za sicilske oljčne krajine »v dialektični tenziji s kontekstom ekonomskega in okoljskega propadanja, ki ga ponazarja zapuščenost« (Hilton 2022: 263).

E, zak, prov tle z vasi je bil tel prestòr, že od majhnega, kar so nas vozil gor. Je blo tel lep prestòr, kjer, ja, so mel, smo zastuopil, da en kos našega življenja je šlo, je povezan s telim Planinam. Naše življenje je blo povezan puno s telim Planinam. Allora [torej] nam je ostalo telo riječ noter. Potle je bluò lepo, zak, Srednje [*Stregna*] je lepo, però [ampak] kar prideš gor u Tarbij, ki videš vse odprto, veš. An za nas, smo šli, tako iti na planine gor je bluò, je bla ena riječ lepa. Smo vidli vse, smo vidli atu dol do Čedada. Tle če ne, ne arrivaš [ne moreš] vidt dol do Čedada, ne. [...] Ja, je, je, je bla ena reč lepa, in to smo takoj zastopili, že od majhen, de je, smo povezani puno na tele planine, zak je naše življenje povezano. Allora [torej], brez Planin bi blo buj težko. Je blo seno, kostanj. [...] Je ostalo ko en simbolo, ko ti moram rec, Planine en prostor takuo lep. Jst sm šu ... Poznam vse doline, an beneške doline, ane. Zame je edan od narleuših prostorov. (Fulvio, 22. 9. 2021.)

Čeprav sogovornik v tem razdelku ne govori o skrbi za krajino, pa je iz navedenega moč razbrati percepcijo povezave s preteklostjo, prednike in utelešeno izkušnjo – da so jih *že od majhnega vozil gor* in da so tako *zastopil*, da je *en kos našega življenja povezan s telim Planinam*. Ko sogovornik namreč reče, da bi bilo *brez Planin buj težko*, se pri tem navezuje na ekonomsko vrednost tega prostora v preteklosti, kar je razlog za to, da so Planine ostale *ko en simbolo*.

Slika 34: Planino, občina Srednje (*Stregna*); foto: Tina Ivnik, september 2021

Krajino, ki je bila v preteklosti preoblikovana zaradi razmeroma nepretrgane skrbi domačinov zanjo, v opisanem pogledu ‚domnevno kontinuirane krajine‘ prebivalci v sodobnosti vidijo kot krajino v nepovratnem izginjanju, ki so ga povzročili procesi izseljevanja in spremembe načinov življenja. Kljub temu se nekateri posamezniki še vedno angažirajo v skrbi za to krajino predvsem tako, da skrbijo za družinske senožeti, kostanje, suhozidne terase ali pa za steze, ki so jih

uporabljali njihovi predniki. Ta skrb tako ni naključna, pač pa je zaznamovana z biografijo posameznikov, njihovimi spomini in afektivnimi izkušnjami. Skrb za krajino v pogledu ,domnevno kontinuirane krajine' ni spodbujena z upanjem na ,boljšo prihodnost', saj prebivalci demografsko in pomensko izpraznjenost pojmujejo kot neogiben konec tega območja in njegove krajine. Pristop ,z upanji iznajdene krajine' pa, nasprotno, pomensko in demografsko izpraznjenost dolin ter njihove krajine dojema kot potencial za osmišljanje območja z novimi pomeni, o čemer bom pisala v naslednjem podpoglavju.

Z UPANJI IZNAJDENA KRAJINA

Kot glede italijanske doline Val Taleggio zapiše Cristina Grasseni (2004: 716), tudi v Nadiških dolinah obstajajo različni pogledi na krajino. Ti se razlikujejo med generacijami, so odvisni od različnih kompetenc in praks, s katerimi prebivalci (so)oblikujejo krajino, poleg tega pa domačini lahko prevzemajo tudi druge (globalne, turistične) pristope h krajini. Čeravno izpraznjenost Nadiških dolin in prevladovanje tvornosti narave domačini ocenjujejo kot negativna, pa ta vrednotenja nekateri tudi strateško prilagajajo z namenom (turističnega) razvoja območja v prihodnosti. V zaraščeni krajini tako vidijo tudi upanje za prihodnost, pri tem pa ,neokrnjeno naravo' in nerazvitost, ki ju interpretirajo kot ,avtentičnost', pojmujejo kot tržna potenciala dolin (prim. Repič 2021a).

Slika 35: Čreda ovac; foto: Tina Ivnik, september 2022

V drugem pogledu na krajino Nadiških dolin, ki ga imenujem ‚z upanji iznajdena krajina‘, prebivalci tako ‚praznost‘ dojemajo kot potencial za ustvarjanje novih pomenov. Ta pogled je v večji meri zaznamovan z željo po oživljanju krajine, po turističnem razvoju, povezovanju dolin in po skupnostnih načinih upravljanja, zato ga opredeljujejo alternativni pristopi in naklonjenost do spreminjanja prostorskih rab. Čeravno gre torej za pristop do krajine, ki so ga bistveno izoblikovali ‚zunanjí‘ dejavniki, pa so nosilci tega pogleda, ki se angažirajo v revitalizaciji krajine, prav tako (nekateri) domačini.

V tem kontekstu novih upanj se spreminjajo tako reprezentacije kot prakse. Spričo različnih pogledov so upomenjanja krajine, s tem pa tudi krajinske prakse, v Nadiških dolinah na polju pogajanj o interpretacijah in utrjevanja pomenov. Akterji imajo namreč neskladne predstave o prihodnosti Nadiških dolin, zato krajino v sodobnosti različno upomenjajo. To pa – kar je za mojo raziskavo relevantnejše – vpliva tudi na prakse in občasno poraja konfliktno oz. nasprotujoče si prostorske rabe.

Akhil Gupta in James Ferguson (1997: 13) zapišeta, da v procesu ‚ustvarjanja kraja‘ ne gre le za najdbo kraja, ampak predvsem za postavljanje kraja v opozicijo z drugimi. Območja pa ne konstruirajo domačini sami, pač pa je kraj ‚ustvarjen‘ v prepletu več pogledov ter lokalnih in globalnih dinamik (Grasseni 2004: 699). Pri tem bi lahko to novo vrednotenje krajine Nadiških dolin videli kot posledico transformacije v globalnopolitični ekonomiji. Če so bile Nadiške doline v času industrializacije predvsem prostor izseljevanja, brezperspektivnosti in propadanja, pa nekateri prebivalci potencial dolin v sodobnosti vidijo ravno v nerazvitosti območja. Ti novi potenciali so v veliki meri odvisni od zunanjih vrednotenj in priložnosti, med njimi predvsem turizma, dediščinjenja, novih tržnih opcij, deželnih in državnih zakonov ter politik Evropske unije, ki podpirajo ‚lokalno‘ (glej tudi Piermattei 2007, 2012; glej Jezernik 2013: 53–57; Grasseni 2014).

Pri tem pogledu se lokalni oz. identitetni razlagalni okvir in z njim povezana krajina v večji meri kažeta kot uporabna z namenom trženja območja (glej tudi Lai 2000: 93–97; Piermattei 2007: 256; Agnoletti 2013: 73; Grasseni 2014). S konstrukcijo lokalnosti akterji namreč predstavljajo različnost in se na ta način uvrščajo v »globalno hierarhijo vrednot« (Herzfeld 2004). V tem procesu ‚lokalna kultura‘ postane del širših procesov poblagovljenja kulturne različnosti, kar, kot pronicljivo pokaže Cristina Grasseni (2012: 133–136), vodi ravno v spremembe ‚lokalnega‘ – proizvodenj, praks, krajine, odnosov, naracij in načinov komunikacije. Tozadevno ‚ustvarjanje kraja‘ bi lahko videli v »selekcioniranju preostankov«, ki so jih izbrali za vredne ohranjanja

(Jezernik 2013: 131, 148). Ti ‚preostanki‘ so ‚ohranjani‘ s postavljanjem informativnih tabel s toponimi, hišnimi imeni in drugimi podatki, ki se nanašajo na ‚tradicionalno‘ poznavanje lokalnega okolja, z novimi praksami združevanja razdrobljenih lastniških deležev z namenom čiščenja območij, z nasadi ‚neavtohtonih‘ sort kostanja na ravninskih predelih, z utrjevanjem suhozidnih gradenj z uporabo veziva in s skrbjo zgolj za posamezne steze, ki so danes namenjene pohodnikom.

Omenjene prakse bom podrobneje obravnavala v podpoglavjih, kjer obravnavam posamezne krajinske elemente. Sledeči razdelek pa je namenjen opisu festivala, ki so ga organizirali domačini, a je uvedel precej drugačno interpretacijo zaraščenosti od že opisanih pojmovanj, ki zaraščenost negativno vrednotijo.

(Pre)vrednotenje zaraščanja: Gozd kot narava in avtentičnost

Matej Vranješ (2008: 52) je v svoji raziskavi v Posočju prišel do sklepa, da »kar si ljudje o prostoru mislijo, ni neodvisno, pa tudi ne povsem odvisno od tega, kar v prostoru počnejo – in obratno«. Ker sta torej odnos med praksami in reprezentacijami relativno medsebojno pogojena, se prakse v obeh obravnavanih pogledih na krajino razlikujejo. Skrb v pristopu ‚z upanji iznajdene krajine‘ je tako v večji meri spodbujena z ‚zunanjimi‘ idejami, predvsem turizmom, in je utemeljena v želji po razvoju dolin v bodočnosti. Ta pogled tako poraja racionalnejše in premišljene pristope, ki so manj utemeljeni na utelešenih izkušnjah, afektivnih spominih in biografijah posameznikov. Cilj skrbi za krajino v tem pogledu je pogostejše estetska reprezentacija krajine, zato se akterji, ki delujejo po principu tega pogleda, pogosto bolj ciljno angažirajo v urejanju krajine – npr. blizu turističnih točk ali na lažje dostopnih območjih.

Anna Tsing (1993) za marginalno območje Indonezije zapiše, da tamkajšnji prebivalci barantajo s pomenom marginalnosti glede na to, za katere namene ga želijo uporabiti. To se dogaja tudi v obravnavanem pogledu, z upanji iznajdene krajine, kar znatno predrugači zgoraj opisane razlage preobrazbe krajine, ki zapuščenost negativno vrednotijo. Posebej nazoren prikaz spremenjenega vrednotenja zaraščanja bi lahko videli v reinterpretaciji, ki so jo nekateri domačini vpeljali z organizacijo festivala IKARUS,¹²² zato bom tega na kratko opisala.

---

122 Festivalski dogodki so potekali jeseni leta 2021 po celotnem slovenskoitalijanskem obmejnem pasu (vendar zgolj na italijanski strani). Pobudniki in organizatorji festivala pa so bili občinski administratorji občine Srednje (*Comune di Stregna*).

Festival IKARUS je nastal v skladu z idejo o ‚evropskem zelenem pasu‘, ki je oznaka za območja ob nekdanji železni zavesi¹²³ (glej Green Belt 2021). Ideja implicira, da naj bi ta območja zaradi vpliva hladne vojne ostala nerazvita, zaradi česar naj bi se tam v večji meri ohranila biotska raznovrstnost. To ‚zunanjost‘ interpretacijo so prevzeli nekateri domačini, z njo reinterpreterirali zaraščenost dolin in zmagali na natečaju italijanskega ministrstva za kulturo ter tako pridobili financiranje za festival (glej IKARUS 2021).

Promocija ‚neokrnjene narave‘ je bila po moji oceni tudi osrednji koncept in vodilni namen festivala.¹²⁴ Koncept festivala bi lahko pojasnili z idejo »tretje krajine«¹²⁵ (Clément 2004; glej tudi Breda 2009: 40; Lai 2011; Lai in Breda 2011; Breda 2011; Breda 2013: 59; Breda 2015: 51). »Tretja krajina« je koncept, ki ga Gilles Clément (2004) definira kot krajino, ki se pojavi na od človeka zapuščenih območjih, ko narava ponovno zavzame svoj nekdanji prostor. Avtor krajino vidi kot hranilnico za biotsko raznovrstnost, zapuščene prostore pa kot polne kreativnosti, možnosti in raznolikosti.

Mauro Agnoletti (2013) pa opozarja prav na nasprotno. Piše namreč, da je biotska raznovrstnost v krajinah izraz sodelovanja med človeškim in nečloveškim, ter kritizira percepcijo, da je biotska raznovrstnost ‚naravna‘, ljudje pa so le motilci ekosistema.¹²⁶ Poudarja, da je v Italiji – sama dodajam, da tudi drugod (glej npr. Descola 2018) – identifikiranje ‚naravne‘ krajine vprašljivo, ker so tudi krajine, ki se nam zdijo naravne (npr. gozdne), preoblikovane od človeka. Skladno s tem Agnoletti (2010: 55) kritizira oznako ‚avtohtone rastline‘ in

---

123 V zvezi s turistifikacijo hladne vojne naj še dodam, da v sodobnosti kot turistično zanimive predstavljajo tudi bunkerje in druge vojaške objekte, zgrajene v hladni vojni, lokalno turistično društvo pa organizira pohode, vsebinsko vezane na prikaz obdobja hladne vojne v dolinah. Zanimivo je, da domačini redko poznajo lokacije vojaške infrastrukture, prav tako sem se na terenu čudila nad odsotnostjo naracij o teh – sicer velikih – strukturah. Tudi ko sem ljudi ciljno spraševala o njih, so mi redko povedali kakšno informacijo, zgolj izjemoma pa so poznali lokacije objektov – zanje se torej niso posebej zanimali.

124 Moja ocena temelji na udeleževanju festivalskih dogodkov, pa tudi na pogovorih z organizatorji, soustvarjalci in drugimi udeleženci festivala. Zdi se, da je bil pri festivalu, ki je imel močno kulinarčno noto, razlog za poudarjanje ‚neokrnjene narave‘ tudi promocija prehrabnih izdelkov tega območja.

125 Tega koncepta mi organizatorji sicer niso omenjali, zdi pa se, da je v Italiji relativno razširjen (tudi v antropoloških krogih – glej npr. Lai in Breda 2011). V Firencah (*Firenze*) so ob reki Arno npr. uredili Tretji vrt (*Terzo giardino*). Ustvarjalci vrta so idejo seveda dobili v »tretji krajini« Gillesa Clémenta (glej *Terzo giardino* b. n. l.).

126 Za analizo zmanjševanja biotske raznovrstnosti na opuščeni senožetih na Matajurju glej Sinuello 2018. Domačini so mi pogosto govorili o izginjanju biotske raznovrstnosti zaradi zaraščanja – npr. o izginotju raznobarnih kobilic. Zato me je presenetilo, da nisem naletela na pomisleke glede te nove interpretacije krajine, ki jo je vpeljal festival.

pokaže, da so rastline, danes pojmovane kot ‚avtohtone‘, ljudje uvažali v Italijo že od rimskih časov dalje. Kot primer navede ravno kostanj, o katerem bom še pisala.

Slika 36: Skulptura Meja (avtor: Gianni Osgnach), nastala v sklopu festivala IKARUS; foto: Tina Ivnik, avgust 2022

Z reinterpretacijo zaraščanja, ki so jo domačini uvedli s festivalom IKARUS, lahko opazimo, da na percepcijo krajine ne vplivajo le spomini, pripovedi in percepcije prebivalcev, ampak tudi zunanje naracije. Čeprav so festival organizirali nekateri lokalni prebivalci, so bile te interpretacije spodbujene z namenom turističnega razvoja, zaradi česar so zanemarile emske poglede in izkušnje, o katerih običajno pripovedujejo domačini. Kot za Pot miru¹²⁷ zapiše Miha Kozorog (2019a), je tudi ta krajina ustvarjena, ne da bi vanjo vključili socialne spomine, perspektive, izkušnje in spomine subjektov, ki so živeli to preteklost, prav tako pa vanjo niso vključeni dogodki in odnosi moči, ki so sooblikovali obravnavano krajino. Zato se tovrstne turistične naracije – ki pa jih prav tako producirajo domačini – ne skladajo s širše prisotnimi lokalnimi interpretacijami preobrazbe krajine, ki so povezane z osebnimi izkušnjami, estetskimi preferencami, delovnimi odnosi s krajino in – pogosto idealiziranimi – spomini.

---

127 Pot miru je projekt, namenjen ustvarjanju spominske krajine prve svetovne vojne, ki – med drugim – povezuje Posočje in Nadiške doline (glej Kozorog 2019a).

V Nadiških dolinah se zaradi novih pristopov k »upravljanju praznosti« (Dzenovska 2020: 24) pojavljajo različne krajinske prakse in pomeni. Ker oba opisana pogleda proizvajata sebi lastne reprezentacije, se skladno s predpostavko o povezanosti pomenov in praks (glej Carrier 2003: 22; Strathern in Stewart 2003: 235; Vranješ 2008: 51; 227) te reprezentacije udejanjajo v neenakih praksah skrbi za krajino. Skrb sicer v obeh primerih deluje v kontekstu radikalne zapuščenosti, vendar je pri prvem pogledu ‚domnevno kontinuirane krajine‘ skrb relativno nepretrgana praksa domačinov, pri drugem pogledu ‚z upanji iznajdene krajine‘ pa je postala del politike oživljanja tega območja.

Medtem ko so v študijah nacionalnih in lokalnih krajin v antropoloških analizah pogosteje obravnavani konflikti med domačini in ‚prišleki‘ (glej npr. Vranješ 2002, 2004, 2005, 2007, 2008, 2017; ; Stacul 2003; Pirinoli 2005), pa bom pokazala, kako različna vrednotenja krajine in aspiracije o prihodnosti krajine lahko proizvajajo tudi pogajanja o pomenih med različnimi ‚domačinskimi‘ akterji. Menim, da v Nadiških dolinah zaradi odsotnosti zunanjih interesov in posegov zunanjih entitet (naravnega parka, množice turistov ...) skupni interesi domačinov ostajajo nedefinirani. Za mobilizacijo domačinov v obrambi – in s tem artikulaciji – skupnih interesov se namreč pogosto kot bistvene kažejo zunanje intervencije v prostor (npr. intervencije nacionalnega, regionalnega ali naravnega parka, vikendašev, turistov, države). Tako menim, da v Nadiških dolinah domačini ravno zaradi odsotnosti tovrstnih ‚preirvanj interesov‘ niso oblikovali ‚skupne agende‘.

Kako se to kaže v konkretnih izkušnjah preobražanja krajine, bom v nadaljevanju prikazala z etnografskimi primeri. V njih bom z analitičnim razločkom med ‚domnevno kontinuirano‘ in ‚z upanji iznajdeno‘ krajino obravnavala skrb (prakse) in reprezentacije (upome-njanja) štirih krajinskih elementov – senožeti, stez, kostanjev in suhozidnih teras. Te elemente sem izbrala, ker jih kot značilne pojmujejo domačini, pa tudi zato, ker se najpogosteje pojavljajo pri sodobnih težnjah po revitalizaciji krajine. Ponekod bom obravnavala tudi neso-glasja in tenzije, ki jih porajajo različni pristopi do krajin. Dodajam, da se ti sicer lahko izražajo v konfliktih, lahko pa – kar je pogosteje – tudi bolj ali manj reflektirano soobstajajo, pogosto tudi pri enem posamezniku.

Mauro Agnoletti opisuje, kako je v drugi polovici 20. stoletja zaradi vpliva skupne kmetijske politike Evropske unije reja živine v Italiji postajala vse manj odvisna od senožeti in pašnikov. Zaradi zniževanja ekonomske uporabnosti senožeti je ta krajinski element, ki je imel pred drugo svetovno vojno v italijanski krajini pomembno vlogo, po njej polagoma postajal vse manj razširjen. Agnoletti upad dokumentira vse od združitve Italije naprej in navaja, da so se površine pašnikov in senožeti od takrat pa do leta 2013, ko te podatke navaja, zmanjšale skoraj za polovico.¹²⁸ Posebej strm upad se je zgodil v zadnjih desetletjih (Agnoletti 2010: 33; Agnoletti 2013: 52; za izginjanje senožeti v Sloveniji glej Bavcon idr. 2019), torej v obdobju, ki je relevanten tudi za mojo razpravo.

Senožeti so bile v preteklosti ena od temeljnih značilnosti krajine Nadiških dolin. Simon Rutar konec 19. stoletja tako zapiše: »Zgoraj, spodaj, na levi in na desni, povsodi je obdana [vas, op. T. I.] s poljem in travniki, ki so bogato porasteni z drevjem, osobito s kostanjem.« (Rutar 1899: 37; glej tudi Ruclli 2003.) O razširjenosti senožeti v preteklosti pričajo tudi stare fotografije krajine, že bežen pogled na krajino Nadiških dolin v sodobnosti pa razkrije, da so senožeti danes skoraj v celoti zaraščene.

Slika 37: Senožeti na Kolovratu leta 1981; foto: Pietro Trusgnach

128 Poleg vpliva navedenih politik Agnoletti (2010: 34) omenja še vpliv zakonske prepovedi požgalništva in krčenja gozda ob senožetih in pašnikih, kar sta bili prej pomembni praksi za pridobivanje novih površin.

Senožeti in kostanjeva drevesa, ki so pogosto rasla na senožetih, so med obravnavanimi krajinskimi značilnostmi praviloma najbolj oddaljeni od vasi. Po pričevanjih mojih sogovornikov so senožeti nehali kositi (*so jih zapustili*) postopoma, predvsem glede na lokacijo, včasih tudi glede na kakovost sena. Najprej so nehali obdelovati tiste, ki so bile bolj oddaljene od vasi, strme ali nerodovitne.¹²⁹ Neredko so senožeti izseljencev, ki so bile bližje vasi, nekaj časa še obdelovali člani družine ali sovaščani, ki so se še ukvarjali s kmetijstvom, včasih za simbolično najemnino, največkrat pa brezplačno:

S1: An puotle smo nimar [vedno], smo raj družih, kr so že opuščal, sekli, buj blizu, ku buj gor.

S2: So še tiste probleme, če mi smo bli tle u Grmeku, puotle gor je dolina, tle je reka, gor je drug breg. An smo mel tan [senožeti – daleč, op. T. I.], razumeš de, ja. Moj oče je takuo, po 100 kg na harbatu, po kvintal [nosil, op. T. I.]. Samo potem viš, da magari sosed ne bo seku in je bližje in boš, ja, si šu seč [k sosedu, op. T. I.]. (Daniele in Gaia, 7. 7. 2021.)

Razširjenost tovrstnih praks je v svoji raziskavi konec osemdesetih let prejšnjega stoletja dokumentiral Feruccio Clavora, ki je zabeležil, da je kar 53,6 % izseljencev, vključenih v raziskavo, navedlo, da njihovo zemljo obdelujejo sorodniki¹³⁰ (Clavora b. n. l.: 86–87). Pri tem je seveda možno, da so bili sorodniki tudi solastniki še kultiviranih parcel, sem pa na spomin o ,posojanju‘ obdelovalnih površin sorodnikom in sovaščanom pri terenski raziskavi večkrat naletela.

V sodobnosti, ko senožeti le še malokdo kosi, prebivalci pogosteje čistijo zemljišča okrog vasi.¹³¹ Kljub temu pa se mi zdijo antropološko zanimivejši redki primeri čiščenja senožeti, kjer je praktični, funkcionalni motiv manj prisoten kot pri košnji okrog vasi. Domačini ob vaseh namreč pogosto kosijo zaradi nevarnosti požarov, zaradi *vdora* divjih živali in zato, *da jim ne bi gozd prišel v hiše*. Senožeti pa kosijo zato, ker so jim simbolno pomembne – to delo opravljajo zaradi ohranjanja spomina na preminule prednike, kot spomin na košnjo iz

129 Za opis vrst, ki so ob zaraščanju najprej kolonizirale senožeti v treviških Predalpah (*Prealpi Trevigiane*), glej Mattana 2006: 77–80. Menim, da so primerljive z vrstami v Nadiških dolinah.

130 Poleg tega je 32,3 % izseljencev navedlo, da so pustili zemljo neobdelano, 14,1 % pa, da zemljo dajejo v najem (Clavora b. n. l.: 86–87).

131 Okrog vasi največ čistijo lastniki sami, pogosto tudi izseljenci, ki se čez poletje vrnejo v doline tudi z namenom, da bi pokosili. Po nekaterih vaseh imajo še kakšno žival (osle, ponije, tudi koze, ovce, kakšno kravo), ki jo redijo predvsem zato, da popase travo okrog vasi. Čiščenje okrog vasi je v občinah pogosta predvolilna obljuba – sploh v bolj zapuščenih občinah, kjer je zaraščanja, pa tudi razdrobljenosti zemljišč več. Prav tako so razprave o tem, okrog katere vasi je čistejše, v dolinah relativno pogoste.

otročstva, z namenom počastitve težkega dela, ki so ga opravljali predniki, pa tudi zaradi estetskih preferenc, ki jih je bistveno izoblikovala socializacija v kmečko družbo. V tem podpoglavju bom obravnavala tudi nove prakse čiščenja, ki so antropološko zanimive zato, ker z uva-
 janjem novih praks porajajo konflikte. Še prej pa bom opisala spomi-
 ne na košnjo, na spravilo sena, na medsebojno pomoč pri košnji, na
 spolno delitev dela in na druga opravila na senožetih, o katerih so mi
 pripovedovali sogovorniki.

Slika 38: Senožeti na Planini (*Planino*); foto: Nicolas Clinaz, 2022

»Smo se trudil veliko za travò«: Spomini na košnjo

Domačini Nadiških dolin se košnje spominjajo kot ključne delovne obveznosti v letu (glej tudi Rucli 2003: 21). Senožeti so namreč veči-
 noma kosili ročno.¹³² Od 19. stoletja dalje je bilo le v redkih predelih
 še prisotno pašništvo, poleg tega pa zaradi strmih pobočij dolin tudi
 v povojnem obdobju za sečnjo trave niso uporabljali *nobedne mašine*,

---

132 Domačini so mi o velikosti senožet pripovedovali, da se je ta merila glede na to, koliko *senosekov* so potrebovali, da so jo pokosili v enem dnevu, in koliko kop so postavili iz sena, ki so ga tam pokosili. Največkrat so imele družine zaradi razdeljenosti lastninskih enot več (manjših) senožeti. Lastninske senožeti so med seboj ločili bodisi s kamni, na katerih so bili križi, bodisi tako, da so na mejah puščali »divjo travo, ki ni za živino in se ni sekla«, ki so jo imenovali »ščetina« – »ščetina je bla konfin [meja]« (Edoardo, 6. 9. 2022).

se je delalo vse z rokam. Večinoma so mi pripovedovali, da so kosili od začetka julija do 15. avgusta. Spominjajo se, da so delovni dan začeli zgodaj, zato so moški zarana vstajali: »So vstal an invecce [namesto] ostat ob štirih, so ostal an ob treh, al ob treh an pu [pol] so ostal in so šli gor.« (Edoardo, 6. 9. 2022.) Senožeti so bile oddaljene od vasi, zato so morali pred košnjo do njih še pripešačiti. Nekateri sogovorniki so mi pripovedovali, da je bilo do njihovih senožeti tudi uro hoje. Pomembno je bilo, da košnjo začnejo čim bolj zgodaj. Največkrat so mi navajali, da so začeli kositi med četrto in šesto uro zjutraj.

Okrog sedme ure so otroci za njimi v cajni ali v košu prinesli zajtrk (*frushtek, kolacjon*). Sogovorniki so mi o tem pogosto pripovedovali, saj so bili kot otroci na ta način udeleženi pri košnji:

Mat je djala [njemu, ko je bil otrok, op. T. I.], jim neseš kolacjon [zajtrk]. [...] Ob šesti an pu, sedmi ona je napravla jajca, eno malo špeha, je napravla ... Sej runalu [delal] en kolacjon tle, k je bil samo, kr sej hodilo seč. So del malo sala, malo špeha, dve jajci an no malo ožejda [kisa]. Eno malo ožejda so dali, da bo en bob kiselo, [...] gor na salamo tiste. Mat je delala kruh, tle doma. [...] Allora [torej] je paračala [pripravila?] vse tuole tle, al pa polenta pečena, so del u tavajuč [prtiček], an je djala: »Nesi gor,« je djala, »sadale so lačni, k so že dve, tri ure delal.« Jst sm paršu gor, sem jim prnesu kolacjon [zajtrk]. [...] Allora [torej], kar sem paršu jest gor, so se usednili, je dišalo tuole, k je blo pečeno, tu padel [v ponvi], an en bob ožejda, k se čuje [voha, okuša?]. (Edoardo, 6. 9. 2022.)

Če ni bilo otrok, je zajtrk prinesla »žena, ki je bla pr hiš« (Angelo, 7. 9. 2022). Za zajtrk so navadno jedli sir, salamo in jajca. Ob desetih so spili kozarec vina, otroci ali ženske so opoldan prinesli kosilo – kruh, sir, salamo, juho (mineštro) in kavo.

Kar je zvonu pudan, je prišla mat, ki je mela poverak [palica, ki so jo dali čez rame, da so na vsako stran obesili lonec,¹³³ op. T. I.]. Tist, k se dene tle [čez rame, op. T. I.]. Z nje krajem [na eni strani, op. T. I.] je bila cajna. Tuki je bil kroh, je bluo sir noter kaj, je blo sala, kar je bluo. An s tim družim krajem, je bila štanjada [posoda?], jo kličemo, velika takole. In je mela pokru, juha je bila not. (Edoardo, 6. 9. 2022.)

---

133 V občini Dreka (*Comune di Drenchia*) sem naletela tudi na izraz *opalnik*.

Slika 39: Ženske s poverkom in koši ob vasi Kal (*Calla*); avtor neznan; fotografirano predvidoma med letoma 1930 in 1960; hrani Arhiv Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo/Etnoinfolab

Od opoldanskega kosila pa do enih, dveh popoldan so počivali. Ob štirih popoldan so ženske prinesle *južno*, *pojužnjak*: »An južna, ka sej snedlo suho [netekočo hrano op. T. I.], ano malo idrika [radič], kodumer [kumar], kek od praset – panceto.« (Edoardo, 6. 9. 2022.) O razliki med kosilom in *južno*:

T: A južna je bla drugač k kosilo?

S1: Ja, ja, za južno je bluo kek zelenjave, takuo al ... Samo kek ...

S2: Narezka.

S1: Narezka, narveč je blo narezka.

T: Kosilo je blo skuhano?

S1: Ja, kosilo je blo skuhano. Je bla mineštra, narvič je bla mineštra.

S2: Pašta ...

S1: Pašte buj malo, tle pašte niso kahal. In za večerjo so šli malo manj nimar [vedno] domu. Če je stric ostal gor spat [na senožetih, op. T. I.], [...] mu je nimar [vedno] mama pustila večerjo, kar je ostalo, in malo vina in je povečerjal sam. (Andrea in Giorgia, 25. 8. 2022.)

Večerjali so torej večinoma doma, pozno, saj so morali ob povratku s senožeti najprej pomolsti krave. Možje pa so se iz košnje včasih vrnili še kasneje: »Moj nono, moj tata so pršli, kar je bla že noč. Ja, niso pršli pred. So cel dan, dok niso finil [končali], sekli, zak je bla velika senožet.« (Angelo, 4. 10. 2022.)

Slika 40: Skupinska košnja v Nadiških dolinah, ob vasi Kal (*Calla*); avtor neznan; fotografirano predvidoma med letoma 1930 in 1960; hrani Arhiv Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo/Etnoinfolab

Slika 41: Košnja v Nadiških dolinah, ob vasi Kal (*Calla*); avtor neznan; fotografirano predvidoma med letoma 1930 in 1960; hrani Arhiv Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo/Etnoinfolab

Ko je bilo seno pokošeno, so ga pustili, da se posuši, nato pa obrnili in počakali še en dan (ali pa več), da se je v celoti posušilo. Potem so ženske in otroci seno pograbili, mošje pa zložili v senik, kozolec ali v kopo.¹³⁴ Ponekod so mi pripovedovali še, da so pred spraviom sena izločili strupene rastline in travo, ki je živina ne je¹³⁵ (Edoardo, 6. 9. 2022). Družine, ki so imele senik, so imele nekoliko manj dela, saj jim ni bilo treba delati kop. Ker so imeli prebivalci praviloma več senožeti, so ta postopek ponovili še na drugih. Na terenu so mi večkrat povedali, da so zaradi velikega obsega dela in oddaljenosti v delovno najintenzivnejših dneh na senožetih tudi prenočili, da jim zjutraj ne bi bilo treba pešaćiti tja. Tako sogovornik: »Gor so mel senožete. Ja, jst sm bil majhen, do 20 let, kar smo gor kosli. Smo gor spal. Ja, ja, smo bli en teden brez prit domu.« (Sebastiano, 26. 8. 2021.)

Slika 42: Izdelovanje kope ob vasi Kal (*Calla*); avtor neznan; fotografirano predvidoma med letoma 1930 in 1960; hrani Arhiv Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo/Etnoinfolab

134 Izdelovanje kope je tehnika shranjevanja sena na način, da se ta ne zmoči. Za proces izdelave glej Turnšek 1954a.

135 Travo so razlikovali glede na njeno kakovost – različne kakovosti trave so bile tako namenjene za krmo različnih živali: »Gor je blo visoko in tiste je blo narbujš seno« (Edoardo, 6. 9. 2022).

Kopo so bodisi podrlji, preden je začelo snežiti, bodisi pustili na senožetih tudi čez zimo. Sogovornik iz nižje ležeče vasi v Nadiških dolini se spominja, da so prihod snega predvideli po spremembi vetra:

K je gulilo [pihalo], so govoril, krivac. Mi mammo dva vetra tle, tist, k je gor u bregu, je krivac, k je od zime. An tist drug, k ga mammo sadale [zdaj], [je] ponediščak. (Edoardo, 6. 9. 2022.)

Sogovornik mi je povedal, da so *krivac*, ki je pihal v višje ležečih predelih, nižje – kjer *krivac* sicer ni pihal – prepoznali po tem, da je ta veter v nižino prinašal bukove liste:

Bukve jih nije tle, bukve so ta visoke hoste [rastejo višje, op. T. I.]. [...] Tle ni pihalo, però [ampak] so hodile dol tele perja [bukovi listi, op. T. I.]. An ti si zastopila, allora [torej], če je blo dva, tri dni, de gule [...] snega ga bo gor do kolen. (Edoardo, 6. 9. 2022.)

Dodal je še, da tak način pričakovanja menjave letnih časov zdaj, »ko mammo host fin du za kraj [do vasi]«, ni več mogoč. Bukovi listi so torej v nižjih predelih Nadiških dolin naznanili prihod snega, kako pa so to zaznali v drugih krajih, pa nisem izvedela. Ko so predvideli prihod snega, so začeli podirati kopo in so čim hitreje – najboljše v enem dnevu, saj dež ni smel namočiti sena – vse seno prinesli domov.

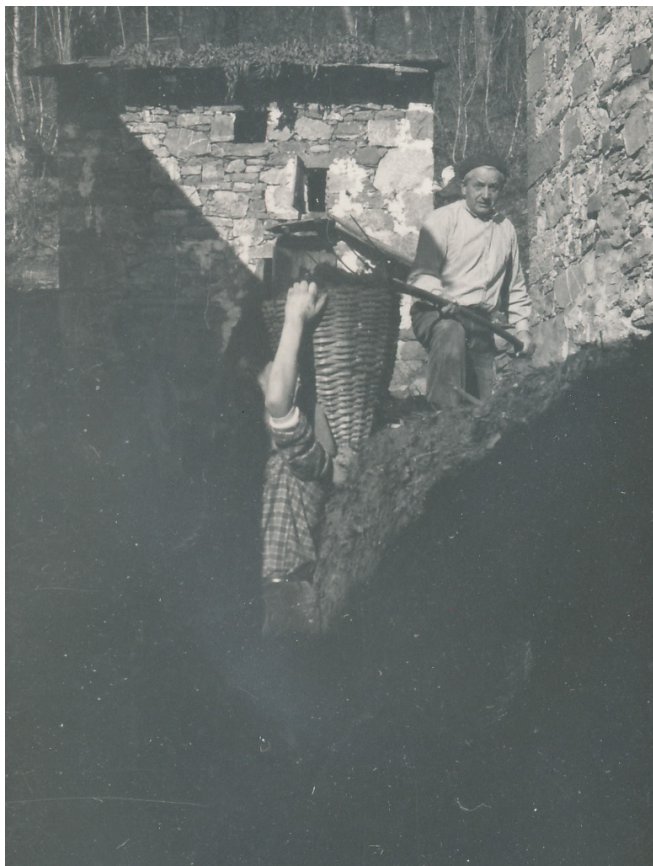
Seno so domov spravili tako, da so ga zvezali skupaj v *breme*, ki je bilo po navedkih mojega sogovornika težko tudi 80–100 kg. Včasih so ga nosili v koših, redkeje v *sbrinčab*.¹³⁶ Težko breme si je posameznik oprtal s pomočjo drugih mož. Na poti proti domu ga zaradi teže niso mogli odložiti, zato so imeli ob poti za počitek *počivonjake*, *počivala* – izdolben kamen, kamor so lahko naslonili seno, ne da bi ga odložili.

Sogovorniki so mi o medsebojni pomoči in skupnem delu največkrat govorili pri opravih, povezanih s spravilom sena – pri košnji, grabljenju, postavljanju in podiranju kop ter spravilu sena. Če je bilo kop preveč in družinski člani niso zmogli prinesiti vsega, so si medsebojno pomagali: »Potle ti si šla k tisti družin, k je korlo [ko je bilo treba], k njim nrdit [znesti seno, op. T. I.].« (Edoardo, 6. 9. 2022.)

---

136 Druga orodja, ki so jih uporabljali za košnjo, so bila: kosa, *nakuona* (orodje za klepanje kose) in kladivo, kosirje/kosišče, *oslo* (orodje za brušenje kose – brus, brusnik), *osunjak* (za spraviti *oslo* okrog pasu), grablje. Prepričana sem, da so se poimenovanja za orodja med dolinami oz. vasmimi razlikovala – ta poimenovanja mi je navedel sogovornik iz Nadiške doline. Grablje so delali v vasi Tarčmun (*Tarcimonte*). Tam so delali tri vrste grabelj: »So ble ene grablje, k so ble za moža, možke, an so ble grablje buj mikane, k so ble za ženske. Pole so ble druge grablje, k so ble buj velike, k so jih nugal dol u Laškem. Zato k u Laškem niso mel brega. So mel njivo. Allora [torej] so mel take, une grablje, ja, buj velike za tole delat.« (Edoardo, 6. 9. 2022.)

Kar je bla lepa ura, s mogla nimar [vedno] napravt pred zimo, de te ni ušafalo [dobilo] brez sena. Čej bil vetar, ni blo dobrò, čej blo mokro, ni blo dobrò, čej blo suho, ni blo dobrò. Je mogl bit srednje. [...] Smo si pomagal z drugo družino. Danas smo šli do mene, smo celo vlako prpeljal. Drug dan smo šli pa njemu. [...] Kar smo nosil, nas je šlo nimar [vedno] velik ljudi. (Andrea, 25. 8. 2022.)

Slika 43: Spravilo sena ob vasi Kal (*Calla*); avtor neznan; fotografirano predvidoma med letoma 1930 in 1960; hrani Arhiv Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo/Etnoinfolab

Pogosto so si pri spravilu pomagali z raznimi člani širše družine, tudi iz drugih vasi. Premožnejšim družinam z več senožeti so pri košnji pomagali prebivalci, ki so bili za delo plačani – »so sekli na kontrat [pogodbo]« (Gabriele, 16. 7. 2021). Prav tako so si med seboj pomagali vaščani: »So šli en dan adnemu, drug dan drugemu an tako naprej.« (Angelo, 7. 9. 2022.) Sogovornik je povedal, da so pomagačem včasih plačali, največkrat pa so jim uslugo vrnili z delom: »Je blo narbuj pravo [pravilno], varnit.« (Angelo, 7. 9. 2022.)

S1: Kajšnmu si plačal, kajšnmu si pa vrnu z delom.

S2: Ja, kajšnmu si plačal, ja, tist, k so nucal za vrnit, so ti pa ... Ma takrat s prašala, pa je blo, zak so bli ljudje, čes nucala, za grabt, al kar je blo, za listje grabt tudi, za očistit senožeta, so pršli grabit al smo šli sečt travo, so šli travo sečt, al so pripeljal seno z vozom, z vlako, so prpeljal seno, veš, tako so se plačal. Ma niso nikol delal račun.: 'Tkaj ur sem naredil jest, tkaj ur mi morš ti nrdit'. Kajšen je zgubu, kajšen je dubu, tkoj blo. [...] Ko so nucale družine, so nimar [vedno] dal rokò. (Andrea in Giorgia, 25. 8. 2022.)

Druga strategija, ki je olajšala delo ob spravilu sena, je bila uporaba jeklenic, s katerimi so z bregov spuščali seno, da jim ga ni bilo treba nositi na hrbtu.¹³⁷ O tem so mi govorili predvsem prebivalci vasi pod Kolovratom, v Malem Grmeku (*Grimacco Inferiore*) in v vaseh pod Matajurjem. Suho seno so obesili na škripec (*špoljo*, *špujo*) in ga spustili po jeklenici.

Prav tako so seno s senožeti pripeljali pozimi, s sankami:

So sušil, tudi gor so kope delal, so čakal, da bo sneg [da so seno lahko odpeljali s sankami, op. T. I.]. Če ne so bli morli, ja, je eno uro [hoje do senožeti, op. T. I.]. Tenčas [takrat] so hodil 40 minut, sada je treba eno uro za gor prit, zak tenčas so bli trenirani, smo bli ku koze. (Sebastiano, 26. 8. 2021)

Senožet se je običajno kosila (*sekla*) enkrat, izjemoma dvakrat. Prvo košenje je bilo imenovano *ornica*, drugo pa *otava*. Število košenj je bilo odvisno od prostora, vremena, zemlje in lege prostora:

Ma, tu malo senožet je blo za dvakrat. Senožet navadno je blo samo ankrat. Allora [torej] sej šlo nimar [vedno] buj pozno, zak an ni bla zrela še. [...] Kar so ble njive dol pod vasjo, k je blo buj gnojno [...] je blo dvakrat, sej kosil nimar dvakrat. (Angelo, 26. 9. 2022.)

Kar smo gor finil [končali] travò, smo pa tle doma drugič sekli. Allora [torej], kar si finila gor, je blo pa tle doma. (Andrea, 25. 8. 2022.)

Zato so najprej začeli kositi okrog vasi. Sogovornik iz nižje ležeče vasi mi je opisal vsakoletni postopek košnje:

Allora [torej], tu za svet Peter [praznik svetega Petra in Pavla – 29. 6., op. T. I.], k se je kupilo vse tele rieči [orodje za košnjo, op. T. I.], sej začelo seč. Allora [torej] sej začelo seč ta za cerkvijo, pota an bob buj gor [malo bolj gor], pota an bob buj gor an sej pršlo tm, k je Mečana,

137 Uporaba jeklenic je bila 'novejša' strategija. Na podlagi pričevanj sogovornikov ocenjujem, da so jeklenice s tem namenom začeli uporabljati šele v obdobju med obema vojnama, pod Matajurjem morda celo po drugi svetovni vojni.

tm k je svet Kocijan [cerkev sv. Kocijana, op. T. I.]. To k je Jelenča [toponim? op. T. I.], so ble tazadnje senožeta. Tu, ki je bila tanarbuš trava, dišala je trava. An gor so bli kostanj, tisti za burje, za kostanj, ki so bli tam na sred senožet, so bli velic ku lombrene [dežniki?; ita. l'ombrello, op. T. I.], kane [se ne razume, op. T. I.]. An kar je paršlo gor, je bilo za dva dni, tri [dela, op. T. I.]. (Edoardo, 6. 9. 2022.)

Domačini so torej dvakrat, po pripovedovanju sogovornikov iz nižje ležečih vasi celo trikrat ali štirikrat kosili le okrog vasi, kjer je bilo pogojeno zaradi njiv in je bilo več zemlje.

Stare lune, agošta, so sekli tazadnje senožeta. Tiste buj visoke, gor je ratu tenkrat seno. Zak tle za krajam [ob vasi] [...] sej že dvakrat, trikrat poseklo. [...] Gor za krajem se je trikrat, štirkrat seklo, gor se je samo enkrat seklo. (Edoardo, 6. 9. 2022.)

Kod so bli kostanj [dlje od vasi, op. T. I.], ni mai [nikoli] zraslo tako. In fatti [v bistvu] tam pod kostanjem sej nimar [vedno] čedlo za pobrat kostanj an tu so hodile [rasle] buj gobe, za rečt. An ta sej pobiralo perje [listi], ma perje od kostanja ne gre masa pru [ni zelo uporabno], zak ma griče [bodice] an morš pobrat vse griče proč. (Angelo, 26. 9. 2022.)

Če so torej v časih, ki se jih spominjajo sogovorniki, senožeti kosili zato, ker je bilo seno vredno *ko petrolio* [nafta], pa te motivacije v sodobnosti seveda nimajo več. V naslednjem podpoglavju bom obravnavala sodobne prakse čiščenja senožeti, ki jih bom analizirala z razločkom med ‚domnevno kontinuirano‘ in ‚z upanji iznajdeno‘ krajino.

Kontinuirana košnja senožeti

Motivi za ohranjanje senožeti so danes pogosto spomini na preminule prednike ali želja po počastitvi trdega dela, ki so ga ti opravljali v preteklosti. Sogovornica, ki je bila dlje časa v izseljenstvu in se je pred nekaj leti vrnila v doline, je ena redkih, ki se je v doline priselila še pred upokojitvijo:

T: Kako da niste pustili, da se zaraste?

S: Zato ker, veš, so bli zadnji ... Torej, druge dele so zapustili že oni, ne [starši, op. T. I.]. In te tukaj [zemljišča, op. T. I.] so bili čisti celo njihovo življenje, ne. Jaz sem jih videla vedno čiste. Zame je bilo nemogoče, da bi jih pustila [da se zarastejo, op. T. I.]. Je kot da bi izdala [...]. Zame torej ni bilo mogoče zapustiti teh zemljišč, je prav ... Je zadnja stvar, ki me povezuje z mojimi starši, ne. Ker smo grabili skupaj, smo obdelovali ta polja do konca njunih življenj. Tudi moja mama, te dve leti, ko ni bilo očeta, mi smo čistili. [...] Tudi če je ona rekla: »Pusti, zapustimo, nimamo več krav, očeta ni več.« Ampak jaz, ja, jaz nisem ... Moja brat in sestra sta želela pustiti, da se zaraste gozd. Jaz pa ne.

Sem se odločila, da je bila ... Je bil edini simbol za ohranjanje spomina na to družino, to zemljo, zadnjo zemljo, ki so jo obdelovali. Zame je mogla ostati čista. [...] [nadaljuje v narečju op. T. I.] Ist ne morem pustiti tiste senožet, impossibile [nemogoče]. Če pustim, je kot če san, je kot da bi se odločila, da umrem. Ne vem, kako naj ti povem. [...]

T: Ja, zate je spomin na družino ...

S: Sa dol u britofe, kar ist grem u britof, ist vidim a tu vse zemljó, veš. Ist vem, de oni videjo, ist ne morem pustiti tistega, impossibile [nemogoče]. [...] Oni [predniki, op. T. I.] so živi, zak tisti senožeti so čedni. Ist kar grem [v senožeti, op. T. I.] [...] jih vidin, jih čujin. Je vsa družina je atu. Ne vem, kako naj ti povem. Z mojim delom in vsem, kar delam, oni so živi znotraj mene. (Viola, 7. 10. 2021.)

Motivacija sogovornice, da še naprej čisti senožeti, je torej v tem, da je delo na njih še *zadnja stvar*, ki jo povezuje s preminulimi starši. Ko dela v senožeti, se spominja skupnega dela, ki so ga s starši opravljali na točno tej senožeti, in tako *vidi* in *čuje* svoje prednike. Yael Navarro-Yashin (2009) opisuje spomine na pregnane Grke, ki so prisotni v objektih in v zapuščeni krajini na Severnem Cipru. Trdi, da objekti, ki so jih Grki zapustili, medirajo melanholijo, prisotno v tem prostoru. Tě pa po njenem ni mogoče misliti zgolj z afektom, pač pa v sočasnem delovanju afekta, ki ga poraja prostor, in v subjektivnih občutkih posameznika, ki ta prostor naseljuje. Čeprav bi situacijo Nadiških dolin težko primerjali s turško okupacijo Severnega Cipra, pa menim, da zaraščena krajina Nadiških dolin prav tako deluje afektivno, iz zgornjega navedka pa je razvidno, da afekt ni dovoljšna razlaga za sogovorničino stanje. Občutki, ki jih opisuje sogovornica, so namreč prav tako vezani na subjektivno občutenje, ki ga pri utelešenosti v krajini porajajo spomini na skupno delo z njenimi preminulimi starši. Spomin nanje se obudi na konkretnih krajih, zaradi česar je pomembna kontinuiteta prostorskih rab. Tako sogovornica čisti isto senožet, ki so jo tudi njeni predniki *čistili celo njihovo življenje*.

Svoje početje pa razlaga tudi z moralno dolžnostjo do svojih prednikov – če ne bi več čistila, bi bilo, *kot da bi izdala* svoje prednike. V nadaljevanju pogovora je sogovornica navedla, da se je v doline vrnila prav zaradi skrbi za krajino (*našo zemljo*) in hišo:

Ist sm paršla za mojo hišo, za mojga nonona, za mojo nono, za mojo ... Vse, kar vem od moje hiše, familije, od vseh ljudi, k so tu živel, za našo zemljo, za našo hišo. [...] Zak sam jih vidla trkaj delat. Trkaj so delal težko delo, za nam dat za jest, za nam dat gorko, naš oča je [...] vem, da je bil lačen, mu je bilo mraz, grozne stvari. (Viola, 7. 10. 2021.)

Moralni dolg do prednikov, ki so v preteklosti na tej krajini trdo delali za preživetje (in jo s tem preoblikovali), domačini pogosto nava-
 jajo kot motivacijo za čiščenje (prim. Vranješ 2008: 136). Druga mo-
 tivacija, ki jo od prej navedene sicer težko razložimo, je čiščenje zaradi
 spomina na to delo. Renzo Rucli (2003: 42) opisuje, da se v nekaterih
 krajih ohranjajo majhne travnate površine, ki jih lastnik vsako leto po-
 kosi, »ker ga žene navezanost na lastno zemljo in spomin na danes že
 nesmiselno kmečko opravilo«. Podobne motive sem zabeležila tudi pri
 drugih sogovornikih. Pripovedovali so mi o občutku izpopolnjenosti,
 da živijo v hiši svojih prednikov in opravljajo dela, ki so jih opravljali
 oni. Na ta način skrbijo za spomin nanje, ki je neredko vezan na spomin
 na delo – na košnjo trave, izdelovanje kope, veselje ob končanem delu.

Slika 44: Kopa; foto: Nicolas Clinaz, 2022

Pri pristopu kontinuirane košnje je v motivih za čiščenje opazna
 odsotnost ekonomskih motivov. Pogosto je, da ravnejše površine, kjer
 je mogoče kositi s stroji, za košnjo brezplačno odstopijo drugim kme-
 tom: »Mi smo zmenjeni, vi posečite, da imajo seno. Da je čisto in nam
 ostane ... Prestor je naš. Nama je všeč, dej čisto, an oni majo seno, jim
 gre pru.« (Fulvio, 22. 9. 2021) Včasih lastniki travo celo pokosijo, seno
 pa brezplačno odstopijo drugim kmetom:

Brat ta mlajš, ki mu je ustu gor vas svet, kar je okole vasi poseče vse. In je eden gor s Slovenije, [...] ki mu dajemo. Allora [torej], no malo dni na meseca avgusta, štir dni posečemu vse, posušmo vse an ta pride en iz Slovenije [...] an ta mu damo seno zastonj, de ga pelje, on ga balira. An ga nabasamo an še peljemo mu gor, važno, da je čedno. (Fabrizio, 4. 6. 2021.)

Iz navedenih primerov so razvidne tudi estetske preference – *nama je vseč, dej čisto, važno, da je čedno*. Te so v veliki meri oblikovane skozi socializacijo v kmečko družbo, pri čemer je pomembna izkušnja dela na zemlji, prav tako pa so preference posredovane tudi skozi ‚korporus‘ domačinskih predstav (prim. Vranješ 2008: 138). Včasih so mi sogovorniki opisovali svoje motive pri skrbi za krajino s tem, da to delajo le zato, da *ostane čedno*, ali *za svoje veselje*. Estetske preference so zaznavne tudi v primeru, ko sogovornik za sovaščana reče, da čisti, »kot da bi imel eno strast do lepega« (Gianluca, 24. 5. 2021).

Slika 45: Družina ob košnji senožeti; foto: Paul Parillaud, 2019–2020

Pogosto pa je skrb za senožeti vrednota sama po sebi. Pri tem je bistven pomen socializiranosti v kmečko družbo, tudi z omenjenim delom, in kontinuiranost obravnavane prakse. Tako so mi sogovorniki včasih navajali, da čistijo iz navade: »Mi smo navajeni, kar smo bli majheni, smo sadu [vedno] to delali. Pride tu u krvi, je normalno.« (Fulvio, 22. 9. 2021.) Iz navedenih primerov je razvidno, da je tovrstna skrb individualna, kontekstualna in odvisna od uprstorjenosti posameznikove biografije in utelešene izkušnje dela. Pomembna je tudi (zamišljena) kontinuiteta prostorskih praks, pri tem predvsem lokacija – da torej posamezniki čistijo *svoje* senožeti.

V zvezi s kontinuiteto še pojasnilo – v tem podpoglavju sem se na košnjo v večji meri osredinjala zato, ker je to najpogostejša praksa skrbi za senožeti. Kot je razvidno iz izseka intervjuja, seno največkrat balirajo, nosijo pa ga – razumljivo – ne več. Redkeje so prisotne prakse postavljanja kop – na terenu sem naletela le na enega posameznika, ki je vsako leto še naredil kopo (ali dve). Kopo postavljajo tudi na prireditvi *Vrnitev senoseku*, ki pa po vseh ostalih značilnostih sodi med „z upanji iznajdeno krajino“, ki jo obravnavam v naslednjem podpoglavju.

Zemljiška združenja kot strategija za gospodarjenje z zemljišči

Zaraščanje je v sodobnosti spodbudilo še drugačne odzive, ki so bolj sistematične in sistemske narave, kot je košnja družinskih zemljišč. Ti so nastali zato, ker mnogi lastniki zemljišč v sodobnosti ne kosijo – nekateri zato, ker tam ne živijo, za druge je košnja postala prenaporna, tretji pa, ker v tem ne vidijo več smisla. Ker je pri kakršnemkoli angažiranju s krajino danes pogosto ovira razdrobljenost zemljišč, so na območju uvedli sistem združevanja lastninskih deležev z namenom čiščenja območja.¹³⁸ To „z upanji iznajdeno krajino“ bom obravnavala, ker se mi kaže kot najustreznejša za prikaz, kako lahko različni pogledi porajajo konfliktne prostorske rabe.¹³⁹

Strategijo reševanja problematike majhnih lastninskih deležev so domačini iz Nadiških dolin prevzeli „od zunaj“. Francesco Chiabai navaja, da so zemljiška združenja kot odgovor na probleme zaradi razdrobljenosti začeli ustanavljati leta 2012 v Franciji, koncept pa je s posredovanjem Univerze v Torinu zaživel tudi v Italiji. Najprej so bila taka združenja ustanovljena v Piemontu, Lombardiji in Dolini Aoste, leta 2015 pa je bilo kot prvo v deželi ustanovljeno še zemljiško

---

138 V preteklosti so sicer že poskušali vzpostaviti projekte skupnostnega upravljanja. Tak primer je zadrudni hlev (ital. *stala sociale*) v Roncu (*Rodda*), ki je po pripovedovanju so-govornika deloval od sredine sedemdesetih let približno do potresa (Ludovico, 28. 10. 2021). Zadruga je delovala tako, da so imeli velik hlev, kjer so imeli člani krave, ti pa so morali prinesli toliko sena, kot so imeli krav. Drugi tak primer je bila zadruga v občini Grmek (*Comune di Grimacco*), v okviru katere so od osemdesetih do devetdesetih let redili ovce.

139 V dolinah pa bi lahko našli tudi druge prakse „z upanji iznajdene krajine“, povezane s senožetmi. Meni najzanimivejša je bila dvodnevna prireditve Vrnitev senoseku (*Il ritorno dei falciatori*), ki vsako leto poteka konec julija in je namenjena prikazu skupne košnje senožeti, kot je potekala v preteklosti. Ta »izumljena tradicija« (Hobsbawm 1983) s fiktivno referenco na preteklost poteka tako, da senoseki prvi dan pokosijo travo, drugi dan jo obrnejo, da se posuši, pograbiijo, nato pa seno spravijo v kopo. Na prireditvi so tudi hrana, vino in harmonike.

združenje v Furlaniji - Julijski krajini¹⁴⁰ (Chiabai 2021: 7–10). To je bilo Zemljiško združenje Arbeške doline (*Associazione fondiaria della Valle dell'Erbezzo*) – v nadaljevanju ASFO Erbezzo, ki je bilo zasnovano na pobudo občinskih administratorjev občine Srednje (*Comune di Stregna*).

Namen ustanovitve tega združenja je bil očistiti razdrobljene površine, ki so bile zaraščene z gozdom. To je ilustriral domačin, eden od pobudnikov združevanja zemljišč:

Okoli vaseh, ma vse okoli naše [vasi] so vse miken [koščki, op. T. I.]. [...] Puotle kašni, k so gospodarji telih [...] jih ni več tle. Kašni so pomarli, ena reč, takuo da je težko narest eno delo, de ujame vse okolje, ne. Allora [torej] kad smo naredil to Associazione fondiaria [Zemljiško združenje] za zbrat vse teli, ka so gospodarji telih kočičov po vaseh, ane, de so dal dovoljenje ASFO [Erbezzo, op. T. I.] za prašat sude an za narest delo [očistiti površine, op. T. I.]. Tako de je gospodar, ma on vide samo nareto delo, očedeno an mu ne pride nič [stroškov, op. T. I.]. (Claudio, 19. 2. 2020)

Domačin Francesco Chiabai prejšnjo odsotnost skupnostnega sistema upravljanja opredeli kot tragedijo »nèskupnega [angl. *anti-commons*]« (Heller 1998; glej Chiabai 2021: 4; tudi Testori 2014: 4). Prejšnji sogovornik mi je v skladu s tem navedel, da je zaradi razdrobljenosti *težko narest eno delo, de ujame vse okolje*, zaradi česar je bilo zaraščanje območja neizogibno.

Slika 46: Zaraščen kozolec v Kanalcu (*Canalaz*); foto: Tina Ivnik, julij 2021

140 V Franciji je možnost združevanja zemljišč urejena z zakonom, v Italiji pa ima deželni zakon, ki omogoča združevanje zemljišč, le dežela Piemonte (Chiabai 2021: 7–10).

Kot je opredelil sogovornik, ASFO Erbezzo deluje tako, da prebivalci združenju dajo dovoljenje, da upravlja njihova zemljišča. To je namreč edini način, da se jim izplača strojno čistiti, poleg tega pa lastniki s tem nimajo dela. Leta 2020 je bilo v združenje vključenih 79 članov,¹⁴¹ ki so združenju v upravljanje zaupali 426 parcel, kar je skupno 71,9 ha zemlje¹⁴² (Terenski dnevnik, 26. 4. 2021; Chiabai 2021: 11). Čiščenje območja pa so izvedli s pomočjo prispevkov iz deželnega Zakona 10/2010 – »Spodbujanje posegov za nego in ohranitev, namenjenih sanaciji in obnovi neobdelanih in/ali zapuščenih zemljišč v gorskih območjih (*Interventi di promozione per la cura e conservazione finalizzata al risanamento e al recupero dei terreni incolti e/o abbandonati nei territori montani*)«¹⁴³ (za opis procesa čiščenja površin glej Chiabai 2021: 11). Zakon zagotavlja prispevke za enkratno strojno čiščenje območja, ki mora po določbah zakona ostati čisto še pet let – za kar so prav tako predvideni prispevki. Čiščenje s sredstvi iz Zakona 10/2010 je sicer možno tudi na območjih, ki niso vključena v združenje. V dolinah pa sem redko naletela na predele, kjer je bilo z uporabo sredstev iz tega zakona možno očistiti večje površine brez združevanja zemlje, saj so lastninski deleži pogosto premajhni.

O novih možnostih, ki jih je prinesel ta zakon, je sogovornik, ki na očiščenih območjih danes pase konje, povedal:

Danes smo v situaciji, ko se zelo trudimo, da bi na območju ponovno vzpostavili red. Recimo, današnja politika, predvsem mlajši administratorji in med njimi naš župan, so zelo pozorni na območje in veliko delajo na tem področju. Ustvarile so se nekatere možnosti. Dežela je na primer sprejela zakone, ki omogočajo obnove zemljišč. Zdaj imamo en zakon, Zakon 10 iz leta 2010, ki predvideva prispevek za obnovo nekultiviranih površin. To so površine, ki so bile prej senože-
ti, pa so zdaj postale gozd. Zdaj nam dajo prispevek, da lahko nazaj naredimo senožet. [...] To je pomoč, ki je namenjena obnovi zemljišč, da bi bila taka kot včasih. (Filippo, 16. 6. 2021.)

141 Problematiko razdrobljenosti zemlje ilustrira sogovornikov navedek, da so pobudniki ASFO Erbezzo kljub temu, da so imeli dostop do baze lastnikov, ki ga hrani občina o lastnikih posameznih parcel (in njihovih kontaktnih podatkih), spraševali od hiše do hiše (Terenski dnevnik, 20. 8. 2021).

142 Večina članov je iz občine Srednje (*Comune di Stregna*), v času mojega terenskega dela pa se je združenje širilo še na občino Dreka (*Comune di Drenchia*).

143 Administracija občine Srednje (*Comune di Stregna*) je posredovala pri deželnih déležnikih in dosegla, da so ti spremenili nekatera določila tako, da je zakon postal uporaben tudi za gorska območja. Zato ta zakon prebivalci pogosto pojmujejo kot projekt, vezan na občinsko administracijo, ki ga je začela uporabljati. Po mnenju mnogih sta tako naklonjenost kot nasprotovanje združevanju zemljišč povezana s politično pripadnostjo posameznikov. Čeprav na podlagi svoje terenske izkušnje menim, da pripadnosti pri tem res igrajo pomembno vlogo, pa to presega predmet moje obravnave.

Čeprav to prakso interpretiram kot ‚z upanji iznajdeno krajino‘, pa je iz navedenega razvidno, da se prebivalci, ki so nosilci tega pogleda, prav tako lahko sklicujejo na svoje nostalgичne predstave. S tem ko sogovornik reče, da so sredstva namenjena obnovi zemljišč, *da bi bila taka kot včasih*, se namreč sklicuje na idejo o krajini, kot je bila v preteklosti. Podobno mi je sogovornik povedal, da so ljudi za včlanitev v združenje prepričevali z vprašanjem: »A ne bi želeli videti krajine take, kot je bila včasih?« (Terenski dnevnik, 23. 5. 2021.)

Zgoraj navedeni sogovornik na očiščenih območjih pase ko-
nje, sicer pa v dolinah z namenom čiščenja pogostejše uvajajo ovčerejo,
manj pa tudi rejo drugih živali.¹⁴⁴ Ovce je kupilo tudi združenje ASFO
Erbezzo. Zanimivo je, da so mi domačini večkrat pripovedovali, da je
ovčereja nova praksa v Nadiških dolinah: »Tle nimamo navade, tle pr
ns ni nobeden pasu, ni tradicije.« (Claudio, 26. 10. 2021.) Temu so
pripisovali zaplete, ki so spremljali uvajanje ovčereje, in težavnost is-
kanja zanesljivih pastirjev. Kot sem pokazala v poglavju o zgodovini
kmetijstva, so v dolinah v preteklosti sicer pasli ovce na skupnih pašni-
kih, ampak to v socialnem spominu ni ohranjeno.

Slika 47: Pastir z ovcami na travniku v Gorenjem Tarbiju (*Tribil superiore*); foto: Tina Ivnik, avgust 2022

144 Uporaba novih živali v sodobnosti ustvarja drugačno krajino, kot je bila v preteklosti. V neki občini npr. pasejo bike, ki sicer ohranjajo čisto, sogovornica pa o spremenjeni krajini pravi: »Nije ko enkrat, ka smo mi posekli [pokosili]. Vidiš, da je ena mandrija [čreda], ku kavboj, ki imajo. [...] Je vse speštano, vsi zidovi so se podrli ... Gor na planine so krave pasli, ma nisi mela ... 5, 6 krav, 4, sa ka pridejo junci, tle zak, ka pasejo, vidiš, da je vse ... Duinasto. Duj [divji] svet.« (Giada, 19. 5. 2021.)

Kljub navedenemu mnenju, da je prispevek za čiščenje *namenjen obnovi zemljišč, da bi bila taka kot včasih*, pa pri čiščenju ni predvidena rekonstrukcija krajine. Obnovo, zvestejšo pretekli krajini, do neke mere onemogočajo lokacije zemljišč, ki so vključena v ASFO Erbezzo, pa tudi omejena ekonomska sredstva, ki zadostujejo le za čiščenje predelov bližje cestam in na manj strmih zemljiščih:

Na srečanju, namenjenem razpravi o združevanju zemljišč z namenom čiščenja, je Emma vprašala, kdaj bo prišlo na vrsto čiščenje okrog vasi. Opazila je namreč, da so do sedaj več govorili o bolj oddaljenih zemljiščih. Odgovorili so ji: »Nikoli.« Potem so vsem razložili, da okrog vasi ne bodo mogli čistiti, ker je pobočje preveč strmo in se zato podjetju za čiščenje tam ne splača čistiti. Zato se je Emma razjezila, njej je vseeno za oddaljena zemljišča, pomembno ji je, da se počisti okrog vasi. Pravi, da gozd že prerašča njihovo vas, klopi so, nevarnost požarov, divje svinje pa se sprehajajo pred njeno hišo, ker je gozd tako blizu. (Terenski dnevnik, 31. 8. 2022.)

V navedenem izpisu iz terenskega dnevnika gre za konflikt med dejanskimi potrebami prebivalcev in konkretnimi možnostmi, ki jih omogočajo sredstva iz prispevkov. Skladno z mojo opredelitvijo ‚z upanji iznajdene krajine‘ je namreč ta pristop čiščenja racionalnejši in bolj birokratski ter manj utemeljen na utelešenih izkušnjah, spominih, pa tudi na dejanskih potrebah posameznikov. V tem pristopu se namreč čisti ciljno – na ravnejših, lažje dostopnih območjih blizu cest.

Površine, ki so očiščene s prispevkom iz Zakona 10/2010, so goloseki, kar jih dela drugačne od senožeti v preteklosti, ki so bile, kot piše Rutar (1899: 37), »bogato porasteni z drevjem, osobito s kostanjem«. Površine, očiščene na ta način, so videti drugače, kot so včasih izgledale senožeti, zato njihov videz domačini neredko kritizirajo.

Eden izmed tamkajšnjih prebivalcev je npr. nejevoljno opomnil, da senožet, ki je bila pravkar očiščena, ni lep travnik, ker je na njem vse polno korenin. Drugi sogovornik pa je bil mnenja, da je na očiščenih površinah tako, »kot da bi padla bomba«. Nekateri sogovorniki so te posege kritizirali tudi zato, ker so jih dojemali kot preveč intenzivne, zlasti če so posekali čisto vsa drevesa. Neodobravanja je bil npr. deležen posek starih kostanjev, ki bi jih po mnenju sogovornika morali pustiti, ker so »bli lepi, cepljeni« (Claudio, 26. 10. 2021).

Tudi drugi sogovorniki so kot razlog za nasprotovanje novim pristopom navajali diskrepanco med krajino, kot jo ustvarjajo sodobni pristopi, in krajino preteklosti, kot se je spominjajo sami. Nenaklonjenost do novih praks združevanja in čiščenja zemljišč denimo izražajo zato, ker tako ali tako *ne bo nikoli več, kot je bilo*. Pri tem poudarjajo tudi časovno omejitev prispevkov za čiščenje na pet let, ki jo vidijo kot neskladno z dejanskimi potrebami:

30, 40 let od tega sej moglo še puno rešit, sada [zdaj] je prepozno. Se mi hudo zdi, ma je prepozno, se ne more prit odzad. Zak, an če učed-jo, an jaz vidim, an kod so učedli, ne bo mai [nikoli] vic ku enkrat, nije, nije. Kot ostane takuo, [se ne razume] bo zrastle sama arbida, če ne bojo čedli puotle. Kar se zaključijo puotle sud [denar; prispevki, op. T. I.], par let, jaz ne vem, ki rata. Vem, ki rata, rata rbida, peccato [na žalost], ma ... [...] Se bojim, da ne bojo za nimar [vedno] sud, ne bojo nimar dajal. Ljudi je nimar manj, e. (Angelo, 26. 9. 2022.)

Sogovornik meni, da bi bilo boljše pustiti, da bi ponovno zrasel gozd, ki bi sčasoma postal »normalen, lep« – torej ne le nepreihoden gozd, poln majhnih dreves.

Slika 48: Nedavno očiščeno območje; foto: Tina Ivnik, julij 2021

Slika 49: Območje z zgornje fotografije dve leti po čiščenju; foto: Tina Ivnik, september 2023

Med novimi praksami pa domačini niso najbolj nasprotovali čiščenju zemljišč, pač pa novim praksam skupnostne rabe zasebne lastnine. Če je v preteklosti vsaka družina kosila svoje senožeti, so te prakse korenito spremenile rabo zemlje, zaradi česar jih nekateri dojemajo izrazito negativno:

Jezen je, ker so mu z uporabo sredstev iz Zakona 10/2010 počistili del njegovega zemljišča. Njegov stric je podpisal, da lahko sčistijo [oz. je s tem to zemljišče vključil v ASFO Erbezzo, op. T. I.], on pa se s tem ni strinjal. Pravi, da je to zemljišče njegovo, on bi želel kaj narediti z njim. Postajal je vedno bolj jezen, ko mi je to pripovedoval. Jezilo ga je, da zdaj nekdo drug na njegovem zemljišču pase ovce. Povedal mi je še, da je na tej enoti še 11 drugih lastnikov. (Terenski dnevnik, 23. 10. 2021.)

Iz navedenega lahko razberemo odpor do novih praks skupnega upravljanja. Po argumentu »to je moje zemljišče« so posegali tudi drugi sogovorniki, ki so nasprotovali združevanju lastniških enot. V skladu z ,domnevno kontinuirano krajino‘ ti posamezniki namreč dojemajo zemljišča in hišo kot *nek spomin*, ker *so tam rojeni* in so jih *obdelovali njihovi predniki*, pa so nanje *čustveno navezani*, tudi če jih ne uporabljajo več (prim. Vranješ 2002: 91).

Antagonizem med individualnimi in skupnostnimi rabami interpretiram kot proizvod nasprotujočih si pogledov ,domnevno kontinuirane‘ in ,z upanji iznajdene krajine‘. Ljudje se namreč spominjajo, da so v preteklosti obdelovali svojo lastno zemljo, ki jo v sodobnosti – pa čeprav je neobdelana in zaraščena – pojmujejo kot »materializiran spomin« (Vranješ 2002: 91). Tako je med prebivalci precej razširjena bojazen, da si bo njihova zemljišča z delom na njih prisvojil ASFO Erbezzo.

Za omenjeni strah obstaja racionalno utemeljen zadržek, pa tudi razlog, ki deluje na simbolni ravni. Strah pred tem, da bi ASFO Erbezzo prebivalcem prevzel lastnino, mnogi utemeljujejo v zakonskem določilu, ki omogoča prenos lastnine na dolgoročnega posestnika (*L'usocapione*). Po tem zakonskem določilu se lahko z dvajsetletno neprekinjeno posestjo lastninske pravice na nepremičnini prenesejo z legalnega lastnika na posameznika, ki ima nepremičnino v posesti.¹⁴⁵ Sogovornik, aktiven na tem področju, mi je sicer povedal, da je v statutu združenja določeno, da to določilo ne velja in da zemlja ostane v lasti prvotnega lastnika (Salvo, 20. 2. 2020). Menim pa, da lahko bojazen pred izgubo lastnine tolmačimo, izhajajoč iz Staculovega dognanja, da

---

145 To določa 1158. člen Civilnega zakonika (glej Codice civile b. n. l.).

prebivalci tridentinske vasi zemljo prav s kultivacijo spreminjajo v zasebno lastnino (Stacul 2003: 83–84). Če parafraziramo to prodorno ugotovitev, bi za Nadiške doline lahko rekli, da ljudje zasebno lastnino (simbolično) izgubljajo prav z odsotnostjo kulture oz. s prepustitvijo kulture drugim.

Če nekateri sogovorniki niso pristaši uvajanja novih praks, pa jih drugi vidijo kot način za revitalizacijo krajine z namenom razvoja v prihodnosti. Posamezniki jih sporadično opisujejo kot polne potenciala: *Bo čedno, an za turizem, je lepo videt. [...] Je eno upanje*. Nekateri prebivalci v skladu s pogledom ‚z upanji iznajdene krajine‘ vidijo nove možnosti – kot so prispevki za čiščenje območja in prakse združevanja zemljišč – kot potencial za spremembo (zunanje) percepcije območja. To upanje v (pre)vrednotenje območja Nadiških dolin bi lahko razumeli kot posledico transformacije v globalnopolitični ekonomiji (Ferguson in Gupta 2001: 16). Če je bila včasih *sramota biti Benečan*, danes nekateri domačini v spremenjenem kontekstu vidijo možnost, da bi se s prevrednotenjem teh prostorov to območje na ‚mentalni zemljevid‘ domačinov in tujcev vrisalo z bolj pozitivnimi pojmi.

KOSTANJ

Številni raziskovalci opozarjajo, da je bila širitev kostanja posledica človeške intervencije. Kostanji izvirajo z Bližnjega vzhoda, pri čemer avtorji omenjajo različna območja – območje današnje Anatolije (Mujić idr. 2009; Porta 2014: 3) oz. območje današnje Armenije in Gruzije (Agnoletti 2010: 90). Kostanje in njihove plodove so gojili že v antični Grčiji, od koder so se preko grških kolonij razširili v Italijo in drugam po Mediteranu. Nadaljnjo širitev raziskovalci časovno umeščajo v Rimski imperij, ko so Rimljani sorte izboljšali in kostanje raznesli po Evropi (Bellini in Nin 2009: 85; Bounous 2009: 72; Diamandis 2009: 63; Agnoletti 2013: 60; 68). Takrat so se pojavili tudi na ozemlju današnje Slovenije (Solar idr. 2009: 128).

Za populacije, ki niso mogle pridelovati pšenice, je bil kostanj do uvedbe krompirja pomemben vir ogljikovih hidratov (Mujić idr. 2009), zato je bil ključen za prehrano prebivalcev goratih območij, kjer je bila možnost gojenja žit omejena (za Grčijo glej Diamandis 2009: 70; za Italijo Bounous 2009: 73). Bounous (2009: 75) piše, da je bil višek pridelave kostanja v Italiji na začetku 20. stoletja, kar sovpad

s statistiko o najgostejši naselitvi italijanskih gorskih območij¹⁴⁶ (glej Agnoletti 2013: 12).

Da je bilo za širitev kostanja ključno človekovo posredovanje, dokazuje tudi zgodovinska analiza rabe kostanja v srednjem veku, ko se je to drevo po navedbah Olivie Porta (2014: 4–5) močno razširilo po območju današnje Italije. Riccardo Rao (2013: 218–227) širitev opiše na podlagi dokumentov iz 13. in 14. stoletja, ki pričajo, da je nasajevanje kostanja v ligurskih in piemontskih Apeninih potekalo kot odziv na tedanje demografsko rast. Dokumenti iz različnih opatij v ligurskih Apeninih dokazujejo, da je bilo to ekonomska odločitev. Kostanj so v 13. in 14. stoletju začeli uporabljati namesto hrasta, ki so ga prej gojili za krmo divjih svinj z želodi. Že v srednjem veku so izboljšali načine kultivacije, shranjevanja in obdelave kostanja (Bellini in Nin 2009: 87), zaradi česar je bil ta v tem obdobju ena od treh najbolj razširjenih drevesnih vrst na območju današnje Italije (Bounous 2009: 10).

Riccardo Rao (2013: 222, 227) navaja, da je bil kostanj pomemben pri prehrani revnejših slojev. Imel je namreč nizko ceno, bil je dostopen, možno ga je bilo konzervirati in zmleti v moko,¹⁴⁷ zato se je kostanjevega drevesa prijelo ime ‚drevo kruha‘ (ital. *albero del pane*), sadeža pa ‚kruh drevesa‘ (ital. *pane d'albero*) (glej Porta 2014: 4–5). Poleg tega so kostanjev les uporabljali za podporo vinogradov (Bounous 2009: 72), pod drevesi pa so pasli živali (Agnoletti 2013: 60). Ekonomski pomen tega drevesa v italijanski zgodovini ponazarja razširjena skovanka ‚civilizacija kostanja‘ (glej Agnoletti 2010: 88–90; Rao 2013), pa tudi imena mest in krajev, ki so poimenovana po tem drevesu (glej Bellini in Nin 2009: 88). Zaradi opuščanja nasadov in bolezni – predvsem kostanjevega raka (*Cryphonectria parasitica*) in črnilovke kostanja (*Phytophthora cambivora*) – ter izsekavanja za pridobivanje tanina se je v zadnjih 30 letih število kostanjevih dreves v Italiji precej zmanjšalo (Agnoletti 2010: 88–90; glej tudi Agnoletti 2013: 69).

Burje in kostanji Nadiških dolin

Lastnost kostanja, da raste na predelih, kjer je težko gojiti druge kulture, je torej v preteklosti omogočila naselitve na višjih nadmorskih višinah z malo ravnimi površinami (glej Bounous 2009: 73; Diamandis

---

¹⁴⁶ Na demografski višek pa je seveda ključno vplivala tudi širitev krompirja (glej Barbina in Battigelli 1980: 375; Viazzo 2014: 348).

¹⁴⁷ Bounous (2009: 72) navaja, da so kostanjevo moko začeli proizvajati v 15. stoletju in jo uporabljali za kruh, polento in sladice.

2009: 70). Ker so Nadiške doline razmeroma hribovite, so bili kostanji v preteklosti pomembna kultura,¹⁴⁸ ki je bila sicer bolj kot za prehrano namenjena prodaji v Furlansko nižino, poleg tega pa so kostanje uporabljali tudi v druge namene, ki jih bom še opisala. Dandanes pa lokalna ‚kultura kostanja‘¹⁴⁹ ponovno postaja zanimiva tako za domačine kot za tujce. Spričo splošne neprepoznavnosti Nadiških dolin in širše Beneške Slovenije med slovensko javnostjo je tako pomenljivo, da je to območje slednji približal film *Zgodbe iz kostanjevih gozdov* iz leta 2019.¹⁵⁰ V njem režiser Gregor Božič obravnava prav tematiko ekonomskega pomena kostanja v Nadiških dolinah v preteklosti ter *zapuščanja* – tako kostanjevih dreves kot Nadiških dolin.¹⁵¹ V nadaljevanju bom navedla, kaj o kostanju v Nadiških dolinah pišejo različni raziskovalci, nato pa zapisala še spomine domačinov o gojenju in rabi kostanjev ter skrbi zanje.

Aleksander Panjek in Ines Beguš navajata vire, ki uporabo in gojenje kostanjev v dolinah opisujejo že v 16. stoletju (Beguš in Panjek 2014: 41). Ines Beguš (2015: 122) v svoji rekonstrukciji kulturne krajine Nadiških dolin na podlagi franciscejskega katastra zapiše, da so kostanjevi gozdovi preraščali večino katastrskih občin, razen višjih predelov. O pomenu kostanjevih dreves priča tudi povojni zapis Metoda Turnška (1954a: 120): »Kostanj je za Benečijo izredno važno drevo. Vsi hribovi so porasli z njim.« Sogovornica, rojena v šestdesetih letih, pa mi je povedala, da je zaradi razširjenosti teh dreves v otroštvu mislila, da ‚drev‘ pomeni kostanj (Giada, 28. 9. 2022). V lokalnem narečju *kostanj* sicer pomeni kostanjevo drevo, *burja* pa je njegov sadež.

---

148 Kar zadeva gojenje kostanja v Nadiških dolinah, je pomembna distinkcija med divjim in udomačenim (cepljenim) kostanjem. Ker so mi prebivalci pretežno pripovedovali o cepljenem kostanju, v besedilu uporabljam besedo ‚kostanj‘ za cepljeni kostanj, ko se nanašam na divjega, pa to specifiziram.

149 V italijanščini je ‚kultura kostanja‘ (*castanicoltura*) uveljavljena sintagma. Ker jo pogosto uporabljajo tudi v Nadiških dolinah, jo v besedilu navajam, toda v navednicah.

150 Na Festivalu slovenskega filma leta 2019 je bil film nagrajen z enajstimi vesnami – med drugim za najboljši celovečerec, najboljšo režijo in nagrado občinstva (glej *Zgodbe iz kostanjevih gozdov* b. n. l.).

151 Domačini so se na omenjeni film sicer različno odzvali. Najpogosteje so kritizirali, da igralci v njem govorijo večinoma italijansko, in navajali, da so v časih, ki jih film upodablja, prebivalci tukajšnjega območja govorili v narečju. Meni zanimivejši pa so bili komentarji o tem, da film ni zvest prikaz tedanjega stanja – doline takrat namreč še niso bile tako zaraščene, kot to prikazuje film (ki je bil v dolinah seveda posnet v – zaraščeni – sodobnosti). Nekateri prebivalci, ki so od filma prav tako pričakovali bolj dokumentarističen prikaz življenj v preteklosti, pa so bili razočarani nad pravljničnim, fiktivnim prikazom, s katerim se film loteva obravnavane tematike. Film pa je bil med domačini deležen tudi pohval, predvsem glede tematike, ki jo obravnava.

Kostanj v Nadiških dolinah raste na hribovitih predelih, oddaljenih od vasi, najpogosteje na senožetih (glej Beguš 2015: 122; prim. Porta 2014: 3). Simonetti (2000: 19) piše, da so kostanji rasli na suhih, strmih pobočjih. Termofilne sorte so bile posajene na jug, kjer je zemlja manj rodovitna. Ti kostanji so se bolj kot za sadeže uporabljali za les. Mezofilne sorte kostanja, ki so rasle na manj nagnjenih in rodovitnejših tleh, pa so bile bolj razširjene na severnih pobočjih, na senožetih. Sogovornik tako razloži: »Zak kostanj so ga kladli [dali], kjer se ni moglo delat. Kjer so sadili, so sadili, kostanj so ložli [dali], kjer je blo strmo.« (Fulvio, 27. 10. 2021.) Kljub temu da raste na hribovitih predelih, pa uspeva zgolj do 900 m nadmorske višine (glej Porta 2014), v Nadiških dolinah pa zgolj do 800 m nadmorske višine, zato na višje ležečih območjih ni uspeval (npr. na Kolovratu in v vasi Črni Vrh/*Montefosca* – 725 m. n. v.). Prebivalci vasi Matajur/*Montemaggiore* (950 m. n. v.) so ga tako gojili na sosednjem hribu, prebivalci vasi Mašera/*Masseris* (760 m. n. v.) pa pod vasjo.

Slika 50: Kostanj v Nadiških dolinah; foto: Tina Ivnik, februar 2020

Kot na drugih italijanskih (in evropskih) območjih so tudi v Nadiških dolinah mnoga kostanjeva drevesa propadla. To so povzročile bolezni kostanjev: rak (povzročitelja *Cryphonectria parasitica*), črnilovka kostanja (*Phytophthora cambivora*) in kostanjeva šiškarica (*Dryocosmus kuriphilus*) – glej Oddelek za aplikativno biologijo 2008: 159; prim. Bounous 2009: 74. Ker kostanji za uspešno rast potrebujejo prostor in svetlobo, so njihov propad dodatno spodbudili že opisani procesi opuščanja kmetijstva.

Cepljenje, gnojenje, čiščenje, nabiranje, ločevanje in klatenje

Sogovorniki so mi v spominih na skrb za kostanjeva drevesa in delo, povezano z njimi, pripovedovali o cepljenju, gnojenju, čiščenju, nabiranju, klatenju ter prebiranju in ločevanju kostanjev. O tem, da je bilo cepljenje kostanja v dolinah zelo razširjeno, pričajo številne sorte tamkajšnjih kostanjevih dreves. V dolinah je razširjena razlaga, po kateri so cepiče za sorte prinesli sezonski izseljenci¹⁵² (glej Coren 2008). Sogovornik se spominja, da so včasih cepili večino kostanjevih dreves: »Sej s vidla, tastar so bli vsi ucepljeni.« (Angelo, 26. 9. 2022.) Kostanj so navadno cepili moški. Med mojimi sogovorniki so bili sicer tisti, ki so še znali cepiti, zelo redki. Navadno so mi pripovedovali, da so cepili njihovi dedje, redkeje očetje. Čeprav so znali cepiti vsi moški, pa so bili med domačini tudi taki, ki so bili v cepljenju bolj izurjeni kot drugi.

Kot je za cepljenje sadnih dreves zapisala Barbara de Luca (2006: 62–79), je bilo tudi cepljenje kostanja kulturno pomembna praksa in utelešeno, specialistično znanje, ki ni bilo nikoli zapisano. Domačini so mi zato govorili, da je ta praksa v sodobnosti v veliki meri pozabljena in da je cepljenje kostanja težje kot cepljenje sadja. Poleg tega, da predniki znanja o cepljenju niso prenesli na naslednje generacije, oviro pri cepljenju predstavlja tudi pomanjkanje zdravih avtohtonih sort: »Zdej je problem cepit, zak tist star kostanji so vsi bolni. Imajo bolezen od kostanja, pa ne veš, da jo majo.« (Andrea, 25. 8. 2022.) Prakso cepljenja bi lahko šteli za prakso, s katero so udomačevali kostanj, o čemer priča terminološka distinkcija med *ta dujim* [*divjim*] in *ta pravim* kostanjem, kot so nekateri moji sogovorniki imenovali cepljenega.

Menim, da so zaradi prakse cepljenja, ki kostanj v lokalni koncepciji 'uvrsti' med udomačene rastline, posamezna kostanjeva drevesa izrazito vezana na družino. Kostanje tako pogosto imenujejo

---

152 Za podobno razlago izvora cepičev sadnega drevja v Nadiških dolinah glej Ravnik 2003: 48; za podobne razlage glede sadnih vrst, ki naj bi jih v beluške Dolomite prinašali izseljenci, glej De Luca 2006: 31.

»družinski kostanj (*castagno di famiglia*)«, ¹⁵³ poleg tega pa poudarjajo vlogo človeka pri njihovi zasaditvi: »An teli kostanj je bil prov od družine kostanj. Allora [torej] ni bil en dreu tako denjen, je bil en dreu, ki družina je hotela, da bo atù [tu].« (Edoardo, 4. 6. 2021.) Neredko sem na terenu zasledila, da se spomin o tem, kdo je cepil posamezen kostanj, v družini medgeneracijsko prenaša. Včasih je s tem povezan tudi mit o izvoru družine – npr. v primeru naracije neke družine, da so konkretno kostanjevo drevo cepili, ko so se njihovi predniki pred 400 leti priselili v vas. Sklepam, da se tudi zaradi percepcije, ki (cepljeno) kostanjevo drevo umešča v polje družinskega, v sodobnosti pojavljajo konflikti med domačini in prišleki, ki nabirajo njihove kstanje. Neredko prebivalci kostanjevo drevo označijo z napisi ,zasebna lastnina' in ,prepovedano nabiranje kstanjev', včasih pa jih celo ogradijo. ¹⁵⁴

Med praksami lastninjenja kstanjev je zanimivo tudi dedovanje dreves. Ruclli (2000: 62) že za obdobje Beneške republike zapiše, da je kostanjevo drevo, ki je sicer raslo na skupni zemlji, pripadalo eni družini, o čemer pričajo dokumenti o prodaji kstanja in prepiri o lastništvu kstanja med družinami. Posedovanje posameznega kstanja so zabeležili tudi v Švici. Praksa naj bi tja prišla iz Mediterana, kjer je primer, ko se deduje zgolj drevo, pogost pri oljkah (Conedera in Crebs 2009: 153). V Nadiških dolinah sem veliko spraševala o tem, ali je bil predmet dedovanja le kostanjevo drevo, ne pa tudi zemlja, na kateri je to drevo raslo. O tem mi je znal povedati le eden izmed sogovornikov:

T: A se spomnite, a so kdaj dedovali samo kstanj?

S: Ja, ja, je paršu par več krajih, še žlahta od nje mame [ženine, op. T. I.]. Se zmislem, pod Humam so mel en kstanj, samo kstanj njih in druzi so pa od druzega. So nardil tako. Dok je kstanj, je toje. Però [ampak] tistkat so mel na besede, ni blo prepisano. Però tel drevo je bil an prepisan na kataster. So mel an druz, kar so se ženil, da en brat je šu proč, takuo k so partil [delili premoženje], so dal kstanj. Dok je kstanj. Dok je tist živ, boš pubiru ti. Dok je drevo živo, pobiraš ti, kar dreva ne bo, ne boš mel več pravice an vsadi drug. Tist accordi [sporazumi] so bli.

T: In v njeni [ženini, op. T. I.] družini je bilo to, ko se je njena mama preselila?

S: Ja, ko sej preselila, so ji dal za dote, ko se reče. Za dote so ji dal, dok je ona živa al pa dok je drev živ al pa takuo. So mel tele navade. Ma ne samo s kstanjam, ma an druge sadje, ko hruške an takuo. (Tiziano, 26. 9. 2021.)

---

153 Na terenu npr. nisem naletela na prakse, ki bi kot družinske poimenovalle sadne sorte.
154 Nasprotno sta nabiranje gob in lov dovoljena tudi na lastniški zemlji.

Poleg cepljenja je bilo pri skrbi za kostanj pomembno čiščenje (*čedenje*) pod kostanjevimi drevesi: »So čedli, so čedli lepo, pred kuj blo oktober, setemberja so vse počedli kostanje, zak de so mel lepo za pobirat potlé.« (Angelo, 26. 9. 2022.) Pod drevesi so počistili tudi po tem, ko so kostanj že pobrali. Pograbili so kostanjevo listje in ježice ter jih bodisi zažgali bodisi dali v potok, da so zgnili in je »ostalo čedno za drugo leto« (Angelo, 26. 9. 2022). Kostanje so ponekod tudi gnojili: »An če je blo deleč an vse, so jih gnojil, so jih onjegal [so skrbeli zanje, op. T. I.]. [...] Pa ja, de, zak tistkrat kostanji so bli onjegani [je bilo poskrbljeno zanje, op. T. I.].« (Angelo, 26. 9. 2022.) Čeprav so mi nekateri sogovorniki pripovedovali o gnojenju kostanja, pa so drugi navajali, da tega nikoli niso počeli. Tudi Beguš (2015: 122) navaja, da v Beneški republiki kostanjevih dreves niso niti gnojili niti jih vzdrževali.

Kostanjeve plodove so nabirali oktobra in novembra. Sogovornik mi je opisal, kako še dandanes zna prepoznati »uro kostanjevo«, to je pravi čas za nabiranje kostanjev:

Kar pride tist, [...] kar je ku dežovalo an blo magla an blu malo tako, k je bla prav ura za kostanj, za da so padle [ježice, op. T. I.] [...] Jst k hodim u jago čujem, prav čuješ, kar je tista ura. (Angelo, 26. 9. 2022.)

V tem obdobju je bilo nabiranje kostanja glavna dejavnost, zato so ga pobirali vsak dan. Nabirala je celotna družina, ženske takrat, ko niso imele preveč domačega dela. Če so želeli kostanj konzervirati, so ga pobirali v ježicah, v nasprotnem primeru so ga že pod drevesi vzeli iz ježic. Po spominih prebivalcev nabiranje kostanja ni bilo posebej težko delo, zato ni bilo primerljivo s košnjo. Naporno je bilo le nošenje, saj so bila kostanjeva drevesa daleč od vasi. Sadeže kostanja so pretežno nosili v košu, v vaseh, kjer *imajo srečo*, da so na razmeroma ravnem območju, pa so jih pripeljali z vlako. Včasih so si delovne naloge razdelili tako, da so eni nabirali, drugi pa nosili. Zaradi oddaljenosti senožeti, kjer so rasli kostanji, so – kot pri košnji trave – na senožetih včasih tudi prenočili.

Ko so kostanj prinesli domov, so ga prebirali in ločevali po velikosti in sortah – večji kostanji so bili namenjeni prodaji (večinoma sorti maron in objak), manjši (kot so purčinjac, kobilčar, zelenjak) pa za prehrano družine in prašičev (glej Cernotta 2015: 15). Sorte so se razlikovale po načinih rabe, okusu, velikosti, značilnostih, pa tudi po tem, kdaj so bile zrele. Sorta, ki je bila prva zrela, je bila po tej značilnosti imenovana *ranac* (glej Scarel 2008). Sogovornica mi je povedala, da so v času nabiranja imeli doma toliko kostanja, da so iz sobe odmaknili vse pohištvo, da bi naredili dovolj prostora zanj. Drug sogovornik podobno:

Jst se zmislem, kod s pršla not u mojo hišo, [...] je bla usa puna, gu [gor] do šteng je blo use, so use parnesli [se ne razume, op. T. I.], ma jst ne vem, dost [koliko] kvintalov je bluo. (Angelo, 26. 9. 2022.)

Pri nabiranju kostanjev pa so si medsebojno pomagali redkeje kot pri košnji: »Ma, buj, kar sam bil jst miken su, su malo manj vsak na njih kri [kraj], recimo, za kostanj [pobirali kostanje, op. T. I.].« (Angelo, 26. 9. 2022.) Družine z več kostanji pa so delavce tudi plačevale.

Slika 51: Nabiranje kostanja ob vasi Zapotok (*Zapatocco*); avtor neznan; fotografirano predvidoma med letoma 1930 in 1960; hrani Arhiv Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo/Etnoinfolab

Po spominu mnogih sogovornikov so kostanje, ki so jih nabrali bolj zgodaj, lahko v nižini prodali prej in za višjo ceno, zaradi česar so hiteli z nabiranjem. V ta namen so kostanje tudi klatili z drevesa. Sogovornik mi je opisal to nevarno prakso:

S: Zaki so jih klatil? Zak so morli klatit za ga pret predat. Taprvi, k je bil, je bil narbuj drag. [...] Gor po gorah so po use ruode [povsod] ga tukli z raklam.¹⁵⁵ Rakle duge po pet metrov, an stal, brez se daržat [na drevesu, op. T. I.]. Tak, tak, tak [oponaša zvok, op. T. I.], an tukli. T: Je tudi kdo dol padel, ane? S: A, puhno jih je padlo, so si polomil noge, roke, eci, kajšan še ubu

155 Klatili so jih z *raklami* – posušenimi, lahkimi vejami, navadno iz leske ali belega gabra, dolgimi od dva do pet metrov. Veje so nabrali spomladi, potem pa jih obesili pod streho, da bi ostale ravne.

se je. Ma takrat je blo navadna reč, so ga pokopal, pa je bluo. (Andrea in Giorgia, 25. 8. 2022.)

Isti sogovornik mi je povedal še en razlog za klatenje kostanja:

Zak tist, [ki] so šli taprvi, so šli dol po Laškim [po nižini], so takoj zametil [zamenjali kostanj za koruzo, op. T. I.]. Tist, k so šli tazadnji, so morli iti naglih u Codroipo, 100 kilometrov dol. (Andrea, 25. 8. 2022.)

Kostanje so klatili tudi, preden so bili zreli. To je bilo nevarno delo – pogosto so mi sogovorniki pripovedovali, da je ob klatenju tudi kdo umrl: »Puno, puno jih je umrlo.«¹⁵⁶ (Ludovica, 3. 6. 2021.) Da med klatenjem kostanjev ne bi bilo nesreč, so kostanje blagoslovili.

Sogovornik mi je še povedal, da so nekaterim – pogosto ‚stricem‘ iz druge družine – za klatenje kostanja plačali: »Narveč strici so [to] delal.« (Andrea, 25. 8. 2022.) Kot sem zapisala v poglavju o dedovanju, dediščinske prakse učinkujejo na odnose moči znotraj družine in ljudi, ki nimajo svojega premoženja oz. imajo premoženja manj, spravljajo v podrejen položaj (Cole in Wolf 1999: 175). Ker je bil položaj ‚stricem‘ v primerjavi z glavnim dedičem podrejen, so ti poprijeli za katerokoli delo tudi pri drugih družinah. Poleg ‚stricem‘ so pri drugih družinah klatili tudi drugi, ki niso imeli veliko premoženja – torej senožeti in krav.

Rabe kostanja

Kostanje so uporabljali za prehrano in prodajo, jih menjali za koruzo, z njimi krmili prašiče, les pa rabili za gradnjo in kurjavo. Pogostost uporabe kostanja (tako ploda kot tudi lesa in listov) sogovorniki ilustrirajo s trditvami: »Kostanj je bil vse« (Edoardo, 3. 6. 2021), »kostanj je dal puno«, »zatiste kličejo zemlja od kostanja, zak je res« (Angelo, 26. 9. 2022). Ines Beguš (2015: 122) navaja, da so se – glede na zapise v franciscejskem katastru – prebivalci s plodovi kostanja prehranjevali vse leto, delali so kostanjevo moko, poleg tega pa so ga uporabljali za krmo živine, les za kurjavo, gradnjo in občasno prodajo, liste pa kot steljo za živino.

Čeprav se je raba kostanja v različnih delih dolin razlikovala, pa je v socialnem spominu prebivalstva pomen tega sadeža – bolj kot

---

156 Še danes so po gozdovih majhni križi, ki zaznamujejo kraje, kjer je kdo umrl, ko je pri klatenju kostanja padel z drevesa. Menim, da smrti pri tem opravilu res niso bile redke, ker so mi sogovorniki pogosto znali povedati za konkretno osebo, ki je umrla na ta način – praded, ded, pogosteje stric ali sovaščan.

za prehrano – prepoznan v prodaji in izmenjavi za koruzo. Sogovorniki so mi navadno govorili, da v dolinah ni veliko različnih receptov s kostanji (glej tudi Chiabai 2021: 29). Najpogosteje so mi navajali *batudo* (pinjenec) s kostanji, kuhane in pečene kostanje, poleg tega so ga uporabljali za *gubančenje*¹⁵⁷ (to je polnjenje v gubanci in štrukljih – *strucchi*) in sušili. Redkeje so uporabljali kostanjevo moko – za pravo gubance, štrukljev, kruha, pince,¹⁵⁸ tudi kostanjeve juhe, ki so jo v preteklosti delali le z moko, danes pa tudi iz celih kostanjevih sadežev. V nekaterih predelih Nadiških dolin pa kostanjeve moke niso poznali. Zelo redko sem naletela na pričevanja o sladica iz kostanja, ki naj bi jih delali pred več generacijami, vendar se recepti zanje niso ohranili.

Razširjeno je mnenje, da je najokusnejša sorta kostanja purčinjac: »Denejo [rečejo] vsi, dej najbolj za jest.« (Angelo, 22. 9. 2022) Ker so mi sogovorniki o jedeh iz kostanja večinoma pripovedovali z ravnodušnostjo, le redki pa z afiniteto, menim, da je bila nenaklonjenost do kostanjevih jedi širše prisotna:

Siromak, sirota, kar si mogla jest kostanjevega [kruh, op. T. I.]. [...] Ne, ne, ni blo valorja [vrednosti]. [...] Ne, ne, zak je bla prou mizerija, tist, k je moru jest [se ne razume, op. T. I.] kostanjevo. Dons je pa lus-so [razkošje] in košta puno soldov. Tako je kambjal [se je spremenil] svet. (Nadia, 1. 9. 2022.)

V Nadiških dolinah so kostanj konzervirali na različne načine. Da bi dlje časa ostal užiten, so ga shranjevali v ježicah (*gričah*) (glej tudi Turnšek 1954a: 120). Če so imeli primerno – ne prevlačno – klet, so kostanje pustili tam, včasih so jih nekoliko namočili z vodo. Po spominih sogovornika se je na tak način kostanj lahko ohranil tudi do naslednje pomladi. Če niso imeli primerne kleti, pa so v zemljo skopali luknjo, dali noter kostanje v ježicah ter jih zasuli z zemljo in listjem. Še en način konzervacije je bilo sušenje kostanja na podstrešju ali nad štedilnikom.¹⁵⁹

157 Navadno je vsebovalo orehe, pinjole, mandeljne, žganje, sladkor in suho sadje. Vseeno je bilo *gubančenje* iz orehov bolj cenjeno, ker je oreh »plemenitejši« in »gubanca more imet plemenit sadež« (Silvia, 21. 9. 2022).

158 Čeprav je narejena iz enakih sestavin kot kruh, pinca v lokalnih koncepcijah ni pojmovana kot vrsta kruha: »Je malo manj ku kruh.« (Angelo, 26. 9. 2022.) Zanjjo namreč ni obvezna raba sode bikarbone oz. kvasa, če ju uporabijo, pa ju dajo manj.

159 Za popis metod konzervacije kostanja v Nadiških dolinah, na katere sama na terenu nisem naletela, glej Coren 2008: 28–19. Za prakse konzervacije kostanja po svetu glej Avanzato 2009.

Osrednja dejavnost pri rabi kostanja pa je bila prodaja oz. menjava za koruzo v Furlanski nižini¹⁶⁰ (*so ga peljal zamenjavat za sirk dol po Laškim*):

Navada je bla tut, de so u jesen, za vaht, pravimo mi [...] So bli vajeni iti u Furlanijo, ne, in so uzel jabuke in kostanj u Furlanijo an dol so zamenil, so jim dal pa sirak, koruzo, ne. Allora [tako da], usake leto je bla tale navada, de so šli iz Benečije v Furlanijo in so menjal tuole. (Fabrizio, 4. 6. 2021.)

Tako se spominjajo, da so v jesenskem času številni domačini kostanj peš, z vozom (*burele*)¹⁶¹ ali pa s konjem peljali v Furlansko nižino. Po navedkih mojih sogovornikov so to počeli v vseh družinah, razen v redkih, kjer so imeli več zemlje in krav. Od doma so bili toliko časa, dokler niso prodali vsega kostanja. V nižinskih delih sem zabeležila tudi prakso, da je posameznik kostanje sovaščanov vozil prodajat v nižino s konjem in za to dobil delež od prodaje.

Mario Cernotta (2015: 14) piše, da je bila prodaja pomembna postranska dejavnost, ki je omogočila ljudem, da so plačevali davke za zemljo in si kupovali zimska oblačila. O ekonomskem pomenu kostanja priča tudi zgodba o sogovorničini babici, ki je v času odsotnosti moža s prodajo kostanjev, ki jih je nabrala na 10 *družinskih* drevesih, preživljala družino:

Nona je sama vzgojila otroke s tem, da je prodajala kostanje, ker smo imeli 10 kostanjevih dreves. Je šla stran [prodajat kostanje, op. T. I.] tudi za dva tedna, spala v senikih, sama je vzgojila 10 otrok. [...] Samo s prodajo kostanjev je preživljala družino. (Viola, 7. 10. 2021.)

Sogovorniki so mi še pripovedovali, da je bil med sortami za prodajo najbolj zaželen maron, ki se ga je zato bolj splačalo prodajati kot menjati za koruzo. O različnih vrednotenjih kostanja ‚na trgu‘ in doma je sogovornik razmišljal:

[Purčinjac je bil, op. T. I.] narmanj plačan, zak je bil masa [zelo] majhan. Zak tekrat so gledal, dej debel, an da ima lepo barvo, lepo, več, de je lučente [sijoč]. Allora [torej], maron je biu narlepš. Puotle obiak je bil tut debel, je bil bele barve, je bil drugi [najbolje prodajan, op. T. I.]. [...] Zak, kaj je mercato [trg]? Mercato je uč prvo, ti, kar greš na mercato ... Heh ... Mercato je druga riječ. Adan, če pozna, okej, kupiš,

---

160 Utečena menjalna enota je bila 1 – 1. Če je bil kostanj lep, tudi enoto kostanja za dve enoti koruze. Praksa izmenjave kostanja s koruzo je bila v rabi tudi v Halozah, kjer je bila menjalna enota prav tako 1 – 1. Raziskovalci so tam tako zabeležili šalo, da kmetje gojijo koruzo na kostanjevih drevesih (Solar idr. 2009: 131).

161 Voz z dvema kolesoma.

veš, da tole je buj [boljše]. [...] Kar greš na mercato, v uč gre, kar je buj lepo, an če ni dobro. (Fulvio, 27. 10. 2021.)

To sogovornik primerja z današnjo situacijo, ko se sorta purčinjac zaradi promocije prodaja po višji ceni kot maron. Prodaja kostanja po Furlanski nižini je po moji etnografski evidenci potekala do obdobja po drugi svetovni vojni (glej tudi Turnšek 1954a). Noben moj sogovornik tega ni več počel, njihovi starši pa večinoma še. V sedemdesetih, osemdesetih in devetdesetih letih pa so v Nadiške doline prihajali trgovci, ki so kostanj kupovali od domačinov. Poleg tega so ga nekateri domačini prodajali na trgu v Špetru (*San Pietro al Natisone*), ki je po pomenu sogovornika deloval med letoma 1983 in 1995.

Slika 52: Sogovornik mi pripoveduje o ločevanju med sortami kostanja; foto: Tina Ivnik, oktober 2021

Kot sem zapisala, so kostanje ločevali na večje – namenjene prodaji – in manjše, slabše. Te in tudi divje kostanje so uporabljali kot krmo za prašiče. Kostanje za krmo so ponekod olupili (*burli*), drugje ne, povsod pa so jih skuhal. Po pripovedovanju sogovornika so kostanje prašičem dali pred zakolom, saj je bilo prašičje meso tako okusnejše. Redkeje sem slišala, da so zmlete kostanje uporabljali za krmo krav, da bi s tem izboljšali mleko.

Kostanjev les pa so uporabljali za gradnjo hiš. Pogostost te rabe sogovornik ilustrira s trditvijo: »Cela hiša od Nadiških dolin je blana narjena z drevam od kostanja.« (Edoardo, 3. 6. 2021.) Hiše so bile sicer kamnite, iz kostanja pa so bili tramovi, balkoni, tla in pohištvo.¹⁶² Kostanjev les je bil pri gradnji cenjen, ker je veljal za najodpornejšega

---

162 Za pohištvo so uporabljali tudi lipov les, najbolj cenjena pa sta bila orehov in češnjev les.

proti vodi in škodljivcem. Nekateri sogovorniki so mi pripovedovali, da so za gradnjo uporabljali zgolj necepljene kostanje, drugi pa, da so uporabljali vse sorte.

Liste so uporabljali pri izdelavi kop (za *klobuk*, ki je preprečeval vdor vode v kopo) in v hlevu, kjer so s kostanjevimi listi postlali živino. Nekateri sogovorniki so mi sicer pripovedovali, da je bilo za to primernejše listje drugih dreves, saj je bilo kostanjevo listje polno bodic iz ježic. Če je bil kostanj les neuporaben za druge namene, so ga uporabljali za kurjenje. V obdobju bolezni kostanjev med obema vojnama so ga uporabljali tudi za pridobivanje tanina.

»Sada teli kostanj so ratal spomeniki«:

Kostanj kot družinsko drevo in lokalni simbol

Kostanj je bil v preteklosti za domačine Nadiških dolin torej ekonomsko pomemben, zlasti v negotovih časih in predvsem za domačine, ki niso imeli veliko senožeti. Zaradi prakse cepljenja, lastništva in kontinuirane skrbi za kostanjevo drevo je bilo to razumljeno kot povezano s posamezno družino. Ta identitetna asociacija pa je drugačna, kot jo kostanju pripisujejo danes. Ker se socialni spomin na ekonomsko vlogo kostanja v preteklosti ohranja, ima kostanj v lokalni identiteti domačinov velik simbolni pomen. Sogovornik mi je povedal, da je kostanj »simbol našega območja« (Giacomo, 21. 2. 2021), kostanjevo drevo je na grbu občine Srednje (*Comune di Stregna*), po različnih vaseh pa je videti kostanjeva drevesa, opremljena z informativnimi napisi. Kostanj je v pojmovanju domačinov torej reprezentativen element te lokalne skupnosti, zato ga tudi pojmujejo kot krajinski element, ki je vreden ohranjanja. Kostanjeva drevesa vzdržujejo s skrbjo za posamezna, družinska drevesa, prav tako pa uvajajo nove, sistemske načine za revitalizacijo lokalne kulture kostanja.

Posamezniki skrbijo za družinske kostanje, ker ti v družinskih narativih pogosto nastopajo kot drevesa, ki so družini omogočila preživetje v težkih obdobjih. Pomen teh dreves za posameznike v sodobnosti naj ilustrira izjava, s katero mi je sogovornica opisala hčerin odnos do teh dreves: »[Ona je] obsedena s kostanji.« (Terenski dnevnik, 23. 10. 2023.) Mlajši sogovornik in njegova mama pa sta mi povedala o svojem razmišljanju o teh drevesih, ki predvsem sina motivirajo za to, da okrog njih spet vsako leto kosi:

S1 [sin]: Samo misiti, da so prav kostanji celi družini omogočili preživetje v vseh teh letih, potem pa jih zdaj vidiš, polne bršljana, robide.

S2 [mama]: Brez spoštovanja, vidiš! [...] Za kostanj, jaz sem jima

[sinovoma, op. T. I.] vedno pripovedovala, da je nona s kostanji preživljala 10 otrok, ko je bil nono v koncentracijskem taborišču, njemu [sinu, op. T. I.] je to ostalo v glavi ...

S1 [sin]: In potem smo šli kupovat kostanje v trgovino, namesto da bi nabirali svoje.

S2 [mama]: In on je vedno rekel: »Kakšna sramota, greš kupit kostanje v trgovino, čeprav imamo svoje.« (Viola in njen sin, 7. 10. 2021.)

Omenjena družina je izkoristila možnost, da so strokovnjaki v okviru deželnega projekta drevesom obrezali stare veje in skrčili gozd okrog njih. Naprej jih nameravajo čistiti sami, ker »so to obljubili drevesom« (Viola, 7. 10. 2021). Iz navedenega izseka intervjuja pa je razvidno, da sogovornik motivacijo za čiščenje kostanja v sodobnosti črpa iz družinskih spominov na konkretna drevesa, ki so ključno prispevala k možnosti preživetja njegove družine v težavnem obdobju druge svetovne vojne.

Narativi o ekonomskem pomenu kostanja pa niso prisotni zgolj v omenjeni družini. Dva sogovornika sta mi proces zaraščanja in propadanja kostanjevih dreves prav tako opisala kot *grozno*, prav zaradi pomena, ki so jih imeli kostanji za družino v preteklosti:

S1: Orribile, nel senso, [grozno, v smislu] mi smo jih [kostanje, op. T. I.] gledal, se je zdel en greh, ko ti moram reč. Če so bli vedli naša mama, naši očeta ...

S2: Ja, so živel gor na tistim ... (Daniele, 7. 7. 2021.)

Nekatere iniciative prav tako nastajajo zaradi ohranjanja spomina na pretekle rabe kostanja, vendar spomina ne ohranjajo zgolj v družinskem krogu. V izobraževalne namene so v zadnjih letih očistili dve stoletni kostanjevi drevesi, uredili poti do njiju in ob poteh postavili informativne table. Lokalne organizacije in šole redno organizirajo pohode do dreves, ki so namenjeni predstavitvi lokalne »kulture kostanja«. O spremenjeni namembnosti kostanjev v predruženih okoliščinah mi je sogovornica nostalgичno povedala: »Sada [zdaj] teli kostanj so ratal [...] spomeniki. [...] Enkrat kostanj je bil življenje za ljudi, zak so jedli, so prodajal, je bil en ekonomski vir.« (Ludovica, 3. 6. 2021.)

Lastnik, ki je enega izmed obnovljenih stoletnih kostanjev tudi očistil, mi je pripovedoval o tem, da je čiščenje drevesa že dlje časa načrtoval. To si je želel zato, da bi ohranil spomin na drevesa in delo, ki so ga tukajšnji prebivalci opravljali v preteklosti. Ta kostanj si je izbral, ker naj bi ga bili cepili takrat, ko se je njegova družina – pred štirimi stoletji – priselila v to vas. Pred čiščenjem je bil kostanj v slabem stanju in sogovornik mi je povedal, da drevo ne

bi preživel, če ga s čiščenjem površin ob njem in obrezovanjem ne bi *rešili*. Drug, starejši domačin iz sosednje občine pa mi je povedal o svojem čustvenem odzivu, ko vidi omenjeni kostanj: »Jaz sadale [zdaj], kar sam pr letah, sam ga vidu že dostikrat. Kar grem gor, se nazaj mi pride kokošja koža [kurja polt op. T. I.] za gledat.« (Edoardo, 3. 6. 2021.)

Slika 53: Očiščeno kostanjevo drevo v Kanalcu (*Canalaz*); foto: Tina Ivnik, julij 2021

Drugi očiščeni stoletni kostanj pa so *rešili* člani lokalne organizacije, do njega pa so iz vasi speljali učno pot. Pobudnik čiščenja tega kostanja mi je podobno navedel, da je imel osebno motivacijo za revitalizacijo drevesa – predvsem si je želel ohraniti spomin na preteklost teh dolin. Na vprašanje, zakaj se je odločil, da bo z organizacijo očistil kostanj, mi je povedal:

Ker sem prepričan, da lastnega izvora in zgodovine ne smemo brisati. Kdor nima ne zgodovine ne izvora, nima niti prihodnosti. [...] Imam dva otroka, želel bi jima dati prihodnost v dolinah, ne bi mi bilo všeč, če bi šla ven. Ker so doline vedno bolj prazne ... Najzadovoljnejši bi bil, če bi moji otroci ostali na tem območju, med njimi pa tudi drugi. (Samuele, 1. 9. 2021.)

Sogovornik smisel svojega početja torej vidi v tem, da prenaša *zgodovino* in *lasten izvor* svojim otrokom in drugim mladim. Nadeja se, da bodo ti s poznavanjem preteklosti teh dolin dobili dodaten razlog za to, da bodo ostali tu – in s tem preobrnili trend tamkajšnjega demografskega upada. Tudi on pa mi je povedal, da postane čustven, ko vidi to mogočno drevo, ki je zdaj očiščeno (Samuele, 1. 9. 2021). Na vprašanje, zakaj postane čustven, mi je odgovoril, da je to drevo zanj

»pričevanje o dolgem obstoju življenja v Nadiških dolinah« (Samuele, 1. 9. 2021).

Pogosto poudarjena značilnost kostanjevih dreves, predvsem avtohtonih sort, ki so nastale s človeškim posegom – cepljenjem –, je dolgoživost. Med prebivalci so tako relativno razširjene že omenjene preokupacije o starosti večjih kostanjev. Za neko cepljeno drevo so mi sogovorniki tako navajali, da ima 800 let, drugi so mu pripisali 600 let, na tabli pred njim je pisalo, da je drevo staro 400 let, domačin pa mi je, ko sva prebrala to informacijo, povedal, da je kostanj *v resnici* star 150 let. Dolgotrajnost in ukoreninjenost dreves so mnogi raziskovalci že navajali kot značilnosti, uporabni pri teritorializaciji skupine, zaradi česar so drevesa pogosto uporabljena kot identitetni simbol, drevesne metafore pa pri asociaciji skupine s prostorom (glej Malkki 1997: 53–56; Pirinoli 2005; Vranješ 2008: 89). Kostanjeva drevesa so torej gotovo pomemben lokalni simbol in s tem gradnik lokalne identifikacije, a v zgoraj opisanih primerih ne gre zgolj za ukoreninjenost lokalne skupine, pač pa tudi za ukoreninjenost posamezne družine v prostor. Sogovornik, ki je opisal, da je določeno drevo cepil njegov daljni prednik takrat, ko se je njegova družina priselila v to vas, je to tezo najboljše ilustriral. Prav iz ukoreninjenosti družine v prostor, ki jo simbolizira kostanjevo drevo, pa posamezniki danes najpogosteje črpajo voljo do skrbi za ta drevesa.

Vloga dreves danes torej ni več omogočanje dodatnega zaslužka oz. izmenjave za koruzo, pač pa v osmišljanju in lokalizaciji družinske preteklosti, s tem pa lastne sedanjosti. Poleg te nove vloge se kostanj spričo obujenega zanimanja zanj v Italiji (glej Bounous 2009: 74–75) in širše v Evropski uniji (glej Diamandis 2009: 64), pa tudi zaradi želje po turistifikaciji dolin, kaže kot primeren tržni produkt, zato ga vključujejo tudi v bolj sistemske načrte za revitalizacijo dolin.

Poskusi oživitve in reinterpretacije 'kulture kostanja'

V sodobnosti so v Nadiških dolinah prisotne različne iniciative, namenjene oživitvi in reinterpretaciji lokalne kulture gojenja kostanja. Do neke mere so bile vzpostavljene zaradi novih možnosti, izhajajo pa tudi iz zgoraj opisanega pojmovanja kostanja kot značilnega za to skupnost, zaradi česar se jim zdi vreden ohranjanja. ‚Zunanje‘ zanimanje za kostanj se kaže v državni in deželni finančni pomoči za revitalizacijo starih kostanjevih dreves, pa tudi za zasaditev novih (glej Chiabai 2021: 30).

Kot ugotavlja Sandro Piermattei (2007: 212–242), se prevrednotenje lokalnih produktov dogaja v kontekstu redefinicije skupne

kmetijske politike Evropske unije, ki je usmerjena v višjo kakovost produktov. Kot sem prikazala že v poglavju o opuščanju kmetijstva, je skupna kmetijska politika v drugi polovici 20. stoletja ugodno delovala na razvoj večjih, tehnološko naprednejših kmetij, ne pa tudi na razvoj manjših. Piermattei preobrat pri usmeritvi teh politik pripisuje reformi Mac Sharry iz leta 1988, s katero je bila skupna kmetijska politika spremenjena tako, da je postala ugodnejša za male kmetije in lokalne pridelke. Navaja, da se v Evropski uniji od devetdesetih let dalje zaradi nove usmeritve politik vzpostavljajo prakse dediščinjenja agrarne krajine, lokalnih proizvodov, znanja in ,tradicij, kar povzroča razvoj biološkega kmetijstva, kmečkih turizmov in ,tipičnih' pridelkov. Namesto v kvantiteto proizvodov se je skupna kmetijska politika torej preusmerila v kvaliteto. Krajina in pridelki v teh novih usmeritvah niso razumljeni le kot viri za uporabo, temveč tudi kot kulturna dediščina, ki jo je treba zaščititi. Piermattei še poudarja, da se opisana transformacija ni razvila kot posledica etičnih prepričanj odločevalcev, pač pa predvsem zaradi želje po kompetitivnosti pridelkov držav Evropske unije.

Poleg navedenega pa Cristina Grasseni (2014: 35–38) v Italiji zaznava tudi splošno preferenco do lokalne hrane. To pripiše dvema dejavnikoma – podpovprečni zaupljivosti Italijanov glede živil in povezavi zaupanja in bližine v vsakodnevnom življenju Italijanov, kar se izraža tudi v želji po kupovanju hrane, vzgojene v njihovi bližini. Zato prakse reteritorializacije hrane, torej zmanjšanja fizične in odnosne razdalje med proizvajalcem in potrošnikom, interpretira kot »uprstorjenje zaupanja«.¹⁶³

Kostanj se mi je v času bivanja v Nadiških dolinah kazal kot element, na katerem so domačini gradili največ upov za oživljanje krajine. Pojavljal se je kot potencialen tržni produkt, prikladen za poskuse oživljanja kmetijstva v dolinah, in lokalni simbol, ki bi lahko prispeval k osmišljanju območja z novimi pomeni. Tako so prebivalci kostanju v marsikaterem pogledu spremenili namembnost – iz prehranskega elementa in sadeža, namenjenega izmenjavi ali redki

---

163 To Cristina Grasseni obravnava na primeru mlekomatov. Proizvajalci, ki mleko prodajajo v mlekomatih, so namreč blizu potrošnikom, kar zadosti zahtevi po majhni razdalji za vzpostavitev zaupanja. Grasseni navede še, da se ideje o kupovanju mleka na mlekomatih napajajo s kulturnimi imaginacijami sosredstva, izmenjave in neposredne transakcije (Grasseni 2014: 40).

možnosti zaslužka, v turistični produkt v nastajanju¹⁶⁴ (glej Coren 2008: 26; prim. Porta 2014: 10). Skladno s tem se v dolinah pojavljajo tudi nove možnosti za gojenje kostanja (glej Chiabai 2021: 29), kar je nekatere posameznike motiviralo pri ponovnem pridelovanju kostanja za prodajo. V povezavi s turističnimi projekti in poskusi razvoja lokalnega kmetijstva se tako v okviru novih možnosti in finančnih spodbud porajajo procesi dediščinjenja (glej Fabro idr. 2019) in poskusi ‚ponovne iznajdbe‘ ‚kulture kostanja‘ Nadiških dolin. Predstavitvi te ‚dediščine‘ je namenjen tudi eden izmed najbolj obiskanih dogodkov v dolinah – praznik kostanja (burnjak) v Gorenjem Tarbiju (*Tribil Superiore*).¹⁶⁵

Slika 54: Pohod do nasadov kostanja pod Dugami (*Dughe*); foto: Tina Ivnik, oktober 2021

Poleg navedenega so domačini v letu 2021 organizirali pet srečanj, namenjenih razpravi o možnosti ponovnega gojenja kostanja v dolinah. Med razpravo na srečanjih je kmalu postalo jasno, da načini gojenja kostanja, kot so ga v dolinah poznali v preteklosti, v sedanjosti niso več mogoči. V nasprotju s tem sem imela kot udeleženka

164 Olivia Porta (2014) piše, da se kostanj v kulinariki tudi drugod v Italiji ne uporablja več zgolj iz nuje, za prehrano revnega prebivalstva, pač pa je postal nišna jed (glej tudi Rao 2013: 222). To je doumela tudi že navedena sogovornica, ki mi je povedala, da je bil, kdor je moral jesti kostanjeve jedi, »siromak, sirota [...] dons je pa [jesti kostanj, op. T. I.] razkošje« (Nadia, 1. 9. 2022).

165 Burnjak je po navedbi sogovornika sicer že dlje časa kostanjev *senjam* (praznik vasi). Burnjak v Gorenjem Tarbiju (*Tribil Superiore*) se je začel širiti od osemdesetih let, sogovornik pa ga vidi kot pomembnega prav za promocijo lokalnih sort kostanja – »tut za narest eno kulturo« (Fulvio, 27. 10. 2021). V Črnem Vrhu (*Montefosca*) sicer prav tako organizirajo burnjak, ki pa ne privabi toliko obiskovalcev.

na srečanjih občutek, da je možnost gojenja kostanja danes v večji meri odvisna od zmožnosti uporabe projektne terminologije in novih znanj, vezanih na pridobivanje projektov, kot od poznavanja starih rab. V diskusiji so se kot potencialne lokacije pokazala ravninska območja, poleg teh pa še območja blizu turističnih poti, kjer bi turisti lahko občudovali to ‚značilno krajino‘. Eden izmed udeležencev sestanka pa je pripomnil, da so včasih klatili kostanj, ampak da to danes ni dobra praksa (Terenski dnevnik, 17. 5. 2021). Razumljivo je, da kostanjev danes ne bodo več klatili, da jih je gojiti v ravnini ekonomsko racionalnejše in da imajo kostanji, posajeni ob turističnih poteh, *dodano vrednost*. Kljub temu pa je bilo zanimivo opazovati, kako so se nekatere prakse in lokacije v diskusijah pokazale kot vredne vključitve v sodobni repertoar lokalne ‚kulture kostanja‘, druge pa so bile iz njega izključene. Razlog za to bi lahko videli v opazki Cristine Grasseni (2012: 151), ki navaja, da imajo pri reinvinciji lokalnih praks ekonomski interesi prednost pred dejansko ponovno vzpostavitev teh praks.

Spremembe rab so tako močno odvisne od zunanjih dejavnikov – trga, turizma, projektov in financiranj. Med projekti, ki so jih v dolini že izvedli, sta bila projekt Prostor kostanja (*Terra di castagne*) v okviru programov Interreg¹⁶⁶ in genetska analiza sort, ki jo je izvedla Univerza v Torinu. Tema sta sledila še projekta Cjastinar¹⁶⁷ in Cjastinar 2.0 pod vodstvom Deželne ustanove za razvoj kmetijstva (*Ente regionale per lo sviluppo di agricoltura*) (Chiabai 2021: 16–17). Čeprav vse te organizacije delujejo izven dolin, pa so bili projekti izvedeni na pobudo nekaterih angažiranih domačinov, ki so bili tudi vključeni vanje oz. so pri njih sodelovali. Zato prebivalce Nadiških dolin vidim kot ključne za izvedbo omenjenih iniciativ in slednje pojmem kot spodbujene od domačinov. Podrobneje bom predstavila dva primera revitalizacije ‚kulture kostanja‘ v Nadiških dolinah – genetsko analizo avtohtonih sort kostanja in novo prakso gojenja neavtohtonih sort kostanja.

---

166 Projekta Prostor kostanja (*Terra di castagne*), ki je v dolinah potekal od leta 2000, v nadaljevanju ne bom podrobneje obravnavala. Tu naj navedem zgolj, da je bil osredinjen na kostanj, kar so snovalci projekta utemeljili s tem, da je to tipičen krajevni proizvod in reprezentativen produkt Nadiških dolin (Predan 2008: 21). Cilj projekta je bila obnova nekaterih kostanjevih gozdov, pa tudi ovrednotenje prehranskega vidika kostanja in prekvalifikacija okolja s pomočjo razvoja turizma (Coren 2008: 26; Predan 2008: 2). Glede na opisane cilje bi projekt zlahka uvrstili med ‚z upanji iznajdeno krajino‘.

167 Sogovornik je projekt opisal kot projekt »za kostanje nazaj rešit« (Claudio, 19. 2. 2020). V okviru projekta so namreč obrezali nekatere kostanje in očistili gozd okrog njih, poleg tega pa uredili dva sadovnjaka – v enega so zasadili vse lokalne sorte, v drugega pa tudi ostale sorte, prisotne v deželi.

V Nadiških dolinah so v preteklosti gojili različne sorte kostanja:¹⁶⁸ »Smo mel puno kostanjev.« (Claudio, 19. 2. 2020.) V zadnjem desetletju so nekatere deželne organizacije¹⁶⁹ v sodelovanju z Univerzo v Torinu na pobudo domačinov izvedle genetsko analizo (glej Fabro idr. 2019). Projekt je s sredstvi po Zakonu 38/2001 financirala Medobčinska teritorialna unija Nadiže in Tera (*L'Unione Territoriale Intercomunale del Natisone e del Torre*) – zdaj imenovana Gorska skupnost Ter – Nadiža (*Comunità di Montagna Torre-Natisone*). Namen genetske analize je bil popis različnih sort na območju Nadiških dolin. Analiza je pokazala, da je na tem območju 13 avtohtonih sort kostanja (Chiabai 2021: 17; glej Fabro idr. 2019).

Na terenu sem dobila občutek, da so z raziskavo in raziskovalnimi izsledki lokalni prebivalci dobro seznanjeni, saj so mi o njej pogosto govorili.¹⁷⁰ Med njimi je bil posebej razširjen podatek, da je genetska analiza pokazala prisotnost sort, ki obstajajo zgolj v Nadiških dolinah, da take raznovrstnosti sort ni mogoče najti nikjer drugje v Italiji in celo, da je »raznolikost, ki je edinstvena na celem svetu« (Samuele, 1. 9. 2021). Te nove informacije omogočajo konstrukcijo tega območja kot posebnega, razločljivega in razpoznavnega:

Edina razlika, ki so povedal tudi strokovnjaki s Piemonta, ki samo, v celi Evropi, samo tle v Benečiji je trkaj avtohtonih sort v takem majhnem prostoru. To so ugotovili. Tudi tam v Piemonte ni. (Valerio, 22. 6. 2021.)

Čeravno so domačini pobudniki in s tem pomembni akterji te analize, pa kraj konstruirajo z vključevanjem ‚zunanjih‘ možnosti in idej. Območja torej ne konstruirajo domačini sami, pač pa je ‚ustvarjeno‘ v prepletu več različnih pogledov ter lokalnih in globalnih dinamik (Grasseni 2004: 699). Raznolikost sort domačinom omogoča predstavljanje tega območja kot drugačnega od drugih, pri čemer ti upajo, da ga bodo spričo te njegove posebnosti lahko vključili v »globalno hierarhijo vrednot« (Herzfeld 2004).

Poleg navedenega pa se zdi, da so domačini z genetsko analizo dobili še ‚znanstveno‘ potrditev pomena kostanja, ki so ga ohranjali

168 Turnšek (1954a: 120) je prav tako navedel več različnih sort (burje, burjica, burjak, objak, ranac, maron, miklavžič, purčinjke, dovjaki), Michele Coren (2008: 25) pa naslednje: ranac barski, ranac nediški, ranac svančeron, ranac klodu, čufa, kobilar, muron (maron), črni muron, objak, marujac, medved, pascolini, purčinka (goleš).

169 Medobčinska teritorialna unija Nadiže in Tera (*L'Unione Territoriale Intercomunale del Natisone e del Torre*), ERSA FVG in Kmečka Zveza (*Associazione Agricoltori*) (Chiabai 2021).

170 Število avtohtonih sort, ki so mi jih navajali sogovorniki, se je sicer gibalo od 13 do 20.

v kolektivnem spominu, hkrati pa nekateri v njej vidijo dodatno možnost za trženje – območja in njegovih pridelkov. Sogovornik mi je tako dejal, da so kostanji »eden redkih virov, ki jih imamo na našem območju« (Terenski dnevnik, 26. 4. 2021). Skladno s pogledom ,z upanji iznajdene krajine‘ se v tem procesu ,lokalna kultura‘ kaže kot uporabna za vključitev v širše procese poblagovljenja kulturne raznolikosti. Na primeru opisane spremembe vloge kostanjev bi prav tako lahko videli družbeno produkcijo avtentičnosti, ki se dogaja zaradi želje, da bi marginalna ruralna območja naredili privlačnejša (Grasseni 2012: 133–136).

V okviru genetske analize so ovrednotili tudi primernost različnih sort za prehrano, kar kaže na to, da je imela analiza tudi bolj aplikativen namen (glej Fabro idr. 2019). Po pripovedovanju sogovornika je raziskava pokazala, da je med vsemi sortami najuporabnejših pet ali šest, zato se bodo v nadaljnjih poskusih razvijanja ,kulture kostanja‘ v Nadiških dolinah osredotočali le nanje (Valerio, 22. 6. 2021). Cristina Grasseni (2012) piše, kako se v procesu ,ponujanja lokalnega‘ proizvodnja izdelkov standardizira, s čimer se spremenijo tudi hrana, lokalne prakse, odnosi in krajina. Za prezentacijo lokalnosti je namreč treba prevzeti zunanje načine komuniciranja, naracije, pa tudi okuse in higienske standarde.¹⁷¹

Če so v procesu ,ponovne najdbe‘ lokalne ,kulture kostanja‘ kot uporabne določili le nekatere izmed sort, ki so bile na tem območju prisotne v preteklosti, lahko še en način simplifikacije vidimo na primeru poimenovanja sort. Domačini so mi pripovedovali o tem, da so se imena sort po različnih vaseh, dolinah in območjih razlikovala, včasih pa so se različne sorte imenovalle enako: »Aparte che [poleg tega], magar potle kašni, na kašen kri [kraj], [različne sorte kostanja, op. T. I.] kličejo na eno vižo, an potem, lej ...« (Fulvio, 27. 10. 2021.) V projektu analize so imena lokalnega prebivalstva sicer popisali, vendar pa so za vsako sorto izbrali le eno ime¹⁷² (glej Fabro idr. 2019). Barbara De Luca (2006: 37–39) je v svoji raziskavi sadnih sort v nacionalnem parku beluneških Dolomitov prav tako zabeležila raznolika imena za iste sorte, včasih pa enaka za različne sorte. Po njenem mnenju pa tega ne gre pojmovati kot zmedo, pač pa kot kompleksnost. Proces preimeno- vanja sort kostanja z namenom klasifikacije pa bi lahko razumeli kot

---

171 Za nove vizualne strategije, ki se uporabljajo v namen trženja ,kulture kostanja‘ v Nadiških dolinah, glej npr. Nediške doline 2020.

172 Sodelavci projekta niso bili domačini iz Nadiških dolin, zato je sogovornico vznemirila tudi raba furlanskega imena za sorto purčinka – *canalutta* – na enem izmed s kostanji povezanih dogodkov. Njihovo rabo imena je šaljivo komentirala: »A zdaj nam boste pa pobrali še naše kostanje?« (Terenski dnevnik, 10. 6. 2021.)

poenostavljanje te kompleksnosti in spremembo lokalnih proizvodov, da bi bili ti primerni za zunanji trg (prim. Grasseni 2012: 150).

Domačina pa o prihodnosti projektov z avtohtonimi sortami kostanjev razmišljata s skepticizmom:

Sada [zdaj] [...]. En kostanj za rast more met lepo, čedno. Sada tle, za met nazaj kostanj, bi korlo [bi bilo treba] vse tole očedit, in kdo nrđi? Tle kostanj, jih ne bo mai [nikoli] vic. (Ludovica in Edoardo, 3. 6. 2021.)

Tole so nardil za naše prostore an za kostanje, k so samo par nas. Tako gledajo, na vem, ka mislijo za de bojo kostanji, kot so bli enkrat. Ena rieč, bojo očedli, se ne more, če ni teritorij, če ni ljudi, k bi obdržal tole živo. Se mora iti počas naprej. Zaki od zad še ni nobeden ... Če ni ljudi, naših ljudi, dab tole peljejo naprej, allora [torej] ne bo nič. (Claudio, 19. 2. 2020.)

Kostanji, *k so samo par nas*, po mnenju sogovornika torej terjajo prisotnost in skrb *naših ljudi*, ki so kostanje gojili že v preteklosti. Pri tem je ključna asociacija med krajem in skupnostjo, od katere je odvisna prihodnost tega območja – brez ‚naših‘ ljudi ni niti značilnih načinov skrbi za kostanje. V izjavi *če ni naših ljudi*, [...] *ne bo nič* lahko razberemo funkcijo lokalne skupine, ki je bistvena za ohranjanje lokalno specifične rabe zemlje. Kot prikaže Vranješ (2008: 94; 230), je namreč ohranjanje lokalnih praks in reprezentacij odvisno od prisotnosti skupnosti, identifikacija skupnosti pa od prisotnosti v kraju. Tudi krajina s kostanji deluje kot ‚dokaz‘ kontinuitete prisotnosti specifične skupine in je tako lahko koristna za konstrukcijo asociacije med skupnostjo in krajem. V obravnavanem primeru, ki ga mnogi domačini vidijo kot konec lokalne skupnosti in kulturne krajine, pa sogovornik meni, da *tle kostanj ne bo mai vic*.

Ker se domačini zavedajo, da mora *kostanj za rast met čedno*, pa taktično spreminjajo prakse gojenja kostanja, kot so jih uporabljali v preteklosti. Ena od taktik je gojenje neavtohtonih sort na drugačnih lokacijah. Nasad neavtohtonih sort v občini Podbonesec (*Comune di Pulfero*) je še en primer reinterpretacije lokalne ‚kulture kostanja‘ s ciljem obujanja smisla teh dreves na sodoben način. Poleg tega, da v njem gojijo nove sorte, ki so odpornejše in rastejo hitreje od avtohtonih, se nasad od načinov gojenja kostanja v preteklosti razlikuje tudi po lokaciji. Medtem ko so kostanji prej rasli na strmih pobočjih, daleč od vasi, kjer gojenje drugih kultur ni bilo mogoče (glej tudi Simonetti 2000: 19; Beguš 2015: 122), je nasad neavtohtonih sort kostanja nastal na ravnini, drevesa pa so posajena v ravnih vrstah. Za zagotavljanje konkurenčnosti na trgu morajo namreč uporabljati stroje, zaradi česar kostanjev ne morejo več saditi na strmih prostorih kot prej (Raffaello,

27. 2. 2021). Omenjeni nasad je nastal na pobudo domačinov pod okriljem Kmečke zveze (*Associazione agricoltori*), financirali pa so ga s sredstvi iz Zakona 38/2001 (Terenski dnevnik, 3. 7. 2021).

Čeprav so domačini načeloma naklonjeni razvijanju novih možnosti za gojenje kostanja, pa so nekateri kritični do uporabe neavtohtonih sort pri tem projektu:

Mah, če nardiš en projekt morš narest z našim sortam ... Ja, če ne, [se ne razume, op. T. I.] tas Japonskega, onu, al pa gor s Franče, k so ga nasadil [se ne razume, op. T. I.], ta u Podbonescu so francoski. Ja, za na prodaj. Ma ne, de porčeš, kot morm reč, de ma eno dušo tle par nas. Tiste [...] ni za nič. Ni okusno, nič, je ku oni ... An tist ne bojo dural [trajal], ne bojo k teli tle [avtohtone sorte, op. T. I.] majo po 100, 200 let, tisti bojo mel 20, 30 let an bo šu. Ko vsaka reč. [...] Stara sorta je ena reč [drugačna od ,novih', op. T. I.] ... (Daniele, 7. 7. 2021.)

Nasadi neavtohtonih kostanjev *tle par nas* nimajo *duše*, projekt pa bi morali narediti *z našimi sortami*. Sogovornik namreč krajino dojema kot proizvod tamkajšnje lokalne skupnosti, ki jo je s specifičnimi rabami prostora skozi stoletja nepretrgoma oblikovala (prim. Vranješ 2008: 93), zato nove prostorske rabe kritizira. Ko sogovornik omenja, da so *stare sorte ena* [druga] *reč*, jih vrednostno postavi višje od tujih sort – ki niso okusne in ne bodo dolgo trajale. Menim, da je v tem vrednotenju ključno pojmovanje kostanjev kot vezanih na posamezno družino, ki taki postanejo zaradi prakse cepljenja. To jim tudi daje *dušo*, zaradi česar meni, da bi projekt *tle par nas morali narediti z našimi sortami*.

Nekateri posamezniki torej skrb za družinske kostanje utemeljujejo s povezavami s predniki in s spomini na načine življenja v preteklosti. Imajo afektiven pristop do dreves, ki pomen vidijo v točno določenem kostanju, ki ima pogosto svoje mesto v družinskih narativih. Po drugi strani pa projekte ,z upanji iznajdene krajine' zaznamujejo nove prostorske prakse, ki so v manjši meri utemeljene na utelešenih izkušnjah, spominih in biografijah posameznikov. Tako nekateri prebivalci zaradi aspiracije po razvoju območja kultivirajo neavtohtone sorte kostanja na alternativnih lokacijah, prevzemajo standardizirana imena ter na podlagi genetske analize avtohtonih sort izbirajo zgolj sorte in prakse, ki so primerne za trženje.

SUHOZIDNE TERASE

Terase so v preteklosti izdelovali z namenom prilagajanja zemlje za možnost kultiviranja na strmih pobočjih in so danes razpoznaven element italijanske krajine (glej Agnoletti 2013: 12). Luca Bonardi navaja, da

so značilne za mediteranski in alpski svet, kar je tudi razlog za njihovo razširjenost po Italiji. Predvideva, da je na tem ozemlju okrog 200.000 hektarov zemljišč s terasami. Navaja, da terase najverjetneje izvirajo iz Kitajske in z Bližnjega vzhoda. Teras so bile na območju današnje Italije prisotne že v antičnih časih, obsežnejšo rabo teras pa Bonardi (2016: 34–49) umesti v srednjeveško obdobje. Piše, da so bile v 13. stoletju že razširjene po različnih območjih današnje Italije, posebej pogoste so bile ob samostanih, kjer so običajno pridelovali olive in vino. Mediteransko-alpski krog je razviden tudi iz vpisa suhozidov na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva. Nanj so vpisani Ciper, Hrvaška, Španija, Francija, Grčija, Italija, Slovenija in Švica (glej UNESCO b. n. l.).

Emilio Sereni v italijanski krajini loči tri vrste teras, med katerimi so izbirali predvsem glede na potrebe. Prave terase so daljše in se manj prilagajajo pobočju, *gradoni* pa so razpršeni ter se prekinjajo in s tem prilagajajo pobočju, zato so primernejši za strmejša pobočja. Tretja vrsta teras so *lunette*, ki obkrožajo posamezno (pogosto oljčno) drevo ali drugo rastlino (Sereni 2000: 128–214; glej tudi Panjek 2015: 41). Ines Beguš (2015: 105) ugotavlja, da se terase v Nadiških dolinah po navedeni tipologiji uvrščajo med *gradone*.

Več raziskovalcev poudarja, da je količina teras nihala glede na demografske spremembe. Bonardi (2016: 33–39; 85) tako zapiše, da se je število teras na območju današnje Italije do konca 19. stoletja večalo zaradi demografske rasti (glej tudi Sereni 2000: 31; Agnoletti 2013: 48). Skladno z njegovo navedbo o soodvisnosti povečevanja teras in demografske rasti se ob koncu 19. stoletja že zaznava zmanjševanje terasiranih zemljišč, pri čemer navede posebej strm padec po letu 1950.

V Nadiških dolinah se nahajajo tako terase (*terazzamenti, police*), podprte s suhozidom (*zidišče/zidovi/suhi zidovi*), kot tudi terase s teptano zemljo, brez kamenja (*ciglioni*) (prim. Sereni 2000: 215; Panjek 2015: 42). V tem besedilu pa se osredinjam zgolj na suhozidne terase. Te so namreč številnejše (glej Cigalotto 2016), poleg tega pa so mi jih sogovorniki pogostejše omenjali kot pomemben krajinski element.

Renzo Rucli (2003: 24) ocenjuje, da je skupna dolžina suhozidnih teras v Nadiških dolinah 100 km, kar je okrog 50.000 kubičnih metrov zidov. O razširjenosti tega načina oblikovanja agrarnih površin priča tudi moja terenska izkušnja. Razen redkih sogovornikov so mi vsi navajali, da je njihova družina pridelke gojila na (suhozidnih) terasah.¹⁷³ Sogovornica je tedanjo krajino opisala z besedami: »Tle so bli po vse rod [povsod] zidovi.« (Nadia, 1. 9. 2022.)

---

173 V občini Dreka (*Comune di Drenchia*) pa so bili v rabi tudi nagnjeni vrtovi, brez teras ali podpore suhozida.

Na suhozidnih terasah so bile njive (*njive/njivice/bleki/grunt*),¹⁷⁴ ki so jih prebivalci uporabljali za pridelavo zelenjave in za gojenje vin-skih trt:

Mi smo mel tele zidove, kod so ble njive, so mel pšenico, so mel sirak, so mel repo, so mel use, kar so mel, jajdo an tiste reči, k so bli. An nad zidam je bila brajda, vinik [vinska trta], tu u vsaki njiv je bla brajda, vinik za vino imet. (Tiziano, 26. 9. 2021.)

Zato so se suhozidne terase nahajale v neposredni bližini vasi – pod, ob ali nad vasjo, odvisno od strmine pobočja, lege in dostopnosti.

S1: Allora [torej], tole tle so bli [suhozidne terase, op. T. I.] nareti gor po brezeh [bregovih]. [...] An je bila mikana vaščina, a ta za vsako vasjo, pred ko začne brijeg gor ven ...

S2: O ta spried [pred vasjo, op. T. I.].

S1: O ta spried, ja.

S2: Gor pr Mašeri je vse tam spried ...

S1: Tas dol so mel, oni so bolj nosil blago. Pride vn vse tiste atu [?], an, ko se de, an so gledal ušafat [najti], de je že, de je že napravljeno nu malo, de ne bo masa [veliko] dela [da je boljše zemljišče za izdelavo suhozidnih teras, op. T. I.]. Allora [torej], kar so vidli, de gre dol brijeg al pa gor, so gledal prestor ušafat. (Ludovica in Edoardo, 15. 9. 2022.)

Slika 55: Suhozidne terase v Črnem Vrhu (*Montefosca*); foto: Mario Magajna; leto neznano, predvidoma v letih po drugi svetovni vojni; hrani arhiv Novega Matajurja

174 Včasih so mi sogovorniki omenjali tudi vrt, ki pa je drugačen od njiv – manjši, namenjen pretežno začimbam.

Najpomembnejša funkcija teras je bila pridobivanje novih delovnih površin (glej Rucli 2003: 24), vendar ni bila edina – sogovorniki so mi navajali še preprečevanje erozije, razmejevanje, odtekanje vode in višjo temperaturo zemlje na suhozidnih terasah, kar je ugodno vplivalo na gojenje kultur. Podobne razloge navajajo tudi raziskovalci, ki obravnavajo suhozidne terase na drugih območjih (Titl 1993: 52; Mattana 2006; Scaramellini 2008; Panjek 2015; Bonardi 2016). Aleksander Panjek funkcijo suhozida na Krasu vidi v varovanju pred erozijo, v pridobivanju novih obdelovalnih površin, razmejevanju in ograjevanju živine, navaja pa, da je bila takšna gradnja namenjena tudi odlaganju kamenja, ki so ga odstranili z njiv in travnikov.¹⁷⁵ Poudari, da so pri ugotavljanju namena zida pomembni kraj, vrsta zemljišča znotraj in zunaj zidu, velikost, oblika zidu in čas nastanka (Panjek 2015: 42–53). Drugi raziskovalci navajajo podobne funkcije. Mauro Agnoletti (2013: 50–51) glede vloge suhozidnih teras navaja še vpijanje vročine, ki jo kamenje oddaja v hladnejših delih dneva. Ugo Mattana (2006: 68) dodaja še funkcijo podpore in drenaže, Luca Bonardi (2016: 21) pa nadzorovanje vodnih tokov, vzdrževanje toplote zaradi višje lege zemljišča in obrambo pred vetrom, pa še biološko funkcijo, saj je razmejevanje kultur s suhozidom omogočalo diverzifikacijo bioloških niš.¹⁷⁶

Sogovorniki so mi največkrat navajali lažjo izrabo zemlje, ki jo je omogočala gradnja suhozidnih teras. To je bilo bistveno za možnost kultivacije zadostne količine živil: »Sveta je blo malo za delat tistikrat.« (Tiziano, 26. 9. 2021.) Dodatno teraso so tako zgradili, ko so naredili novo njivo ali pa ko so želeli med seboj ločiti dve njivi. Suhozid je v obeh primerih služil kot podpora, da »ne vederba njive« (Tiziano, 26. 9. 2021).

T: A vi ste pa meli [suhozidne terase, op. T. I.]?

S: Ja, certo [seveda], k če ne, nis bil obdelavu, ane. Mi u [vasi], jst se lepo spomnem, de smo mel pšenico in vse na roké, veš, so rezal zemljo, vse na roké. (Gaia, 7. 7. 2021.)

Sogovornik, ki ga navajam naslednjega, sicer nikoli ni sodeloval v odstranjevanju kamenja z njiv, so mu pa o tem opraviilu pripovedovali stari starši:

175 Aleksander Panjek (2015: 47–50) pojasnjuje, da je bilo odstranjevanje kamenja z njiv in travnikov na Krasu imenovano trebljenje in je bilo pomembno kmetijsko opravilo. Navede celo različne izraze za odstranjevanje kamenja, ki se nanašajo na različne globine, iz katerih so odstranjevali kamenje – čiščenje, trebljenje, rigolanje. Panjek sicer ugotavlja, da je bila funkcija odlaganja kamenja drugotna, saj bi bilo sicer manj zamudno in bi zavzelo manj površine, če bi kamenje odlagali v gomilo.

176 Za obravnavo teras v Istri glej Titl 1993; na Krasu Belingar 2014; v italijanskih Alpah Scaramellini 2008: 10; na hrvaških otokih Kremenčić idr. 2021.

So morli nrdit skarle, ki so ušafal [našli] atu, so mogli s tistim nrdit [kamniti zid, op. T. I.]. Je onu, ki so kikrat [kolikokrat], ne samo za narest zidišče, za delat gor, ma su onjegal [delali], ko se de, so ustrojil svet [pripravili zemljišče na način, da so izkopali kamenje, op. T. I.]. So ustrojil svet, zak če ne, ni blo nič atu. Però [ampak] zidišče so uzel proč, kamane, so znesli [prinesli] zemljo, atu so runal tele mikene ... So ble bleki [njive], smo jih klcal mi. (Edoardo, 15. 9. 2022.)

Druga pomembna funkcija zidu, ki so jo navajali tudi moji sogovorniki, je bila preprečevanje erozije:¹⁷⁷

So mogli ustavt [s suhozidom, op. T. I.], če ne, gre zemlja vsako leto proč. [...] Za ustavt tole zemljo, so nrdili gor na vrh in dol za krajam [suhozidne terase, op. T. I.]. (Nadia, 1. 9. 2022.)

Sogovorniki so mi kot dodatno funkcijo suhozidne gradnje omenjali višjo temperaturo zemlje v suhozidnih terasah. To so izkoriščali tudi tako, da so v zaplatah zemlje med kamni v suhozidu gojili sadike (*flanče, flance*):

Rob je reflektiral [...] od sonca [Sonce se je odbijalo od kamenjev? Op. T. I.], kamen je bil gorak an je ogrou zemljo, allora [torej] so prijed vepahnile [vzkile?] tele flanče. (Nadia, 1. 9. 2022.)

Naslednja funkcija suhozidnih teras je bila razmejevanje. Sogovorniki so mi pripovedovali, da je vsaka družina svojo njivo zagrabila s suhozidom, tako da se je vedelo, kje je meja med posameznimi zemljišči. Čeprav Mauro Pascolini in Barbara Cernetig (2000: 52) navajata tudi funkcijo ločevanja med kulturami, pa so mi sogovorniki večkrat pripovedovali, da so različne kulture sadili na isto njivo. Kulture so sadili tudi eno pod drugo – korenje so npr. posadili pod pšenico, ki so jo poželi višje, tako da niso uničili korenja: »Je kupe rastlo.« (Tiziano, 26. 9. 2021.)

Panjek (2015: 52–53) še navaja, da je imel suhozid na Krasu zaradi postopne razdelitve srenjske zemlje od 18. stoletja naprej vse pogostejše funkcijo razmejevanja. Poudari torej, da se je funkcija zidu lahko sčasoma spreminjala, isti zid pa je prav tako lahko hkrati izpolnjeval več funkcij. Funkcije so tudi drugod narekovali potenciali kmetijstva. V Nadiških dolinah so suhozid primarno uporabljali za preprečevanje

---

177 Okrog erozije se sicer vrti mnogo preokupacij prebivalcev (prim. Green 2005). Splošno znani so primeri iz občine Dreka (*Comune di Drenchia*), kjer se prebivalci spominjajo, da so zemljo, ki jo je v tem času odnesla erozija, vsako leto *puno dni* nosili v košu, vozu (*vozzicu*) ali pa jo z lopato odmetavali na vrh bregov. Tudi v drugih občinah pa sem našel letela na pričevanja, da so zemljo na vrh hriba vsako leto prenašali s samokolnico ali jo metali z lopato.

erozije ter za podporo in izravnavo zemlje na tem hribovitem območju. Ne glede na drugačno rabo zidov kot na Krasu pa bi lahko sklepali, da so funkcije suhozidnih teras in njihove lokacije tudi tam spreminjale – predvsem po privatizaciji skupne zemlje in glede na naraščanje (in upadanje) števila prebivalcev. To vprašanje pa ostaja še neraziskano.

»Ko so nrdil tele zidi, tiste ne arrivam zastopit«:

Gradnja in vzdrževanje suhozidnih teras

Med mojimi sogovorniki ni bilo nikogar, ki je suhozid še delal z namenom zagotavljanja novih delovnih površin ali zaradi drugih funkcij, ki sem jih že opisala – vsi so namreč odraščali v času opuščanja kmetijstva. Spominjajo se sicer dela na njivah (nošenje gnoja, pridelkov, sajenja, pletja), vendar tovrstnega dela v tem podpoglavju ne bom obravnavala, temveč se bom osredinila zgolj na delo, vezano na suhozid. Prav tako so mi redko navajali, da so suhozid gradili pripadniki generacije njihovih staršev. Najpogosteje so trdili, da je zadnja generacija, ki je še delala suhozid, generacija njihovih starih staršev: »Pred, ko je bil še nono, so tole delal.« (Andrea, 25. 8. 2022.) Sklepam torej, da so suhozidne terase v Nadiških dolinah večinoma delali do prve svetovne vojne, med vojnoma zgolj izjemoma, po drugi svetovni vojni pa so to prakso zaradi opuščanja kmetijstva že opustili.

Zato sogovorniki pogosto niso vedeli, kako so njihovi predniki gradili zid, in so se z začudenjem spraševali o tem, kako so zmogli prinesiti velike kamne, ki so še danes vidni v zidu:¹⁷⁸

Potle ne vem, [...] ko so nrdil tele zidi, tele une, tiste ne arrivam [ne morem] zastopit, kar vidim tele kamene [se ne razume, op. T. I.]. [...] An visoke tale, ne vem dost tonelat morjo met, dost kvintalov morjo met, k je ena reč strašna. [...] An za vzdignit, jst ne vem, ko so nardil. An ne samo urezat an pripeljat. Ma [...] ga parnest, za ga vlačit an ga det lepo tu u zid, ma takuo k ma bit, ne, ga det. Le takuo, so reči, k donas bi ne arrival [ne bi mogli] mai [nikoli] narest, navem, še s helikopterjem, še z onim ne arrivaš [ne moreš] narest lepuo. [...] Zak adne so jih an ta na mestu delal, ma ni vse rod [povsod]. An kod ni blo čela [kamenja], ni blo, si mogla od družiga kraja, ma deleč pripe-ljat. So ble reči strašne, so djal, da so bli ljudje zlo močni, be, su morli bit. (Angelo, 26. 9. 2022.)

Izdelovanje suhozida tako pogosto spremljajo naracije o težkem delu, pa tudi o natančnosti njihovih graditeljev in kakovosti zidov:

---

178 Za postopek izdelovanja suhozidnih teras na Krasu glej Belingar 2014, v Istri Orbanic idr. 2012, v Italiji Bonardi 2016: 24–32.

Ma jst študiram, [...] ko so mogli nosit tele kamnje, Tina. [...] S kero mocjo tele velike kamunje. Perfekcion, tkole počas, ma kar je bil naret, je bil za sto let naret. (Nadia, 1. 9. 2022.)

Večinoma so mi sogovorniki pripovedovali, da so suhozid znali delati vsi moški, razločevali so se le po tem, kdo je naredil lepše in kakovostnejše zidove:

Adin leuš, ko ta drug, però [ampak] so mogli znat, zak ni blo poma-ganja. Če nrđiš njivo, morš an zagradiť, da se ti ne bo zmeri šulila dol zemlja [da prst ne bo drsela po bregu, op. T. I.]. An da mora bit usta-vljeno [zemlja, op. T. I.], so si mogli pomagat sami, adin leuš, drugi slabiš, però [ampak] so mogli narest. (Nadia, 1. 9. 2022.)

Redkeje pa so navajali, da je bil med njimi en *mojster*, ki je bil pri tem posebej spreten in je vodil delovni proces izdelovanja suhozida:

T: Kdo je to znal delat?

S1: Je bil nimar [vedno] en star. [...] [govori o imenih, družinah, op. T. I.]. Tisti zidarji, k so bli ta u vasi, so se usi navadli ta par njih delat.

S2: Je bil nimar ta u vasi kajšen, an on sej bil že navadu od tastarih ... (Ludovica in Edoardo, 15. 9. 2022.)

Nekateri sogovorniki so mi pripovedovali, da so kamenje izko-pali iz tal, ko so čistili zemljo, drugi pa, da so ga hodili iskat na druga mesta, predvsem v reke:

S1: Mene so pravli, [...] gor pr Mašer [...] su hodil tu u košah po ka-menje an dol u Aborno [reka v dolini Aborne, op. T. I.], e, an so gor nosil.

S2: Ja, če je korlo [če je bilo treba], so morli narest takuo. (Ludovica in Edoardo, 15. 9. 2022.)

Ponekod pa se je primerno kamenje nahajalo višje in so jih za gradnjo suhozida zakotalili po bregu:

An ta kamen se je mogu dol patačalit [zakotalit] an dej paršu dol na prestor, ki so paračal [kjer so delali suhozid op. T. I.]. Allora [torej], so govoril, de tiste delo je blo delikano [občutljivo] delo. Zok če uteče kamen, ni še dol u [se ne razume, op. T. I.] an so ga zgubil. So bli zgubil tel une. [...] An ta gore so zidišča, so začel runat [delat], ki so teli kamani, vič ko kajšan je bil potačen [zakotaljen], kašen je bil an k sej rodil atu [ki je bil iz tega prostora, op. T. I.]. (Edoardo, 15. 9. 2022.)

Veliko kamenje, ki so ga prikotalili, se je uporabljalo za izgradnjo spodnjih delov suhozida, pri tleh. Sogovornik mi je poudaril, da je bilo za izdelavo zidu ključno poznavanje območja: »Ljudje so poznali svet, k so tle delal.« (Edoardo, 15. 9. 2022.) Najprej so *pogledal svet*, da bi določili, kakšne skale potrebujejo in od kod jih bodo prinesli:

Allora [torej], kar so pršli gor na prestor, ki je pršu mojster, je pogledu svet, ko gre, koj naret, al dol pod vasjo al gor nad vasjo. Puotle je šu gledat, ki zaene skarle bojo nual. An a takole so ble že skarle, so jih napravli, so jih paračal an so vidli, an duost skarle je [koliko skal je na prostoru, op. T. I.], zak čej korlo [če je bilo treba], potada je korlo iti po nje. (Edoardo, 15. 9. 2022.)

Nato so morali ugotoviti, kje teče voda, ki bi lahko porušila kamenje (*da ne vederba*) ali pa zastajala v zidu. Kamne so zložili tako, da je voda lahko stekla med njimi.

S1: Prijed ku vse tole tle so začel onjegat [delat], prve delo so pogledal, če je an studenac atu, če je voda, de pride od kašnega potoka. Če, kar so velic daži, če peje dol ven, uni, de gre puno vode ven.

S2: Da ne spere vse ...

S1: Da ne spere, da ne podere vse kupe, allora [torej] prijed ku so začel runat [delat] tele reči, taz dol su zbral, su zbral [...] skarle takole, de pride voda ven, tu u zidu. An tle je bil, allora [torej], atu je parpeljalu tam vn an ta spriet [spredaj], tu, k je bil zid, je blo tole nareto, takuo, k pride voda. (Ludovica in Edoardo, 15. 9. 2022.)

Isti sogovornik mi je povedal, kako mora biti zid narejen, da omogoči pretočnost vode:

Kar so velik deži, ti greš gor an poslušáš, ki šumi voda taz dol. Ki gre ven an pa gre črez, črez uno mulatjeru, k gre gor, an tada je nazaj odparto, de veleti ven voda, de gre dol u Nedižu. [...] Ni da nese proč zemljo, de se potane [ujame?] dol notr. Tista je ena reč, k so nimar [vedno] pogledal zok [zato ker], prvi delo so morli vode nest proč, zato k ne sme ležat, ne sme bit zaprta voda notr, an voda ne sme nosit proč reči. An atu tiste, vsak prestor je bil drugač, po vseh krajih. Vsak so mel onu za to nrdit. Zak pr enem kraj so ble adne skarle, par ednem kraj je blo drugač. Allora [torej], ljudje su poznal svet, tu, k so tole delal. [...] Tiste je blo lepo pomembno za povedat. (Edoardo, 15. 9. 2022.)

Poleg pretočnosti vode mi je sogovornik povedal še o zemlji, ki so jo imeli v suhozidnih terasah. Ta prav tako ni smela zadrževati vode:

S1: Tista zemlja, ki je vsa bla parnesena [prinesla jo je voda, op. T. I.], je ena zemlja, ki je lahna. Je ena zemlja posebna, nie, ena ilovca, ena rič. Je prah, je ... Ko prah je, zemlja. Atu je blo puno gnoja, zok ...

T: A to, k so prinesli zemljo?

S1: [se ne razume, op. T. I.] [...] Je bil zemlja od brega, je zemlja, nije, zemlja ko tle, k leži, k magar an drži vodo. Gor u brege, vode so nimar [vedno] letale proč, je nimar, an parnesle su, onu, blago k prpelje, nimar lahko.

T: To zemljo rahno so prinesli iz gozda?

S1: Je bila atu, zak so vekopal tiste kamene ču okol. [...]

S2: Puotle so del puno gnoja ...

S1: Gnoja so del ...

S2: So mel puno. (Ludovica in Edoardo, 15. 9. 2022.)

Potrebovali so torej zemljo, ki je bila rahla in je bila na bregovih, kjer so delali suhozid, vendar so jo še dodatno gnojili. Preden so v zid postavili kamne, so jih – ponekod bolj, drugod manj – obdelali:¹⁷⁹ »Se vidi, da [kamni v suhozidu, op. T. I.] niso vipikani [obdelani?, op. T. I.], so take, kot so jih dobil iz njive.« (Tiziano, 26. 9. 2021.)

Za zid so kasneje tudi skrbeli. Predvsem so redno spremljali, da se med kamni ne bi zarasle rastline: »Zid je mogu bit nimar čeden.« (Edoardo, 15. 9. 2022) Tako mi je sogovornik pripovedoval, da so včasih med kamenjem v zidu začeli rasti majaron, leska ali druge rastline. Ko so videli, da nekaj raste, so najprej identificirali rastlino. Če je bila to leska, zlasti če je bila večja, je niso izpulili, ampak odrezali, da ne bi z odstranjevanjem korenin poškodovali suhozida. Sogovornik mi je povedal, da so leske »storli umret, [ker če] pade an kamen dol, ti ga ne morš pobrat in det tm, k je bil« (Edoardo, 15. 9. 2022).

Izdelovanje in popraviljanje suhozida je bilo pojmovano kot manj nujno delo, zato so ga opravljali, ko ni bilo drugih neodložljivih del – npr. košnje poleti in nabiranja kostanja in drugih pridelkov jeseni. Tako so suhozid navadno obnavljali in izdelovali pozimi, kadar ni bilo snega.

T: Kdaj so strojil zid?

S2: Kar sej mogló ...

S1: Če je padla kakšna skarla dol, an kek ... Su delal tole tle, kar ni blo dela okole. An pozimi. [...]

S2: Čej bil sneg, nisi mogu nič delat.

S1: Nič, nič.

S2: Ma če ne, kar je blo vedrú, lepo, če je bil mraz, so mogli delat.

(Ludovica in Edoardo, 15. 9. 2022.)

Kot že navedena domačinka, ki je o kakovosti suhozida povedala, da je bil *za sto let naret*, so mi tudi drugi domačini govorili o dolgotrajnosti zidov. Ne glede na kakovostno izgradnjo pa jih v sodobnosti ogrožajo korenine dreves, ki so nedavno zrasla:

So runal [delal] veramente [resnično] lepo, so jih lepo razkladal an so bli za vekomaj. Zak jst se zmislem, kod ni drevja, so za nimar [vedno], vekomaj bojo stal tist, se ne poderejo. Kar grejo za njim tole korenine, to jih potisne. (Tiziano, 26. 9. 2021.)

V nadaljevanju bom zato obravnavala upomenjanja zaraščanja in posledičnega propadanja suhozida, pa tudi sodobne prakse obnavljanja suhozidnih teras.

---

179 Za izdelavo zidov so od orodij uporabljali kladivo, kamenje pa so pripeljali s samokolnico (*karjolo*).

V Nadiških dolinah se gozd širi v bližino vasi in prerašča suhozidne terase, zato je suhozid na več mestih razpadel. Propadajoči suhozid danes lahko opazi sleherni sprehajalec, ki iz vasi skrene v gozd, ki jo obdaja. Tako sem propadanje teras na terenu opazovala tudi sama (glej spodnjo sliko). Iz hiše, kjer sem bivala, pa sem si ogledovala hrib, kjer so nedavno posekali vsa drevesa, ki so tam rasla približno 50 let, in opažala, kako so korenine v tem času preoblikovale površje zemlje. Nekdanja oblikovanost zemlje v terase je bila namreč še komaj zaznavna, prav tako tudi suhozid, ki je terase podpiral.

Slika 56: Zaraščanje suhozidnih teras; foto: Tina Ivnik, avgust 2022

Postopno propadanje teras je zaradi preusmeritve v specializirane kulture v drugi polovici 20. stoletja potekalo tudi v drugih delih Italije (glej Agnoletti 2010: 5) in širše – tudi v Sloveniji (glej Kladnik idr. 2019). Drugače od prejšnje funkcije teras, ki so v Nadiških dolinah omogočale zadostno pridelavo hrane in s tem preživetje prebivalstva, mi je sogovornik povedal, da so terase dandanes pogosto ovira – npr. pri izsekavanju gozda s stroji (Salvo, 20. 2. 2020). O terasah, ki danes otežujejo obdelovanje zemlje, poročajo tudi iz Slovenije (glej Seidl idr. 2017). Če so torej terase v sodobnosti ponekod videne kot problem, pa nevšečnosti povzroča tudi propadanje suhozidnih teras. V nekaterih predelih Nadiških dolin kamenje iz suhozida predstavlja nevarnost, saj

pada na površine, ki jih ljudje še uporabljajo (npr. ceste). Na suhozid je zato ponekod pritrjena mreža. Agnoletti (2013: 10, 51) poleg tega navaja, da propadanje teras povzroča erozijo in zemeljske plazove ter da na območjih, kjer propadajo terase, prihaja do manjšanja biotske raznovrstnosti.

Slika 57: Suhozid z mrežo; foto: Tina Ivnik, september 2022

Za domačine iz Nadiških dolin pa ima propadanje suhozidnih teras tudi drugačne pomene. Ko z obžalovanjem gledajo na propadajoče terase, »sledove tega mogočnega izoblikovanja krajine« (Rucli 2003: 24), namreč pogosto razmišljajo o trdem delu svojih prednikov in o njihovi kontinuirani skrbi za te zidove, ki je bila v drugi polovici 20. stoletja zaradi že omenjenih sprememb prekinjena. Ti »kamni« so torej »sinonim za veliko truda« (Gianluca, 24. 5. 2021). Sogovornik mi je povedal: »Nikoli nisem razumel, kako [so to delali, op. T. I.], ampak [v suhozidnih terasah vidim njihov, op. T. I.] trud za to, da so postavili te kamne tako popolno enega poleg drugega.« (Gianluca, 24. 5. 2021.)

Navedeni sogovornik, ki se je v Nadiške doline priselil, ker so bili od tod njegovi stari starši, in v sodobnosti kosi in krči gozdove, mi je o svoji percepciji spremenjene krajine povedal:

Na začetku je bilo čudno zame, ko sem hodil z gospo [domačinko, op. T. I.], pa sva šla 200 metrov v gozd in se mi je zdelo zelo daleč. Pa mi je gospa rekla: »A, tam smo sadili krompir.« [...] Zdaj, po 15 letih,

ko grem tja, se mi zdi bližje. Potem zdaj, ko se travnik povečuje, vidim to [da so tam sadili, op. T. I.]. Mi je bolj verjetno, bolj razumem, tudi vizualno, da je bila tam njiva s krompirjem. (Gianluca, 24. 5. 2021.)

Krajina preteklosti je bila za domačine torej družbeno apropiirano območje, sestavljeno iz mozaikov zasebnih zemljišč (Stacul 2003: 188). Suhozid je bil namreč v rabi tudi za označevanje meja med lastninskimi deleži in s tem pomemben za ustvarjanje ,reda' v krajini. Danes pa je krajina za domačine le nerazpoznavna, kaotična gmota gozda, kjer nič več ni na svojem mestu. Sogovornik mi je povedal, da na območjih, kjer so bile prej suhozidne terase, ne more zrasti pravi, lep gozd:

Gozd, ki raste na terasah, ne bo nikoli gozd, ni nikoli lep gozd. [...] Tam ni veliko zemlje in drevesa se izkoreninijo [mi pokaže drevo, ki je padlo, ker ni dovolj zemlje, op. T. I.]. Suhozid je bil narejen za delanje njiv, ne za rast gozda. (Maurizio, 18. 9. 2021.)

Predstava o tem, da ima v krajini vse svoje mesto, implicira tudi, da na območjih s suhozidom, ki so bila prej namenjena kultivaciji živil, ne more rasti pravi gozd. Zgornji citat tako povzame občutek nereda v domačinski konceptiji sodobne krajine. Red in nered sta povezana z dojemanjem časa. Po že omenjeni Staculovi delitvi na ,naravni' in ,politični' čas je za ,naravni čas' značilno, da je v njem vzpostavljeno družbeno in ekološko ravnovesje, da je torej vse na svojem mestu – da vlada red (Stacul 2003: 145–147). V percepciji domačinov Nadiških dolin, ki so do opuščanja kmetijstva vseskozi skrbeli, da so bili vsi kamni v suhozidu na svojem mestu, je obdobje, ko je kmečko delo oblikovalo krajino, razumljeno kot ,naravni čas', ki se je nepovratno končal v drugi polovici 20. stoletja. Rušenje suhozida ima tako med domačini tudi etično komponento, saj se – v nasprotju s Staculovimi sogovorniki, ki za spremembe najpogosteje krivijo državo – za opustitev skrbi za suhozidne terase najpogosteje krivijo sami. Domačin mi je opisal, da je, ker *so zapustil senožeta* in ne sečejo več, vse *ratalo narodno, podrto*:

Tiste je tanarbulj škoda, k je paršla, kar smo pustil senožeta an ne sečemo vic [več]. Kaj ratalu atu [...] To, k se zapusti, ne še de bi vedla, host zapopade takoj vse. *Ecco*, tiste je ratal. An atu sej zgubil vse tode. (Edoardo, 15. 9. 2022.)

Sogovornik je tako opisal proces, v katerem tvornost nečloveškega prevlada nad tvornostjo človeškega. Medtem ko so Staculovi sogovorniki najpogosteje omenjali vdore ljudi, tujcev, ki v sodobnem času ogrožajo red (Stacul 2003: 189), pa v pojmovanju domačinov

Nadiških dolin red rušijo zlasti vdori nečloveškega – gozda. Isti sogovornik mi je napredovanje tvornosti nečloveškega, ki polagoma ruši suhozidne terase, tudi podrobno opisal:

Ma kar tole je naredla host, je začelu. Taprve reči su začel zapušcat tele police [suhozidne terase, op. T. I.], če niso ble prov blizu hiše. Zok je začelu rast drevje an oni vn. Ki rata? Kar pride zapuščenu, tuk je bila mikena njivca, tu, k je bil blek [njiva], pride una, arbida [robida], pridejo grmi, pridejo tiste mikene reči. An tu zidu, pade senje [seme] od jesena, od bukve, od leske, narbuj, leska, an una, bazovina [bezeg]. Su taprve, ki se nabasajo tu u zid, tiste začnejo rast, se vide. San šu gledat, da če bit kašnu leto, [...] začne paduvat dol en kaman. Kar pade tist kaman, se začne počas poderjat. [...] Ti viš tu, k je zrastu grm od leske, sej razširu, je ratala takoj jama, an sej zvarnu an leska sej zvarnila dol an je še to podrla, ecco. Tole tle je, takuo škodo nrđi, zapustit, de nije vič ljudi, de ni človeka, se vse zgubi. (Edoardo, 15. 9. 2022.)

Korenine torej po mnenju sogovornika naredijo škodo zato, ker *nije vič ljudi*. V skladu s predstavo o brezperspektivni prihodnosti praznih dolin je opozoril še na nepovratnost procesa propadanja suhozidnih teras, z njim pa izginjanja krajine: »Mai [nikoli] vic se ne zlože tako, koj blo prijed.« (Edoardo, 4. 6. 2021.)

Kljub temu mnenju o nepovratnosti propadanja teras pa se v Nadiških dolinah nekateri posamezniki še vedno – ali ponovno – angažirajo v skrbi zanje. To jim omogočajo tudi nove možnosti, predvsem naraščanje zanimanja za suhozidno gradnjo v Italiji in drugod po Evropi, kar je spodbudilo tudi finančno pomoč za obnove teh teras.¹⁸⁰ Zanimanje za suhozidno gradnjo širše v Italiji, pa tudi v deželi Furlanija - Julijska krajina ni novo. Obnova suhozidne gradnje je bila namreč predvidena že v deželnem Programu razvoja podeželja 2007–2013 (glej Programma di sviluppo rurale 2007–2013), ki je skupni dokument Italije in Evropske unije. V Nadiških dolinah pa so bile suhozidne terase v okviru participativnega procesa, ki so ga na območju izvedli z namenom definiranja Deželnega krajinskega načrta (*Piano paesaggistico regionale*), pripoznane kot eden izmed ključnih tradicionalnih in razločevalnih elementov tamkajšnje krajine (glej Cigalotto 2016; Floreancig in Loszach 2016). V Deželnem krajinskem načrtu so suhozidne terase tako definirane kot ena izmed priložnosti na tem

---

180 Raziskovalci možnost uporabe teras v Italiji vidijo v dodani vrednosti produktov, ki rastejo na njih (Bonardi 2016: 104; Varotto 2008). V Nadiških dolinah pa nisem zasledila, da bi na terasah ponovno obsežno gojili poljščine – ponekod v zelo omejenem obsegu še vedno gojijo trte, najverjetneje kdo za domačo uporabo tudi še zelenjavo, vendar pa tudi take rabe niso zelo razširjene.

območju (glej Piano paesaggistico regionale b. n. l.). Na razpoznavnost suhozida pa je vplival še vpis veščin, znanja in tehnik suhozidne gradnje na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva (glej UNESCO b. n. l.). To je bila pogosto prva informacija, ki so mi jo domačini povedali, ko sem jih povprašala o terasah.

Slika 58: Suhozidne terase, prenovljene z minimalno uporabo veziva; foto: Tina Ivnik, september 2021

Danes suhozidne terase Nadiških dolin zaradi širših trendov in eksotičnosti torej igrajo pomembno vlogo v imaginaciji neke ponovno privlačne bodoče krajine. Zaradi spodbujenega zanimanja za suhozidne terase je dežela finančno omogočila nekatere obnove suhozidnih teras. Najodmevnejši tovrstni projekt v dolinah je bil ‚Skrinja biotske raznovrstnosti‘ (*Scrigni di biodiversita*), ki je bil leta 2015 financiran v okviru Deželne krajinskega načrta (*Piano paesaggistico regionale*). Namenjen je bil obnovi in izboljšanju terasastih pokrajin v treh občinah Nadiških dolin. V okviru tega projekta, v katerem sta sodelovala že omenjeno združenje ASFO Erbezzo in Univerza v Vidmu, so rekonstruirali nekatere suhozidne terase ob Poti Alpe Adria in organizirali tečaje tehnik postavljanja suhozida (glej tudi Chiabai 2021: 12–13). Pobudnik tega projekta mi je povedal, da so se obnove suhozidnih teras lotili zato, ker so domačini ponosni na terasirana območja (Salvo, 20. 2. 2020).

Pri obnovi teras je bilo ključno, da so bila zemljišča, na katerih je potekala prenova, vključena v združenje ASFO Erbezzo, zaradi česar je bila možna obnova teras na obsežnejšem območju. Kot pri drugih krajinskih elementih se tudi pri obnovi suhozida namreč pogosto pojavlja problem razdrobljenosti zemljišč, zaradi česar se posamezniki redko

sami lotijo prenove. Pogosto so mi razlagali, da je obnova kamnitih zidov težavna, bodisi zato, ker je na posameznem zemljišču veliko lastnikov in nimajo njihovega soglasja za obnovo, pa tudi motivacije za skrb za zemljišče, ki ni v njihovi lasti, bodisi zato, ker imajo v lasti le majhen del suhozidnih teras, ki se ga ne splača obnoviti.

Slika 59: Obnovljene terase ob vasi Duge (*Dughe*); foto: Nicolas Clinaz, 2022

Tako je ne glede na to, da obstajajo tudi sredstva za obnovo suhozida,¹⁸¹ slednja izkoristilo le malo ljudi. Posamezniki, ki so suhozidne terase obnovili s temi sredstvi, imajo urejeno lastništvo za zemljišča okrog hiše, kar pa ni zelo pogosto. Poleg tega menim, da informacija o možnosti prispevkov v dolinah ni posebej razširjena, razlog za neuporabo pa vidim tudi v tem, da se nekaterim ljudem urejanje suhozidnih teras na območjih, ki so že zaraščena z gozdom, zdi brezpredmetno, pa tudi v tem, da so nekateri zidovi že precej poškodovani. Sogovornik, ki je za obnovo nekaterih zidov sicer izkoristil deželni prispevek, je pri tem izbral zidove, ki so bili »buj lepi«, drugi so bili namreč »že masa [zelo] podrti« (Fulvio, 22. 9. 2021).

181 Omenjena sredstva so sredstva Evropske unije v okviru Programa za razvoj podeželja, s katerimi razpolaga dežela – „Investicije obnove suhozidov in suhih podpornih zidov“ (*Investimenti di ristrutturazione di muretti a secco e muretti di sostegno a secco*). Po pripovedovanjih mojih sogovornikov, ki so suhozidne terase obnovili s tem prispevkom, je pri rekonstrukciji dovoljena (minimalna) uporaba veziva. Za kritike pretirane uporabe veziv pri obnovi suhozidne gradnje glej Varotto 2008: 112–114.

Sogovornik, ki je lastnik več teras, pa mi je povedal, da obnavlja le še terase, ki so neposredno ob njegovi hiši, pri drugih terasah pa le odstrani kamenje, ki se skotali iz zidu. Čeprav je omenil, da za obnovo ni dobil prispevka, pa se mi njegova preokupacija o tem, kdo bo za zidove skrbel za njim, torej o pomanjkanju smisla za obnovo, zdi ilustrativna, saj sem na podobne razloge na terenu večkrat naletela:

Zato, jaz sem pustil. [...] Samo za ene 4000, 5000 evrov stroškov za narest, tist je puno metrov, enih 20 metrov telih zidu. Sem naredu domando [vprašanje; prošnja za prispevke, op. T. I.] an mi niso dal nobedenga kontributa [prispevka]. Sam se ne čujem, poj ne bom prov sudu zatuku [zapravi] za to. Za kaj, insomma [skratka], za lep razgled. Tle pred hišo, tle nardim, però [ampak] ne na [bolj oddaljenih območjih s suhozidnimi terasami, op. T. I.] ... An zazidat bi se arranziru [uspel] narest počasu, ma konec, ni več sile, kamen vebrat an zložiti. Sem mislu narest, però [ampak] če bom tiste runu [delal], kamu [komu]? Boh, eno leto bom jst počistu, puotle ne bo mené, otroc bojo runal [delal] tiste, k ist delam? Pridejo delat oni? Je tist problema. Če vem, da adan bo ... [Vnuk] govori, govori, govori, kar je za narest, pa ne utegne. (Tiziano, 26. 9. 2021.)

Po mnenju sogovornika je torej kontinuiranost prehoda v zaraščeno krajino neizogibna, saj dvomi, da bodo njegovi potomci – ali kdo drug – še najprej skrbeli za suhozidne terase. Zaradi občutka neizbežnega propada krajine, pa tudi zaradi praktičnih omejitev – razdrobljene lastnine, stroškov, upada telesne moči (*ni več sile, sam se ne čujem*) – prebivalci »upravljajo praznost« (Dzenovska 2020) le še tako, da čistijo suhozidne terase zgolj neposredno ob vasi – *tle pred hišo*. Po mnenju sogovornika – in mnogih drugih – je torej propad krajine neizbežen, zato nima aspiracije po alternativni prihodnosti tega območja in tako tudi ne vidi smisla v tem, da bi delal zgolj za *lep razgled*, kot sam ironično reče.

Sogovorniki so mi neredko govorili, da je v dolinah le še malo ljudi, ki znajo delati zidove. Tako jih danes pretežno obnavljajo gradbeniki, ki pogosto prihajajo iz tujine. Ti so dostikrat izpostavljeni kritikam, da ne poznajo območja in zato zidov ne naredijo enako kakovostno, kot so jih nekoč delali njihovi predniki:

S1: Tisti, ki ma rokó za runat [delat] tele zidí, ne sme det kamen narobe. Zok [ker], gor u Srednjem so postrojil zidišče tisti delovc, ki so pršli dol s Hrvacije, tam tode, tle, an gor u Oblic, je blo podrt en zid, so ga nazaj naredli. An od deleča, če ti gledaš, se vidi, da so narobe edni kamenji.

S2: Ja ...

S1: An sam mu djou [...] jst sm djou, so mi djal, ma kaj češ tiste gledat, kane [mu je rekel, da je nekaj narobe, ampak ga niso poslušali, op. T. I.].

S2: An prav tiste so gleda ...

S1: Anzi [nasprotno], ankrat so prov tiste gledal. (Ludovica in Edoardo, 15. 9. 2022.)

Reče še, da se je zid potem podrl in so ga morali vsako leto malo popravljati. Kot sem že zapisala, je navedeni sogovornik mnenja, da so v preteklosti ljudje, »k so tole delal [...] poznal svet« (Edoardo, 15. 9. 2022). Druga sogovornica iz Dreke (*Drenchia*) mi je o sodobni prenovi suhozida povedala podobno: »So nrdil moderno, zid, ma sej že vse podrlo. Zak ne zastopjo, de, a, zemlja dela, da se giblje.« (Nadia, 5. 10. 2022.) Domačini so torej nekoč poznali območje – premikanje zemlje, vode – in način zlaganja kamenja prilagodili glede na te dejavnike. Tujci, nasprotno, ne poznajo *sveta* Nadiških dolin, zato zidov ne postavljajo *za vekomaj*, kot so jih postavljali ljudje, ki so na tem območju živeli nekoč.

Slika 60: Podirajoči se suhozid v občini Srednje (*Comune di Stregna*); foto: Tina Ivnik, julij 2021

STEZE

V preteklosti so bile steze v Nadiških dolinah ključna infrastruktura, saj so povezovale vasi, ko še ni bilo cest:¹⁸² »Staze, ni blo drugih poti, Tina, so ble same staze. [...] Gorje, če ni blo stezic. Gorje!« (Nadia, 5. 10. 2022.) Po pričevanjih sogovornikov so večino cest na višje ležečih delih dolin namreč zgradili šele v letih po drugi svetovni vojni. Tako

---

182 Poleg stez so bile ponekod v rabi še *voznice* – širše poti, namenjene vožnji z vozovi. Drugeče od *vozníc* so bile steze namenjene le hoji (glej tudi Turnšek 1954a: 170).

so steze nekoč povezovalе sosednje vasi, iz vasi so vodile do mlinov, senožeti, polj, do rek in izvirov vode. Tudi Ines Beguš po opisu v franciscejskem katastru navaja, da so bile steze edine poti, ki so povezovalе zaselke. Trdi, da so bile to ozke pešpoti, namenjene za hojo ter za transport živil in sena »na ramenih kmetov« (Beguš 2015: 92). Zaradi pomena stez v preteklosti te v pripovedih domačinov še danes nastopajo kot pomemben krajinski element.

Steze so medsebojno povezovalе več krajev, zato je iz ene vasi vodilo mnogo stez¹⁸³ (glej npr. Rucli 1994a: 108–109):

T: Kje pa so ble tuki steze, a se kej spomnete, kje so šle steze iz vasi?
S: Steze so, ja, jih je blo puno. Allora [torej], staze so šle, tle pod vasio, je šla adna, du u Rbido an dol k Peternel. [...] At je bla adna. Puotle tle z dol je šla druga, je šla dol k Pačiugu. Puotle je, tle zad je bila ena druga, k je šla u Topolove. Puotle je šla adna dol iz Trušenj, dol u Hlodcu. (Giana, 20. 9. 2021.)

Na vse kraje so ble. Za iti dol pod rob [...] so ble dve steze. [...] So ble steze na vse kraje, so ble steze za dol k Idriji, za č u bošk [v gozd], za it u podrski [?] jih je blo manjk, za pod krajem dol jih je blo manjk [celo?] pet. Ja, je blo po vse rode [povsod] staze. (Andrea, 25. 8. 2022.)

Eden izmed sogovornikov mi je povedal, da so bile steze tudi poimenovane, najpogosteje po značilnostih okolja ob njih (npr. Dol par stjene, Čez tiejo [?], Ta na čele [na skali]), oz. glede na destinacijo (Cez Klinzu – Proti Klincu [*Clinaz*]).

Mnogo domačinov mi je pripovedovalo, da so v času svojega otroštva veliko hodili po stezah. Ob košnji so nosili seno *na ramenih*, po njih so hodili v procesijah, namenjenih blagoslovu polj, ali pa so po stezah prišli do vasi ob vznožju doline, kjer so imeli kolo, s katerim so se odpeljali v šolo. O tem sta mi pripovedovala sogovornika iz Črnega Vrha (*Montefosca*), ki je ena izmed najbolj odročnih vasi v dolinah:

S1: Je hodu 4 leta v Špeter v šolo, peš.

T: Kako ste pa iz Štupce do Špetra?

S2: Bicikleta [kolo], pozim smo pa hodil s koriero [avtobusom]. Poleti, k smo šli, od marca naprej, smo šli pa z bicikletu, s kolesom.

S1: An sneg, an daž, an po tam [po temi] so paršli gor.

S2: Je bla šola na popoldan, no. Od dveh do štirih. In koriera je paršla ob sedmih in nas je pripeljala gor na Štupco. An ob sedmih smo

---

183 V terenski dnevnik sem si zapisala opažanje, da so mi sogovorniki na vprašanje o tem, kje so bile včasih steze, natančno opisovali potek stez glede na naravne elemente in toponime. Na primer: »Ko prideš do Kamunje, zaviješ levo, kjer je mali potok, in greš do skale, kjer so velika drevesa ...« Vendar pa moje poznavanje območja najpogosteje ni bilo zadostno, da bi lahko sledila takšnim opisom (Terenski dnevnik, 7. 9. 2022).

hodil eno urco po temi. [...] Smo stal eno urco, tako počasi. (Isabella in Domenico, 2. 9. 2021.)

Poleg tega so mi pripovedovali, da so po stezah hodili tudi v trgovino, če je bila v bližnji vasi, v cerkev ali v bar. Zanimivi so tudi mlini, ki so bili v preteklosti pomembna infrastruktura, poleg tega pa tudi kraji, kjer so se ljudje srečevali: »Sa smo bli sadu [vedno] dol pr malne.« (Silvia, 9. 9. 2021.)¹⁸⁴

Slika 61: Imena stez okrog Gnjidovice (*Gnidovizza*); avtorja: Erica Qualizza in Lino Dugaro, september 2022

184 Večina mlinov na vodni pogon je nehala delovati že pred obdobjem, ki se ga spominjajo moji sogovorniki. Po pričevanju enega izmed njih so mlini, ki so bili raztreseni po dolinah, delovali približno do druge svetovne vojne, redkeje tudi do obdobja po vojni. Dlje je deloval električni mlin v Podutani (*San Leonardo*). Danes so mlini večinoma propadli (za popis in zgodovino mlinov v občini Dreka (*Comune di Drenchia*) in Grmek (*Comune di Grimacco*) glej Gus 2013).

Pogosto so mi navajali občutek povezanosti med kraji, ki so jih povezovalе steze: »Se je moglo it vse rode [povsod], so ble vse steze.« (Lia, 28. 7. 2021.) Steze so v preteklosti torej povezovalе kraje, ki so bili vključeni v posameznikov vsakdanjik:

Smo mel prov lepe, lepe steze, samo za iti dol. [...] Te steze so ble povsod, po celih dolinah, po celih vaseh. Zak naši stari so mel tudi senjami, [praznik vasi, op. T. I.] ne, kar je bil en senjam, vsi so gledal iti v senjam, tako da so nardili tele steze za iti od doline do doline. (Giada, 19. 5. 2021.)

Steze so torej povezovalе kraje, ki so bili pomembni v življenju prebivalcev, hkrati pa so določale tudi obseg posameznikovega družbenega sveta. Tako je bilo pogosto, da so se med bližnjimi vasi, ki so jih povezovalе steze, ljudje *zapoznal* in medsebojno poročali:

Družine so ble vse, k so se srečovalе, ne, so hodile se gledat. Kar so bli teli prazniki, kar je bil senjam, so hodil plesat, takuo so se an zapoznali teli tamladi. De tel steze so ble povezane po vseh, vseh dolinah, po vseh vaseh. In potem kar so pustinal, k je bil pust, so hodil pustinat pozime, čeglih je bil sneg, so mel dereze. [...] Recimo da tele naše vasi so ble vse, vse povezane. (Giada, 19. 5. 2021.)

Ker so se poročali v glavnem z osebami iz sosednjih vasi, je bilo za tiste čase nenavadno, kadar se je kdo poročil z osebo iz bolj oddaljenih krajev. Domačina sta mi povedala, da so take 'tujce', predvsem moške, ki so se priženili iz drugih občin, med *senjami* pogosto pretepli (Angelo in Sofia, 22. 9. 2022). Funkcija stez je bila torej povezovanje krajev, hkrati pa tudi ločevanje zemljišč, ki so bila namenjena kultivaciji rastlin ali travi za seno, od površin, namenjenih hoji: »Bog varuj peštat tam po družih, an za travò.« (Angelo, 4. 10. 2022.)

Steze so vodile tudi do njiv, senožeti in kostenjev, zato so spomini nanje pogosto povezani z delom in s prenašanjem težkih bremen. Domačini so mi povedali, da so po stezah pogosto hitro hodili.¹⁸⁵

T: A pol ste hitro hodil?

S: Dobro [zelo] hitro. Ko koze, Tina. (Nadia, 5. 10. 2022.)

T: A pa so hitro hodil al počas?

S. Ja, ja, so hodil hitro, tisti oni. An kar sm bil puob, sam hodil an jst

---

¹⁸⁵ O pomanjkanju časa, predvsem v delovno bolj obremenjenih mesecih, so mi sogovorniki sicer pogosto govorili. Domačinka mi je tako pripovedovala, da ima na cerkveno mašo dobre spomine, ker jo je mama edino takrat imela v naročju, drugače za to nikoli ni imela časa (Giada, 28. 9. 2022).

hitro, k so oni hodil hitro. [...]

T: Zakaj so hodil hitro?

S: Za prit prijed. [...] Zak so mel silo an za zjutra vse, però [ampak] so me pravli pa oni od ednega tle z vasi, so mi pravli, smo se še smejal [ker je hodil počasi, op. T. I.]. (Angelo, 4. 10. 2022.)

Ko sem jih spraševala o času, ki so ga potrebovali, da so dosegli cilj, so mi pogosto odgovarjali, da so nekoč potrebovali manj časa, kot ga potrebujejo sedaj, saj so bili vajeni hitre hoje. Ker se jim je pogosto mudilo, se med potjo v glavnem niso ustavljali. Hojo z očetom na Kolovrat mi je opisala sogovornica iz občine Dreka (*Comune di Drenchia*):

Mi smo, gore s Kolovrata, dol je bla steza, je bila že malo široká, smo hodil vsak dan, vsak dan. Moj tata je šu navsezgodaj, ob šesti, ob peti. Jst sm šla za njim. Pa sem bila jezna, o, sem bila tako jezna, Tina, pa sem rekla: »Tata, kaj niste trudni?« Sem htela reč, da sednemo no malo. »Ne, ne moja ščica, morš zmer glih tempo met, ne boš trudna.« Ooooh, deb nu malo sednu. Nič. Tu ta gor ven za iti na Kolovrat smo mel tri pozicione [mesta] za počivát. Fajno, da sej videlo, da je šla uč za tolit [da se je oko odpočilo] [...] An gori na prostori za počivat je bluo zmerej za oči so se tolile, dole je morje, dole je Sveta gora, dole je Čedad [Cividale]. Samo, da se ni študiral, koj težka pot. Psihologik. A, zdaj mormo it naprej. (Nadia, 5. 10. 2022.)

Spominjala se je še, da so si otroci pot navzdol krajšali s skakanjem. Skakali so tako, da so se z grabljami odrinili in tako skočili od enega ovinka do drugega (Nadia, 5. 10. 2022.).

Na *prostorih za počivat* (*počivala, počivonjaki*) so bile skale, ki so bile izklesane tako, da so se ljudje, ki so na hrbtu nosili težko breme, lahko naslonili nanje, ne da bi jim bilo treba breme odložiti. Počivala so torej služila počitku, saj je bilo breme, ki so ga nosili, pretežko, da bi ga sami ponovno dvignili na ramena, če bi ga odložili na tla.

S: An so bla mesta [...], da sej moglo počivat s košo.

T: Je blo s kamni nareto?

S: S kamni nareto, ma prov fajno, da je blo anatomiš poštudirano, da je zadost ... Zak ne more bit tle kamen, Tina, čej koša tu. Je blo od naših tastarih lepo poštudirano, de k s pršla, si dela tkole košo, das tkole ustala [mi pokaže, da je bil kamen izklesan na višini koša, op. T. I.]. (Nadia, 5. 10. 2022.)

Ker so steze pogosto uporabljali, so bile te vedno čiste: »An vse čiste so ble, zak vsi so hodil« (Andrea, 25. 8. 2022), zemlja na njih pa trda:

S: E, Marija, trkej k smo hodil tam po njih. An bosì. E, ja. Za pršparat šolne. Ja ... Ma kar je bil dež, smo šli nimar [vedno] bosì ... Ma je blo, tut tle iti, ni dej blo, je blo ko asfalt.
T: Je blo mehko?
S: Ne, ma je blo tako trdà.
T: K ste vsi hodil?
S: Ja. (Isabella in Domenico, 2. 9. 2021.)

Steze pa niso ostale čiste zgolj zaradi tega, ker so jih ljudje uporabljali, pač pa so zanje tudi načrtno skrbeli. Sogovornika sta mi povedala, da so možje s seboj vedno nosili nož, s katerim so takoj odrezali kakšno robido, ki je zrasla ob stezi ali pa čez njo (Ludovica in Edoardo, 4. 6. 2021). Podobno mi je povedal še en domačin:

Vsak je mel tm pr sebe keki. Kar je pasu [prečkal], pa je odrezu. So bli teli strici, so mel nimar [vedno] pr seb tel pavčič [nož], veš. [...] So ga mel nimar pr sebé, pa so odrezal. [...] Je blo nimar čisto. So seno nosil domu, se ni mai [nikoli] uprlo [zataknilo za drevje ob stezi?] [...] Je blo vse čisto, na širokin [na široko]. (Andrea, 25. 8. 2022.)

Nekoč so za steze skrbeli vsi vaščani. Nekje sem izvedela, da je vsaka družina nekaj ur na leto delala, da so steze očistili in popravili, kar je bilo »pravilo od nimar [vedno]« (Gabriele, 16. 7. 2021). Temu delu so rekli *rabota*. Na to interno pravilo sem sicer naletela le v eni vasi, tudi tam pa se je izgubilo zaradi pojavov množičnega izseljevanja po drugi svetovni vojni.

Ponekod je do iste lokacije vodilo več stez, ki so se razlikovale po dolžini in po strmini. Nekdo mi je povedal, da so v sosednjo vas največkrat šli po srednje dolgi in srednje strmi stezi, obstajali pa sta tudi daljša, položna, in krajša, strma steza. Tudi drugje so mi pripovedovali o bližnjicah (*skrajšnica*, *krajšnica*), ki so jih uporabljali, da bi hitreje prišli v družinske senožeti:

Kjer smo mel mi druž svet [...] tle je bla ena druga steza, skrajšnica, gor za iti u naš svet. Tle se na vid [na sliki, op. T. I.], ma mi druž mamò tle svet an smo hodil le tle za na hodit oku. Morš iti tut tle oko [okrog], sa sam djal, če greš, jo maš puno buj [je precej daljša?, op. T. I.]. (Angelo, 4. 10. 2022.)

Ko so do vasi speljali ceste, pa so vaščani kot bližnjice uporabljali stare steze: »So nimar [vedno] presekali, mai [nikoli] šli po cest, mai, smo mogli it po cest, ma nikdar nismo šli po cest.« (Andrea, 25. 8. 2022.) Steze so uporabljali tudi zato, ker so ceste z vasmi povezovale le dolino, vaščani pa so še naprej ohranjali družbene povezave med vasmi. Še danes marsikje med višje ležečimi vasmi vodijo le steze, ki pa

so se večinoma zarasle, saj so družbene povezave med vasmi vse manj pomembne.

Izkušnjo za hojo po posebej strmih stezah so si domačini pridobili s socializacijo v okolju, kjer je bilo tako znanje potrebno. Hoja po stezah je zato telesna tehnika (Mauss 1973), ki se po mnenju sogovornice ne da priučiti:

Tina, se more študirat, smo nosil seno na glavó, smo nosil košo, vse po telih stezicah. Ma smo bli, ja ... Ist identitet vidim u Nepal, ko poznajo vsak kamen, ni mai [nikoli], nikdar, samo adin, k je runal šele esperienço [je šele nabiral izkušnje], je stopu narobe, de sej zemlja al pa kamen potaču [skotalil]. Zak smo poznal vsak kamun. (Nadia, 5. 10. 2022.)

Jaka Repič o hoji pastirjev na bohinjske planine navaja, da je hoja način učenja, ki se dogaja z gibanjem skozi alpsko gorsko okolje. Ugotavlja, da je hoja pastirjev povezana s »poglobljenim poznavanjem prostora, parcelnih delitev, njihovih zgodovin, meja in lastniških odnosov« (Repič 2014: 48–51). Moja sogovornica poleg bolj ,otipljivega‘ poznavanja prostora poudari še pomen utelešene spretnosti gibanja. Tako ljudje, ki *niso zrasli v telih vasicah* in *niso zrasli iz stezic*, ne vejo, kje so stezice potekale, poleg tega pa se hoje niso sposobni naučiti:

Vi ne znate več videt an nucat stezic, zak sej moglo iz stezic zrast. Potačiti tut [pasti, zakotaliti] [...] Tad se navadiš nucat stezice. [...] Ma tle, k je Dreka, je vse strmo, smo se deleč potačli [zakotalili]. [...] An smo mel vsi, rada se zmislem, ko grem hodit, kako smo mogli gor po telih stezicah, k je blo ko u Nepal, ko u Tibet. Štupenja [stopinja] če štupenja preštudirane. So bli, kjer je blo grozno strmo, so bli tut zidovi, samo kamenji, an na vrh so bli pa zidovi od njive do njive. Ma, din [eden] človek, ki ne zraste tle u telih vasicah, ni bil kopac [vešč] hodit po telih stezicah. Moj mož [tujec, op. T. I.] gre še dons, Tina, dole, brat orehe. Ne more hodit, zak on, kjer je strmo, kjer so stazice, se mora det na čerto tehniko štupenjo [stopalo se mora položiti na pravi način, op. T. I.]. Se ne more takole stupavat, se more det takole na en krey nogo, če ne, se ne more. Moj mož hod ko elefant [slon]. An se prevrže [prevrne?], se potači [zakotali], se prevrže ... Ma mi smo znal, zak tut naše senožeta so ble vse strme. An smo samo tokole stal z nogam, logico [logično]. (Nadia, 5. 10. 2022.)

Zapiranje stez in prevlada cest

Jaka Repič navaja, da ima gibanje, bivanje in delo na bohinjskih planinah posledice v kulturni krajini – poti se namreč ohranjajo prav zaradi hoje po njih. Medtem ko po pletežu poti na teh planinah hodijo krave,

pastirji in turisti, poleg tega pa poti povezujejo planine s tržnicami in sejmi (Repič 2014: 51–53), pa enake dinamičnosti ni mogoče videti pri stezah Nadiških dolin. Te so se namreč *zaprle* in *izgubile* sočasno z že opisanim procesom zaraščanja območja po drugi svetovni vojni. Zaradi povojnih sprememb so se namreč prekinile njihove prvotne funkcije, domačini so jih uporabljali vse manj in zanje niso več skrbeli. Najbolj so na zmanjšanje pomena stez vplivale ceste, ki so jih na večini višje ležečih območij Nadiških dolin zgradili po drugi svetovni vojni in so polagoma prevzele funkcije, ki so jih prej imele steze. Renzo Rucli (2000: 60) navaja, da so novozgrajene ceste spremenile funkcionalno organizacijo dolin in percepcijo povezanosti. Prej so steze medsebojno povezovalе bližnje vasi, zdaj pa ceste povezujejo vasi le s spodnjim delom dolin. To vidi kot enosmeren proces, ki je spremenil odnos do razvitih delov Furlanije in zmanjšal pomen medsebojne povezanosti vasi Nadiških dolin.

Za prevlado cest so ključne ekonomska dostopnost avtomobilov in nove zaposlitvene možnosti, ki so precej razširile obseg družbenega sveta posameznika – ta je prej vključeval zgolj nekaj sosednjih vasi, mlin, vodni izvir in delovne površine –, hkrati pa so zožile obseg njegovega družbenega sveta v neposredni okolici. Kot sem zapisala, so se po industrializaciji Furlanske nižine prebivalci Nadiških dolin vse pogosteje vozili tja na delo, stez pa niso več potrebovali za dostop do njiv in senožeti. Steze so se pred 40 leti še »malomanj vse poznale« (Angelo, 4. 10. 2022), danes pa so večinoma neprehodne. Antropolog Franco Lai (2011: 19–25) pri spremembi krajine na Sardiniji prav tako opazi, da prebivalci ne uporabljajo več starih stez, poti in mulatjer, ki so imele v preteklosti pomembno vlogo. Vse manj ljudi namreč živi v notranjosti in vse več na obali, celo pastirji pa se večinoma vozijo z avtom in le redko hodijo po stezah.

Opažam, da se je zaradi povojnih sprememb spremenil tudi pomen posameznih vasi. Tako so nekateri kraji, ki so bili včasih centralni, ker so bili na presečišču stez, danes postali odročni kraji, kjer se cesta konča. Tak primer je vas Pačuh (*Paciuch*). Ker se nahaja ob vznožju vzpetine, je bila nekoč povezana z večino vasi občine Dreka (*Comune di Drenchia*) – Dolenja in Gorenja Dreka (*Drenchia Inferiore, Drenchia Superiore*), Kraj (*Crai*), Trinko (*Trinco*), Laze (*Lase*), Kras (*Cras*), Zuodar (*Cuoder*), Praponca (*Prapotnizza*), Očnebrdo (*Oznebrida*) in Debenje (*Obenetto*). Tam je bilo zato veliko storitev, tudi mlin, zato je bila vas po pripovedovanjih sogovornikov neka- kšno središče. Danes pa vanjo vodi le ena cesta, ki se v njej konča, vas pa ima le enega prebivalca. Izgubila je torej prejšnje namembnosti in je konceptualno dlje kot nekoč.

Zaradi zaraščenosti krajine danes večinoma ni več razvidno, kje so v preteklosti potekale steze. Domačina sta mi povedala, da steze lahko najdejo le še ljudje, ki so jih nekoč uporabljali:

T: A vi še veste, kje so steze?

S1: Aha, steze, se zmislemo mi druž.

S2: Smo hodil ... (Isabella in Domenico, 2. 9. 2021.)

Na terenu pa sem večkrat slišala, kako se je neki tujec, ki je hodil po zaraščenih stezah, izgubil: »Če ne ve eden, ne ve, če je bla steza.« (Angelo, 26. 9. 2022.) To se je zgodilo tudi meni. Ko sva s prijateljem iskala stezo, označeno na mobilni aplikaciji, sva se kaj kmalu znašla med robidami, sledov stare steze pa nisva videla nikjer, zato sva se bila primorana obrniti. Včasih pa steze zgrešijo tudi ljudje, ki so jih uporabljali:

Moraš poznat, ma če ne poznaš, se zgubiš. So nekatere, ma ... Vasnjani, tisti, ki majo naše leta, se spomnijo, ma še oni pravijo, da je težko jih dobit. Ker je vse zapuščeno, ni več travnikov, je sama host. Tudi dol u [njeni vasi], če ist grem u [njeno vas], se zgubim, jih ne vidim več. Kar je blo, kar sem bla jaz majhena, k smo hodil vsaki dan po njivah po senožetah, po poljih, ne ušafaš [najdeš]. Še ti se zgubiš. (Giada, 19. 5. 2021.)

Giada poudari pomen pogleda, ki se izrazi pri hoji. Z očiščenih stez je možen estetski pogled na krajino, medtem ko se gibamo v njej, poleg tega pa očiščenost steze sploh omogoči hojo. Tako kot pri drugih krajinskih elementih, ki sem jih obravnavala v prejšnjih podpoglavjih, tudi o zaraščanju stez domačini razmišljajo, kot da so s tem izdali svoje prednike, ki so se zelo *matrali*, da so krajino ohranjali *čedno*:

[Ko sem imel 16 let] se je šele [še] moglo iti, ni blo ne robide, ne nič. Če pogledaš sada [zdaj] ... Me ne parí [Se mi ne zdi], da je res. Če bi paršli naš teranc [predniki], mama moja, bi se začel jokati. [...] Moj nono al pa tel, če bi vidli, kaj je ratalo, bi se jokali, veramente [zares]. (Angelo, 7. 9. 2022.)

Poznavanje stez je torej povezano z njihovo uporabo v preteklosti, zato jih mladi domačini ne poznajo več. Poznavanje lokacij stez je med starejšo generacijo čislano znanje, pa čeprav je večinoma neuporabno. Sogovornik mi je tako povedal, da je *imel srečo*, da je *živel zadnje leta, k so ljudje še [...] hodil*:

T: A še kdo pozna steze?

S: Tamladi ne poznajo nič več.

T: K niso delal, ane?

S: Niso delal, ne hodjo an nič. Ma sa vidiš ta mlad assolutamente [absolutno] nič. Ma še ne verjejo, zaka so ble stale une [steze]. Jst [...] sem mel srečo [...] sam živel zadnje leta, k so ljudje še delal nu malo an hodil tam pu onem an zak sam lovc, ma če ne ... Allora [torej] za tiste mi je onegalo [prišlo prav], sem puno spoznal an so me tastari jagri, k so hodil z mano, so me pravli, veš, takuole je blo tle, takuole onjegan [delano], tle je blo tel, tel, tle tel senik je bil ... Ma če ne. Ma ta mlad, prašaš, assolutamente, ne vejo za nič, ne vejo, ne kod so ble steze, ne vejo nič, nič. Ma se niso an onjegal [zanimali]. Ja, so mel adni so mel srečo, so mel none tu u hiš, però [ampak], nimajo pasjona [strasti, veselja], na vem, però manj za hodit an za pogledat za tele stare reči nimajo onjega ... (Angelo, 4. 10. 2022.)

Sogovornik torej opiše razkorak med generacijo, v kateri je to znanje cenjeno, in med generacijo, ki *nimajo pasiona*, med generacijo, ki *so še delal nu malo, hodil*, in mladimi, ki *ne vedo, kod so ble steze, ne vedo nič*.

Kljub navedenemu pa sem v času terenskega dela srečala tudi ‚povratnike‘, ki se v doline vračajo poleti in pokosijo nekatere steze okoli vasi, da jih ne zaraste grmovje. Prav tako sem naletela na mlade, ki so jih lokacije starih stez zanimale, zato so jih – po spominih starejših – vrisovali v zemljevide in čistili, o čemer bom pisala v nadaljevanju.

Lociranje in čiščenje stez

Kljub temu da čiščenje stez ne služi več enakim namenom kot v preteklosti in je zelo naporno (*za očedt sada zamudiš giornade in giornade [dneve in dneve]*), pa nekateri posamezniki še vedno – ali pa ponovno – *čedijo* steze. Nekateri to počnejo zaradi spomina na prednike ali iz spoštovanja do njih, pa tudi zato, ker si želijo, da bi bila stara pot ponovno prehodna, ali pa se nadejajo, da bodo s tem v doline privabili turiste. Med pomembnimi akterji pri čiščenju so tudi lokalna društva, ki skrbijo za nekatere steze, druge steze pa čistijo posamezniki.¹⁸⁶

---

186 Poti, ki prečkajo Nadiške doline in so redno vzdrževane, so Pot Italije (*Sentiero Italia*), Pot Alpe Adria (*Alpe Adria Trail*) in Pot miru. O njih sicer ne bom pisala, ker so proizvod zunanjih turističnih akterjev (glej Kozorog 2019a), na tem mestu naj le omenim, da se domačini pogosto angažirajo pri urejanju krajine ob teh poteh. Hoja po Poti Alpe Adria – ki se mestoma prekriva z drugima omenjenima potema – je namreč najverjetneje aktivnost, ki v dolino privabi največ turistov. Tako je občina Srednje (*Comune di Stregna*) pridobila financiranje za urejanje suhozidnih teras blizu poti ter za zbiranje toponimov in hišnih imen, ki so jih predstavili na informativnih tablah ob poteh.

Slika 62: Steza pod vasjo Gnjidovica (*Gnidovizza*); foto: Tina Ivnik, september 2023

Večkrat so mi domačini pripovedovali, da kakšno stezo čistijo »za spomin«, iz spoštovanja do starih, ki so veliko delali (Gabriele, 16. 7. 2021). Udeleženka otvoritve stare steze pa mi je povedala, da se ji zdi pomembno, da čistijo te steze, ker je v njih veliko zgodb. Te so tako lepe kot tudi težke, saj so se ljudje trudili, nosili bremena in se *matrali*, ko so hodili po njih. Zadovoljna je bila, da so stezo očistili, saj je menila, da se vsi ti spomini ohranjajo s čiščenjem stez (Terenski dnevnik, 30. 10. 2021).

Moji sosedge so z namenom ohranjanja spomina, pa tudi iz praktičnega razloga – da bi se lahko spet sprehajali po njej¹⁸⁷ – obnovili stezo, ki vodi iz Klinca (*Clinaz*) v dolino Idrije. Za informacijo glede tega, kje natančno je stara steza potekala, so vprašali najstarejšega prebivalca vasi. Po spominu jim je opisal skoraj celotni potek steze, na žalost pa je umrl, še preden so stezo do konca očistili. Zato so menili, da spodnjega dela steze ne bodo uspeli natančno rekonstruirati, saj v vasi ni nikogar več, ki bi ga o tem še lahko povprašali. Stezo so najprej označili z rdeče-belimi trakovi, ki so jih obesili na drevesa, da so videli,

187 Prehodne steze so v nekaterih predelih dolin zares redke in kar nekajkrat sem srečala ljudi, ki so se sprehajali kar po asfaltirani cesti.

kje teče, nato pa jo postopoma čistili. Ker so jo čistili počasi, nekaj let, se je vmes spet zarasla, zato so jim trakovi služili tudi za to, da so ugotovili, kje poteka – sicer že očiščen – zgornji del steze. Neki oktobrski konec tedna smo se vsi ‚vaščani‘ odpravili po že skoraj očiščeni stezi:

Šli smo iz Klinca v dolino Idrije po stari stezi, ki so jo moji sosede pred kratkim očistili. Včasih so veliko uporabljali to pot. Antonia je med hojo pripovedovala, da je po njej pogosto hodila z babico, ko je ta v reko Idrijo šla pral obleke. Razmišljala je, da je njena babica včasih šla tudi dvakrat na dan gor in dol ter nosila mokro posteljnino in druga oblačila, kar je bilo verjetno precej težko. Včasih pa je po tej poti nosila koruzo, ki jo je nesla na mlin. Steza je mestoma res precej strma. Mi smo že za pot navzdol potrebovali vsaj pol ure, navzgor – s težkim bremenom – pa je verjetno trajalo precej več časa. Potem je še povedala, da so imeli sosedomi dol senožeti in senik – po tej stezi so hodili kositi in so nosili seno, spodaj pa so bili tudi kostanji, ki so jih prav tako hodili nabirat po tej stezi. (Terenski dnevnik, 24. 10. 2021.)

Ker smo naredili krožno pot, smo en del hodili tudi po Poti Alpe Adria, ki prečka Nadiške doline. Na delu, ki smo ga prehodili, ta pot poteka po stari stezi:

Ko smo se vračali po Poti Alpe Adria, je Antonia rekla, da se vidi, da se dandanes ta pot veliko bolj uporablja od steze, kjer smo hodili prej. Dodala je še, da jo uporabljajo turisti in ne domačini. V preteklosti pa se je ta steza, ki je povezovala dve sosednji vasi, uporabljala veliko manj kot steza, ki je vodila do reke. Steza do reke Idrije je bila še v času njenega otroštva dosti pomembnejša, potem pa je bila dolga leta zapuščena. (Terenski dnevnik, 24. 10. 2021.)

Nadia Breda (2002: 20) razmišlja, da so bili v preteklosti prostori, kjer je bila voda, pomembni, saj so bili to kraji srečanj, misli, mitologije in duhov. Zapiše še, da je izgradnja vodovoda dostop do vode spremenila in ga naredila neosebne, s preходом iz kolektivne rabe vode v individualno pa se je spremenil pomen vode. To se navezuje tudi na predrugačenje rabe steze, ki je bila ključna, ko je bila raba vode še kolektivna, zdaj pa so jo očistili zgolj kot spomin na pretekle čase.

Steze čistita tudi dve društvi – Planinska družina Benečije in lokalna sekcija Italijanskega Alpinističnega kluba (*Club Alpino Italiano* – CAI)¹⁸⁸ –, ki imata med seboj razdeljeno, katere steze čistita. Pri

---

188 Včasih se pri angažiranju na področju čiščenja stez pojavi tudi problem zasebne lastnine. Na terenu sem dokumentirala, da nekateri posamezniki niso dovolili, da bi (nova) očiščena steza peljala čez njihovo zemljišče, čeprav ga ne uporabljajo. Pri čiščenju stez, ki so že obstajale – »so nimar [vedno] hodil tode« – in za katere skrbita omenjeni društvi, pa na primere nasprotovanja čiščenju nisem naletela, niti mi o tem niso pripovedovali člani obeh društev.

stezah, ki jih upravljata ti društvi, tudi ni problema z lastništvom zemlje, ki jo steze prečkajo, predvsem zato, ker gre za kontinuirano rabo (in čiščenje) stez. S Planinsko družino Benečije smo šli na pohod po mulatjeri, zgrajeni v prvi svetovni vojni. To so za hojo uporabljali v preteklosti, potem se je zarasla, nedavno pa so jo ponovno očistili. Tudi to čiščenje je bilo motivirano s spominom na pretekle rabe. Pobudnica čiščenja mi je povedala:

Smo očistili eno lepo staro, staro stazo. Kar enkrat, kar niso ble ceste, niso bli avtobusi, niso ble avto, smo meli vedno tiste staze, k so nas peljale dol u dolino, ne. (Giada, 19. 5. 2021.)

Povedala je tudi, da je to pot sama uporabljala, ko je šla v srednjo šolo ali k zdravniku, njeni predniki pa so v dolino po njej nosili kostonje, iz doline pa koruzno moko. Med pohodom sem opazila, da je s to stezo povezanih veliko njenih družinskih in osebnih spominov, ki jih je želela deliti s celotno skupino pohodnikov (Terenski dnevnik, 13. 6. 2021).

Nekateri sogovorniki so mi pripovedovali o tem, da se jim zdi pomembno, da bi se posamezne steze očistile, ampak ni nikogar, ki bi to naredil. Pri tem so poudarjali, da lokalni politiki nimajo posluha za njihove želje:

An je host. Stezice je ne ušafaš [najdeš] več. Jst prašam župana kontinuum [neprestano], samo en fant je tle u vas, [...] de naj počed. Zato k tisti mladi ne poznajo staze. Pravim, da stori mu očed [da naj župan posreduje, da fant očisti stezo], da ostane tista steza, zak on ve, koj bila ankrat. [...] Jst sem kikat že županu dajala, de prosim, rec, [njegovo ime] da naj počed, zak on ve, koj pršlo [kje je potekala steza, op. T. I.]. (Nadia, 5. 10. 2022.)

Opazila sem, da je ljudem pomembno, da očiščene steze potekajo natančno tako, kot so potekale nekoč. Zato sogovornica svoje zadnje upanje polaga v človeka, ki še ve, kje je potekala ta steza – *zak on ve, koj bila ankrat, on ve, koj pršlo*. Če ta človek ne bo očedil steze, se bo znanje o tem, kje točno je steza tekla, izgubilo, saj *mladi ne poznajo staze*. Natančno očiščene steze emsko predstavljajo vez z ‚zlato dobo‘ oz. idealizirano preteklostjo teh dolin.

Na terenu sem bila priča mnogim poskusom dokumentiranja starih stez. Pri tem je bilo za posameznike, ki so jih zanimale te informacije, poglobitnega pomena izvedeti, kje natančno so potekale. To je vidno tudi pri prejšnjem opisu steze, ki so jo čistili moji sosodje. Ti so o njenem poteku spraševali sosede, potem pa so bili razočarani, ker se je to znanje *izgubilo*. Pomen ohranjanja spomina na potek stez lahko vidimo tudi v tem, da je mlajša ‚povratnica‘ s pomočjo starejšega

sovaščana vrisala stare steze (vključno z njihovimi imeni) v računalniški program (glej sliko Steze Gnjidovice).¹⁸⁹

Zgoraj navedena sogovornica pa razlog za to, da župan nima posluha za njene prošnje za čiščenje steze, vidi v tem, da župan ni ‚domačin‘ občine Dreka¹⁹⁰ (*Comune di Drenchia*):

Naš župan ni dreški, je Lah ... Ja, a ti začne taprva reč [?]. K se ni tle zraslo, se ne zastop kaka reč, se ne zastop, ja. (Nadia, 5. 10. 2022.)

Sogovornica torej meni, da župan, ki ni *dreški*, ne razume pomena tukajšnjih stez, zato se pri urejanju stez ne angažira. Poudari še, da se nekateri drugi župani – ki so *tle zrasli* – bolj angažirajo pri urejanju krajine. Poznavanje območja po mnenju sogovornice ključno definirajo izkušnje s prostorom in socializacija v njem. V zvezi z omenjenim županom sem sicer večkrat naletela na mnenja, da ne more razumeti teh krajev – saj ne govori lokalnega jezika, ne razume identitetnih nesoglasij in ne ceni pomena krajine iz preteklosti, ker je iz nižine. Ob neki priložnosti pa mi je to omenil celo sam. Kot meni Vranješ (2008: 227), se pomeni prostora konstruirajo šele skozi prakso. V omenjenem primeru pa je praksa gibanje, ki poudarja telesno sinhronizacijo s prostorom, te pa ljudje, ki *niso zrasli iz stezic*, nimajo, na kar je bil omenjeni župan, kot kaže, večkrat opomnjen.

Ker so steze v konceptiji starejših ljudi, ki so jih še uporabljali, bistven gradnik njihovega okolja, pa tudi spomina na ‚zlato dobo‘ in tedanje življenje, je poznavanje pomena, s tem pa znanje o natančnem poteku stez, zanje družbeno pomembno. Prevladujoča percepcija domačinov je, da so ljudje steze poznali in znali hoditi po njih zaradi socializacije v to specifično okolje, zaradi česar je ta spretnost včasih uporabljena za razločevanje med ljudmi, *ki so od tod*, in tistimi, *ki niso od tod*. Na nekem dogodku je govorka želela poudariti razliko med domačini in prišleki in je to argumentirala s poznavanjem stez: »Mi poznamo vse stezi, zato smo od tukaj.« (Terenski dnevnik, 29. 7. 2021.) To pa je skupaj z razumevanjem odločilnega pomena stez v preteklosti

---

189 Deloma sem to sicer povzročila sama, saj sem sogovornika spodbujala, naj mi na papir približno nariše, kako so včasih potekale steze okrog njihove vasi. Ker mi je povedal, da ne more kar tako na papir narisati stez, je angažiral svojo sovaščanko, da to po njegovem pripovedovanju vriše ona z nekim računalniškim programom. Enako sta naredila s hišnimi imeni. Čeprav je torej gotovo res, da sem ju pri tem spodbudila, pa sta mi povedala, da sta to že dlje časa želela narediti tudi sama, še preden se to znanje izgubi.

190 V nekaterih primerih pa stare steze čistijo tudi prišleki. Tako je ‚priseljenc‘ očistil stezo, ki jo je nato preimenoval in ji dal italijansko ime. To je nekatere vaščane razjezilo, sogovornica pa je komentirala: »Recimo teli toponimi, Italijani so nam jih vse spremenili.« (Giada, 19. 5. 2021.)

povezano z vrojeno, utelešeno izkušnjo – torej, da so domačini s to krajino rasli in jo utelesili v tehnike gibanja. S tem nase gledajo kot na ljudi, ki so zrasli iz tega okolja in se razločujejo od ‚povratnikov‘, novih priseljencev in mlajših generacij, ki niso, zaradi česar tega okolja ne poznajo tako telesno in intimno.

V želji po vrnitvi ‚zlate dobe‘ dolin so domačini primorani iskati zaveznništvo v turizmu. Nekateri steze čistijo z namenom turističnega razvoja dolin, včasih pa naredijo tudi nove. Lokalna turistična organizacija je tako načrtovala Pot 44 votivnih cerkva (*Il cammino delle 44 Chiesette Votive*), v eni izmed občin pa načrtujejo ureditev steze, ki bo povezovala jamo, kjer naj bi živele krivopete – mitska bitja z nazaj zasukanimi stopali (glej Kutin 2016, 2018) –, ter grob Ivana Trinka¹⁹¹ in restavracijo. Druge prakse, vezane na turizem, so še čiščenje ob stezah, da številna drevesa pohodnikom ne bi zakrivala razgleda (Salvo, 20. 2. 2020). Sicer pa so med turističnimi potmi najbolj oblegane že omenjene Pot Alpe Adria, Pot Italija (*Sentiero Italia*) in Pot miru (glej Kozorog 2019; Repič 2021b).

Slika 63: Pot Alpe Adria; foto: Tina Ivnik, avgust 2022

---

191 Ivan Trinko je beneškoslovenski duhovnik, pesnik in pisatelj (Trinko 1899b; Trinko 1899c; Trinko 1899a). Po njem je poimenovano Kulturno društvo Ivan Trinko, ki izdaja Trinkov koledar (glej npr. Trinkov koledar 2011)

O (dis)kontinuitetah zapuščanja, skrbi, vračanja, zaraščanja in upanja

V monografiji sem obravnavala preobrazbo kulturne krajine v Nadiških dolinah Beneške Slovenije. Nadiške doline se nahajajo v predalpskem območju italijanske dežele Furlanija - Julijska krajina ob meji z Republiko Slovenijo. Večinoma gre za topografsko razgibano, hribovito območje, z redkimi ravninskimi predeli. Z namenom temeljne opredelitve prostora naj na tem mestu še omenim, da Nadiške doline spadajo pod območje, ki ga italijanski in deželni zakon (Zakon 38/2001 in Zakon 26/2007) uvrščata med območja poselitve slovenske jezikovne manjšine.

V začetnem poglavju sem podrobneje opredelila prostor in identitete Nadiških dolin. Pri tem sem opisala emske predstave o obsegu obravnavanega območja, pa tudi širše prostorske enote, na katero se prebivalci Nadiških dolin večkrat nanašajo – Beneške Slovenije (emsko Benečije). Zanimala so me razmejevanja in prostorska umeščanja

sogovornikov ter njihove predstave o povezanosti in podobnosti posameznih krajev. Ugotovila sem, da Nadiške doline prevladujoče zaznavajo kot zaokrožen prostor, s čimer sem upravičila prostorsko zamejitev v raziskavi. Za emsko pojmovanje območja je predvsem relevantna meja ‚z nižino‘, ki jo določa reka Nadiža. Ta meja je bolj kot topografska pomembna kot identitetna meja – razširjeno je namreč pojmovanje, da loči slovensko govoreče prebivalce, ki naseljujejo hribe, od Furlanov, ki naseljujejo nižino.

Z namenom temeljne opredelitve območja sem obravnavala njegovo zgodovino in opredelila emsko pojmovanje zgodovinskih obdobj in prelomnic – kolektivne spomine (Halbwachs 2001). Ugotovila sem, da je za domačine in njihovo lokalno identiteto najpomembnejši kolektivni spomin na Beneško republiko, ki je razumljena kot ‚zlata doba‘ tega območja. Sklicujejo se predvsem na avtonomijo in privilegije, ki so jih imeli v tem obdobju prebivalci Nadiških dolin (glej Beguš 2015), obdobju pod Napoleonovo oblastjo in habsburško monarhijo, ki sta nasledili Beneško republiko, pa vrednotijo kot konec srečnih časov. Razširjena je emska razlaga, po kateri so na referendumu za priključitev h Kraljevini Italiji glasovali v prid priključitvi prav zaradi zamere do habsburške monarhije in v upanju, da jim bo kraljevina povrnila privilegije (glej Banchig 2016). Med kolektivnimi spomini je prav tako pomembno obdobje hladne vojne (glej Petricig 1988, 1997; Komac 1993, 1998; Zuanella 1998), potres leta 1976, sprejetje zakonov za zaščito jezikovne manjšine, pa tudi odprtje meje ob pridružitvi Slovenije schengenskem območju.

Nadiške doline sem opredelila kot ‚odročen kraj‘, kot ta koncept definira Edwin Ardener (2012; glej tudi Kozorog 2013). V njegovi definiciji neki kraj bolj kot dejanska, geografska oddaljenost naredi odročen konceptualni vidik odročnosti – torej značilnosti, ki so pripisane odročnim krajem. V sodobnosti domačini območje namreč pretežno dojemajo kot marginalno, nerazvito, radikalno zapuščeno, a tudi avtentično in tradicionalno. Te kraje zaznamuje tudi občutek relativne nevidnosti spričo zaznanega pomanjkanja občutka pomembnosti ljudi in območja (prim. Green 2005), pa tudi zaradi prisotnosti jezikovne manjšine.

Čeprav se nekateri prebivalci identificirajo kot pripadniki slovenske manjšine, pa sem ugotovila, da je na tem območju lokalna identifikacija pomembnejša od etnične. Z namenom popisa različnih identifikacij, ki so prisotne med prebivalstvom v dolinah, sem opredelila, da je za identifikacije pogosto (a ne vedno) pomembna klasifikacija lokalnega govora (glej Kamusella 2017; prim. Minnich 1993; Šumi 2000) – nekateri govor opredeljujejo kot slovensko narečje, drugi kot

slovensko narečje, tretji pa kot od slovenščine ločen jezik. Na kratko sem opredelila različne identifikacije domačinov Nadiških dolin in ugotovila, da je kljub občasno neskladnim identifikacijam pri vseh pomembna lokalna identiteta. Slednjo določajo govor – lokalno narečje – in spomini na ‚zlate čase‘ pod Beneško republiko, pa tudi časovno neopredeljen spomin na kmečki način življenja, ko so bile vasi polne ljudi, ljudje medsebojno solidarni, odvisni drug od drugega in povezani, kulturna krajina pa čista, obdelana in urejena.

Ko se domačini nostalgичno spominjajo časov, ko je v dolinah prevladoval kmečki način življenja, to dojemajo kot velik prelom z današnjo situacijo, ko so vasi pretežno izpraznjene, doline marginalne in zapuščene, kulturna krajina pa zaraščena. Osnova za domačinsko ocenjevanje stanja krajine je danes emska ločnica med ekološkimi procesi, ki so ali niso rezultat usmerjenega človeškega delovanja (ločnica med ‚naravnim‘ in ‚človeškim‘; prim. Descola 2018 [2005]: 263–304). Domačini tako menijo, da prostori, ki so bili prej v polju udomačenega, torej plod človeškega obdelovanja, zaradi radikalne zapuščenosti in zaraščanja prehajajo v polje divjega (glej Descola 2018; prim. Stacul 2003: 145–151).

Prevladujoče emsko dojemanje nekdanjega izoblikovanja in sodobnega izginjanja kulturne krajine je sorodno ‚naravnemu času‘, kot ga pri razlagi domačinskega dojemanja časa v dveh tridentinskih vaseh opredeli Jaro Stacul (2003: 145–151). Zapiše, da se je ‚naravni čas‘ za vaščane začel ob zamišljeni vzpostavitvi ekološkega in družbenega ravnovesja, ko so ljudje začeli kultivirati zemljo in udomačevati naravo. V času apropiacije narave in kultivacije zemlje so ‚divje‘ (tujerodne) rastline in tujce lahko držali ‚zunaj‘ ter s tem ohranjali red. To pa se je spremenilo ob zlomu ekološkega ravnovesja – v času opuščanja obdelovanja zemlje –, kar opredeljujejo kot konec ‚naravnega časa‘. V sodobnosti, ko narava spet postaja divja, to pojmujejo kot konec zgodovine, s čimer interpretirajo tudi vdore rastlin in ljudi od ‚zunaj‘. Podobno domačini Nadiških dolin pogosto menijo, da so kulturno krajino izoblikovali njihovi predniki, ki so doline naselili v 7. stoletju. Krajino so nato kontinuirano ohranjali do demografskega upada v drugi polovici 20. stoletja, v sodobnosti pa krajina – zaradi izseljevanja in opuščanja kmetijstva – spet postaja taka, kot je bila ob prihodu prvih naseljencev. Ker lahko kulturna krajina, kot navaja Matej Vranješ (2008: 94), deluje kot ‚dokaz‘ kontinuitete prisotnosti posamezne skupine, je z izginjanjem krajine povezana razlaga o izumrtju tamkajšnje etnične skupine, ki je krajino v preteklosti (iz) oblikovala.

V monografiji sem obravnavala kulturno krajino, ki sem jo opredelila kot zgodovinsko, s človeškimi transformativnimi dejavnostmi proizvedeno okolje, ki ga različni akterji upomenjajo glede na zgodovinske okoliščine. Tako me je zanimalo, kako so prebivalci kulturno krajino s svojim delom (in odsotnostjo dela) izoblikovali v preteklosti, zakaj je prišlo do zaraščanja krajine in kakšne so domačinske reprezentacije teh sprememb. Vidika praks in reprezentacij sta se mi kazala kot relativno medsebojno pogojena, zato sem ju obravnavala skupaj (glej tudi Vranješ 2008). Skladno s svojim pristopom sem najprej opredelila zgodovino kmetijstva v Nadiških dolinah (glej Musoni 1898, 1914; Turnšek 1954a; Turnšek 1954b; Beguš 2015; Ledinek Lozej 2019). Tega sem se lotila s preučevanjem zgodovinske literature, ki sem jo vzporejala in primerjala s (kolektivnimi) spomini domačinov, pa tudi z opisi krajine ter slikovnim gradivom. Ugotovila sem, da je na oblikovanje krajine do 19. stoletja vplivalo pašništvo, od sredine tega stoletja naprej pa predvsem hlevska govedoreja, medtem ko je bilo pašništvo prisotno le še na redkih območjih. Senožeti, ki so bile razmeroma oddaljene od vasi, so bile pomemben krajinski element, namenjen košnji trave za prehrano govedi. Ob vaseh so bile zgrajene suhozidne terase, ki so bile namenjene za gojenje kultur, izravnavo zemlje, preprečevanje erozije in zagotavljanje drenaže. Opisane rabe zemlje so v Nadiških dolinah ustvarjale tipično krajino – ob strnjenih vaseh so bile suhozidne terase s pridelki, dlje od vasi pa senožeti, na katerih so rasla kostanjeva drevesa.

Po drugi svetovni vojni, ko so prebivalci postopoma začeli opuščati kmetijstvo in se je začelo zaraščanje, je opisana kulturna krajina začela polagoma izginjati. Druge svetovne vojne nisem pojmovala kot preloma (glej tudi Viazzo 2014: 160–161), temveč so me zanimale tudi kontinuitete v kmetijski rabi zemlje in ohranjanju krajine. Ugotovila sem namreč, da se je opuščanje kmetijstva dogajalo postopoma in da se je na nekaterih – predvsem nižinskih – območjih kontinuiteta kmetijske rabe zemlje ohranila vse do danes. Kmetijstvo so prebivalci Nadiških dolin začeli opuščati zaradi neugodnih agrarnih politik za gorsko kmetijstvo – negativno so vplivale predvsem mlečne kvote in prispevki za zakol krav (glej Bacarella 1999; Farolfi in Fornasari 2011; Agnoletti 2013). Hkrati je bilo obdobje po drugi svetovni vojni čas, ko so se prebivalci Nadiških dolin začeli izseljevati bolj množično in manj sezonsko (glej Komac 1991; Kalc in Kodrič 1992; Kalc 1997, 2000; Mlekuž 2003). Neposredno po drugi svetovni vojni so se izseljevali v tujino – predvsem v Belgijo, Nemčijo, Francijo in Švico – in v druge italijanske dežele, po razvoju Furlanske nižine pa se je izseljevanje preusmerilo v tamkajšnje proizvodne centre. Do opuščanja kmetijstva je

prišlo tudi zaradi menjave generacij, saj med mlajšo generacijo ni bilo prevzemnikov kmetij. Nekateri sogovorniki pa so se s kmetijstvom prenehali ukvarjati, ko so začeli prejemati pokojnine. Na opuščanje kmetijstva je zaradi rušenja kmetijskih zgradb in posledično spreminjanja njihovih namembnosti vplival tudi potres leta 1976.

Prikazala sem, da je na kulturno krajino vplivalo tudi dedovanje (prim. Cole in Wolf 1999; Sacchi in Viazzo 2014), kar se je pokazalo na dva načina. V preteklosti tako, da so bile zaradi deljenega dedovanja zemljiške parcele majhne in razdrobljene. Večinoma so družine razpolagale z več manjšimi deli njiv in senožeti, sledovi tega pa so v krajini vidni še danes. Na dedovanje je vplivalo več dejavnikov. Idealen način dedovanja je bila primogenitura, ki je bila omejena z italijanskimi zakoni, predvidevačimi obvezni delež, z ekološkimi omejitvami (če je bilo v družini dovolj zemlje za preživetje več kmetij, so to razdelili), na deljenje pa so vplivali tudi ekonomski dejavniki. Ugotovila sem, da so v nižje ležečih vaseh oz. v tistih bližje Furlanski nižini dediči večkrat dobili bolj enakomerne dele zemlje, verjetno zato, ker je bilo tam več ekonomskih alternativ kmetijstvu. Po drugi strani pa dedovanje vpliva na kulturno krajino predvsem v sodobnosti, saj razdrobljenost zemljiških posesti danes večkrat predstavlja omejitev pri gospodarjenju s krajino (glej Testori 2014; Chiabai 2021). Čeprav je bila razdrobljenost za to območje značilna že v preteklosti (glej Beguš 2015), pa je danes postala velik problem, saj je veliko lastnikov v izseljenstvu, lastništvo zemlje pa pogosto ni urejeno. Tako sem ugotovila, da je za današnjo akutno problematiko razdrobljenosti zemljišč najrelevantnejše obdobje opuščanja kmetijstva, izseljevanja in vse redkejša raba zemlje za preživetje. Ker je vrednost zemlje v tem obdobju upadala, je namreč pogosto niso razdelili med dediče. V povezavi z načinom dedovanja sem prikazala še, da je bila v Nadiških dolinah prevladujoča debelna družina, ki ustreza nedeljivi obliki dedovanja. Ta je služila zagotavljanju delovne sile med delovno bolj obremenjenimi meseci, zagotavljala pa je tudi skrb za starejše (glej Viazzo in Sacchi 2014: 244).

V razpravah o nacionalnih in lokalnih krajinah so pogosto obravnavani konflikti med domačini in 'prišleki' (glej npr. Vranješ 2002, 2017; Stacul 2003; Pirinoli 2005; prim. Kozorog 2019). V monografiji pa sem pokazala, kako lahko različna vrednotenja krajine in aspiracije glede njene prihodnosti proizvajajo tudi pogajanja o pomenih med različnimi 'domačinskimi' akterji. Zato sem ločila dve analitični kategoriji sodobnih pogledov na krajino Nadiških dolin in praks skrbi zanjo – 'domnevno kontinuirano' in 'z upanji iznajdeno' krajino. Skrb in upomenjanje krajine v obeh kategorijah delujeta v kontekstu radikalne zapuščenosti, vendar se pristopa medsebojno

razlikujeta po nameri. Medtem ko gre pri prvem za iskanje kontinuitete v krajini, drugi skuša upajoče intervenirati, da bi v krajini vzbudil skrite potenciale. Domačinski akterji imajo namreč neskladne predstave o prihodnosti praznih vasi, zato različno upomenjajo krajino v sodobnosti. To pa poraja drugačne prakse »upravljanja praznosti« (Dzenovska 2020: 14) in skrbi za krajino ter občasno tudi konfliktne oz. nasprotujoče si prostorske rabe, kar je bilo prav tako relevantno za mojo raziskavo.

Pri ‚domnevno kontinuirani krajini‘ se kontinuiteta po eni strani nanaša na domačinsko zaznavo, da je bila kulturna krajina v preteklosti relativno nespreminjajoča se. Pri tem gre za že omenjeno domnevo, da so krajino izoblikovali Slovani, ki so se v 7. stoletju naselili v Nadiške doline, njihovi potomci pa so krajino ohranjali nespremenjeno vse do procesov opuščanja kmetijstva v drugi polovici 20. stoletja. Po drugi strani pa se kontinuiranost nanaša na domnevno ohranjanje krajine, ‚kot je včasih bila‘. To se najpogosteje kaže v skrbi posameznikov za družinska zemljišča ali drevesa in je emsko razumljeno kot relativno nepretrgana praksa domačinov (glej Vranješ 2008). Vrednota v tem pristopu je skrb za krajino sama po sebi (glej tudi Hilton 2022) – motivacija ni ekonomski dobiček, temveč pogosteje moralno vrednotenje čiščenja, ohranjanje spomina na prednike in funkcionalni razlogi. Ta pogled demografsko in pomensko izpraznjenost Nadiških dolin pojmuje kot neogiben konec tega območja in njegove krajine, ki je (bila) definirana s prisotnostjo lokalnih prebivalcev in njihovimi specifičnimi rabami prostora (prim. Vranješ 2008: 93).

Drugače pa posamezniki pri pogledu ‚z upanji iznajdene krajine‘ motivacijo za delo črpajo v aspiracijah po razvoju območja v prihodnosti, saj v praznih vaseh vidijo možnost, da bi jih napolnili z alternativnimi pomeni. Pri tem pogledu gre za investiranje upanja v potenciale krajine, ki so sicer še skriti, vendar pa posamezniki verjamejo, da jih bodo s svojim angažiranim delovanjem zbudili. Akterji se nadejajo, da bi lahko to območje, ki je bilo zaznamovano z nerazvitostjo, odhajanjem ljudi in brezperspektivnostjo, v spremenjenih družbeno-političnih okoliščinah prevrednotili in mu pripisali bolj optimistične konotacije. Zato je skrb za krajino v tem pogledu postala del politike oživljanja krajine. Nekateri domačini ‚iznajdevajo‘ krajino, tako da vanjo projicirajo nove pomene. V tem pogledu npr. prevrednotijo zaraščenost, ki je ne vidijo več kot znak propadanja in konca krajine, temveč kot ‚divjino‘ in ‚neokrnjeno naravo‘, ter v njej razpoznavajo ‚avtentičnost‘ in jo imajo za tržni potencial dolin (prim. Repič 2021a). Kot za drugo marginalno območje zapiše Ana Tsing (1993), je tudi v obravnavanem primeru pomen marginalnosti izrabljan za določene

namene, kar znatno vpliva na prej opisane razlage preobrazbe krajine, ki zapuščenost vrednotijo negativno.

Prostorske rabe in reprezentacije v preteklosti in sedanjosti sem prikazala skozi podrobno obravnavo štirih krajinskih elementov – senožeti, suhozidnih teras, kostanjev in stez. Pri vsakem izmed njih sem obravnavala spomine sogovornikov na rabo posameznega elementa in skrb za ta element v preteklosti, nato pa še sodobne prakse skrbi zanj. Obe zgoraj definirani kategoriji se izražata v skrbi v sodobnosti. Nekateri domačini, domnevno kontinuirano^o skrbijo za kostanjeva drevesa, senožeti, steze ali suhozidne terase zaradi spomina na svoje prednike in počastitve njihovega dela pri oblikovanju krajine. Pri tem sta pomembni lokacija in lastnina, saj domačini skrbijo le še za drevesa in steze, ki so v družinskih narativih posebej pomembni. Skrb za, domnevno kontinuirano krajino^o je zato individualna, kontekstualna in afektivna, povezana z uprostorjanjem posameznikove biografije in utelešeno izkušnjo dela. Domačini za te elemente pogosto skrbijo zaradi predstave, da je za ohranjanje krajine Nadiških dolin bistvena prisotnost lokalne skupnosti in da lokalno skupnost hkrati opredeljuje tukajšnja krajina (prim. Vranješ 2008).

Po drugi strani pa nekateri akterji za krajino skrbijo, ker jo skušajo revitalizirati in s tem območje narediti prepoznavno. Območja pa ne konstruirajo domačini sami, saj je kraj, iznajden^o v prepletu več pogledov ter lokalnih in globalnih dinamik (Grasseni 2004: 699). Tako je pogled, z upanji iznajdene krajine^o v veliki meri odvisen od zunanjih vrednotenj in priložnosti – turizma, dediščinjenja, novih tržnih opcij, deželnih in državnih politik, zakonov ter prispevkov Evropske unije (glej tudi Piermattei 2007, 2012, 2014; Jezernik 2013: 53–57; Grasseni 2014). Takšen pristop h krajini lahko opazimo v novih praksah združevanj razdrobljenih lastniških deležev z namenom čiščenja območij, v nasadih (neavtohtonih) sort kostanja na ravninskih predelih, v utrjevanju suhozidnih gradenj z uporabo veziva in v skrbi zgolj za nekatere steze, ki so danes namenjene pohodnikom. Ta pristop je tako racionalnejši in premišljen ter manj utemeljen na utelešenih izkušnjah, spominih in biografijah posameznikov. Cilj tovrstne skrbi je pogostejše estetska reprezentacija krajine, zato se akterji, ki delujejo v skladu s tem pristopom, pogosto bolj namensko angažirajo v urejanju krajine – npr. blizu turističnih točk ali na lažje dostopnih območjih.

V drugi polovici 20. stoletja so bila italijanska alpska in predalpska območja zaznamovana z izseljevanjem prebivalstva, opuščanjem kmetijstva in zaraščanjem. V zadnjih desetletjih pa v zahodnih italijanskih Alpah ugotavljajo preobrat tega trenda, ki se je prej zdel nepovraten – v nekaterih alpskih občinah je število prebivalcev namreč

ponovno začelo naraščati (glej Dematteis 2011; Löffler idr. 2014; Viazzi in Zanini 2014, 2020, 2022). Čeprav je priseljevanje v vzhodna alpska in predalpska območja za zdaj omejeno, pa bo čas pokazal, ali se bodo uresničila predvidevanja nekaterih raziskovalcev in bodo tudi tamkajšnji kraji ponovno dočakali demografsko rast (glej Steinicke idr. 2014). Zanimivo bo opazovati, kakšno vlogo bosta pri morebitnem demografskem preobratu igrala oba pogleda na krajino Nadiških dolin. Bo akterjem, polnim upanja, uspelo 'iznajti' krajino in kraje, ki bodo privlačni in gostoljubni do novih priseljencev? Bodo iskanja kontinuitete odprta za nove prišleke, ki bodo s svojo kreativnostjo morda predružali ustaljene ritme vasi in prekinili tamkajšnjo tišino? Zanimivo bo tudi spremljati, kakšne bodo v prihodnje dinamike priseljevanja, odhajanja, bivanja, pomenov, idej, širših kontekstov, gozda, delovanja in skrbi za te kraje – pa tudi, kakšno krajino bodo vsi ti dejavniki v součinkovanju (s)krojili.

Viri in literatura

- Addlakha, Renu 2020 'Kinship Destabilized! Disability and the Micropolitics of Care in Urban India.' *Current Anthropology* 61: S46–S54.
- Agnoletti, Mauro 2006a 'The Development of a Historical and Cultural Evaluation Approach in Landscape Assessment: The Dynamic of Tuscan Landscape between 1832 and 2004.' V: *The Conservation of Cultural Landscapes*. Mauro Agnoletti, ur. Oxfordshire, Cambridge: CABI. Str. 3–30.
- Agnoletti, Mauro 2006b 'Introduction: Framing the Issue – a Trans-disciplinary Reflection on Cultural Landscapes.' V: *The Conservation of Cultural Landscapes*. Mauro Agnoletti, ur. Oxfordshire, Cambridge: CABI. Str. xi–1.
- Agnoletti, Mauro 2010 *Paesaggio rurale: Strumenti per la pianificazione strategica*. Milano: Edagricole.
- Agnoletti, Mauro 2013 'Italian Historical Rural Landscapes: Dynamics, Data Analysis and Research Findings.' V: *Italian Historical Rural Landscapes: Cultural Values for the Environment and Rural Development*. Mauro Agnoletti, ur. London, New York: Springer. Str. 3–89.
- Anderson, Benedict 1998 *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Antrop, Marc 2013 'A Brief history of Landscape Research.' V: *The Routledge Companion to Landscape Studies*. Abingdon, New York: Routledge. Str. 12–22.
- Ardener, Edwin 2012 'Remote Areas.' *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 2(1): 519–533.
- Avanzato, Damiano, ur. 2009 *Following Chestnut Footprints (Castanea spp.): Cultivation and Culture, Folklore and History, Traditions and Uses*. Tematska številka, ur. Damiano Avanzato. *Scripta Horticulturae* 9.
- Bacarella, Antonino 1999 *Le politiche agricole nello sviluppo economico in Italia: Dalla riforma agraria alle riforme della politica agricola comunitaria*. Palermo: L'EPOS.
- Bagnasco, Arnaldo 1977 *Tre Italie: La problematica territoriale dello sviluppo italiano*. Bologna: Il Mulino.
- Bajič, Blaž 2016 'Gospoda Timothyja Ingolda prevrat znanosti.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 56(3–4): 17–30.
- Baker, Thomas H. 1994 'First Movers and the Growth of Small Industry in Northeastern Italy.' *Comparative Studies in Society and History* 36(4): 621–648.
- Baldock, David, Justin Bartley, Martin Farmer, Kaley Hart, Valerio Lucchesi, Paul Silcock, Henrik Zobbe in Philippe Pointereau 2007 'Evaluation of the Environmental Impacts of CAP (Common Agricultural Policy) Measures Related to the Beef and Veal Sector and the Milk Sector.' Spletni vir: <https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/evaluation/market-and-income-reports/2007/beefmilk/report_en.pdf>, 22. 11. 2022.
- Banchig, Antonio 2020 'Program odpravljanja zaraščanja v Srednjem.' *Trinkov koledar*: 132–137.
- Banchig, Giorgio 2013 *Benecija: Ko se mala in velika zgodovina srečata*. Čedad: Most, Združenje don Eugenio Blanchini.

- Banchig, Giorgio 2016 *Al suono della remonica: A 150 anni dal plebiscito e dall'annessione della Slavia, del Friuli e del Veneto al Regno d'Italia. Ob zvoku remonike: Ob 150-letnici plebiscita in priključitve Beneške Slovenije, Furlanije in Benečije h Kraljevini Italiji*. Čedad: Most, Združenje don Eugenio Blanchini.
- Banchig, Giorgio, Zdravko Likar in Ezio Gosgnach 2019 *Rojaki: Pol stoletja sodelovanja med beneškimi in posoškimi Slovenci*. Čedad: Most, Združenje don Eugenio Blanchini.
- Barbina, Guido, in Franca Battigelli 1980 'Il paesaggio agrario friulano dalla fine dell'amministrazione veneta all'annessione al Regno d'Italia.' V: *Contributi per la storia del paesaggio rurale nel Friuli-Venezia Giulia*. Pordenone: Grafiche Editoriali Artistiche Pordenonesi. Str. 339–402.
- Baskar, Bojan 1998 'Guille-Escuretova etnoekologija: Neločljivost sociologije in ekologije'. Spremnna beseda. V: *Družbe in njihove narave*. George Guille-Escuret. Prev. Saš Jovanovski. Ljubljana: Studia Humanitatis. Str. 243–268.
- Baskar, Bojan 2002 *Dvourni Mediteran: Študije o regionalnem prekrivanju na vzhodno-jadranskem območju*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Baskar, Bojan 2004 'Krajinska antropologija.' *Monitor ZSA* 6(3–4): 1–12.
- Baskar, Bojan 2013a 'Hribovske migracije in nova antropologija Alp: Prispevek h kritiki Braudelovega rezidualnega sedentarizma in imobilizma.' *Ars & Humanitas* 7(2): 33–44.
- Baskar, Bojan 2013b 'Kako geografi, antropologi in literarni teoretiki pripovedujejo o prostorskem obratu.' *Primerjalna književnost* 36(2): 27–42.
- Baskar, Bojan 2014 'Alpe antropologov: Od evolucije k zgodovini.' Spremnna študija. V: *Alpske skupnosti: Okolje, prebivalstvo in družbena struktura*. Pier Paolo Viazzo. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Baskar, Bojan 2015 *Nacionalna identiteta kot imperialna zapuščina: Uvod v slovensko etnomitologijo*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Baskar, Bojan 2017 'Antropološki »ontološki obrat« v strukturalističnem trikotniku.' V: *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57(3–4): 18–22.
- Baskar, Bojan 2018 'Philippe Descola ali gozd in vrt onstran narave.' Spremnna študija. V: *Onstran narave in kulture*. Philippe Descola. Prev. Suzana Koncut. Ljubljana: Studia Humanitatis. Str. 653–686.
- Basso, Keith H. 1996 *Wisdom Sits in Places: Landscape and Language among the Western Apache*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Battistig, Luisa 2019 *Živeti na planinah. Vivere sui pascoli*. Čedad: Most, Združenje don Eugenio Blanchini.
- Battistig, Luisa, Marina Cernetig, Aldo Clodig, Viljem Černo, Bruna Dorbolò, Loredana Drecogna in Andreina Trusgnach 2004 *Besiede tele zemlje: Proze in poezije v beneškem narečju*. Michele Obič, ur. Trst: ZTT = EST.
- Baycon, Jože, Blanka Ravnjak in Nada Praprotnik 2019 *Senožeti, Rovti - Strme in pisane površine*. Ljubljana: Botanični vrt Univerze v Ljubljani, Oddelek za biologijo, Biotehniška fakulteta.

- Beguš, Ines 2015 *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Belingar, Eda, ur. 2014 *Priročnik kraške subozidne gradnje*. Škocjan: Park Škocjanske jame. Spletni vir: <https://www.zvkds.si/sites/www.zvkds.si/files/uploads/files/publication/slo_001.pdf>, 21. 6. 2023.
- Bellini, Elvio, in S. Nin 2009 ,Italy.' V: *Following Chestnut Footprints (Castanea spp.): Cultivation and Culture, Folklore and History, Traditions and Uses*. Tematska številka, ur. Damiano Avanzato. *Scripta Horticulturae* 9: 83–95.
- Bender, Barbara 2001 ,Landscapes on-the-move.' *Journal of Social Archaeology* 1(1): 75–89.
- Bianco, Furio 1994 *Le terre del Friuli: La formazione dei paesaggi agrari in Friuli tra il XV e il XIX secolo*. Mantova, Verona: Astrea, Cierre Edizioni.
- Bianco, Furio 2008 *L'immagine del territorio: Società e paesaggi del Friuli nei disegni e nella cartografia storica (secoli XVI-XIX)*. Videm: Forum.
- Birtič, Vladimir 1973 ,Duhovniki v obrambi slovenstva v Beneški Sloveniji.' *Geografski obzornik* 20(3–4): 27–33.
- Bogatec, Norina 2016 ,Istruzione, formazione e ricerca in lingua slovena in Italia.' V: *Una comunità nel cuore dell'Europa: Gli sloveni in Italia dal crollo del Muro di Berlino alle sfide del terzo millennio*. Norina Bogatec in Zaira Vidau, ur. Rim: Carocci editore. Str. 111–128.
- Bonardi, Luca 2016 ,Geografia e storia dei terrazzamenti agrari.' V: *Paesaggi terrazzati d'Italia: Eredità storiche e nuove prospettive*. Luca Bonardi in Mauro Varotto, ur. Milano: FrancoAngeli. Str. 13–111.
- Bonato, Laura, ur. 2017 *Aree Marginali: Sostenibilità e saper fare nelle Alpi*. Milano: FrancoAngeli.
- Bounous, Giancarlo 2009 ,Italy.' V: *Following Chestnut Footprints (Castanea spp.): Cultivation and Culture, Folklore and History, Traditions and Uses*. Tematska številka, ur. Damiano Avanzato. *Scripta Horticulturae* 9: 73–84.
- Božič, Gregor 2014 *Sadje sonca: Bogastvo starih briških sadnih sort*. Kojško: Društvo oljkarjev Brda.
- Breda, Nadia 2000 *I respiri della palude*. Rim: CISU.
- Breda, Nadia 2001 *Palù: Inquieti paesaggi tra natura e cultura*. Verona, Treviž: Cierre edizioni, Canova.
- Breda, Nadia 2002 ,Palù: Paesaggi Veneti e culture del nord est.' *La Ricerca Folklorica* 45: 15–23.
- Breda, Nadia 2009 ,Terzo Veneto, Terzo paesaggio: Indagini antropologiche su ambiente e ambientalisti in Veneto.' *Ri-Vista* 12(2): 37–45.
- Breda, Nadia 2011 ,Viventi, anarchie, compensazioni: Antropologia dell'ambiente e »Terzo paesaggio« in Veneto.' V: *Antropologia del «Terzo Paesaggio»*. Franco Lai in Nadia Breda, ur. Rim: CISU. Str. 31–50.
- Breda, Nadia 2013 ,La montagna vista dalla pianura: Implicazioni per la montagna, per la pianura e per l'antropologia.' V: *Antropologia e beni culturali nelle Alpi*:

Studiare, valorizzare, restituire. Laura Bonato in Pier Paolo Viazzo, ur. Alesandria: Edizioni dell'Orso. Str. 55–69.

Breda, Nadia 2019, *Humans, Water and Stones. Relationship and Semi-Domestication.* *Semestrale di studi e ricerche di geografia* 31(1): 33–43.

Brnaški 1945 *Beneški Slovenci.* *Koledar Družbe sv. Mohorja: Za navadno leto 1945:* 74–77.

Brubaker, Rogers, in Frederick Cooper 2000 *'Beyond „Identity“: Theory and Society* 29(1): 1–47.

Brumen, Borut 2000 *Sv. Peter in njegovi časi: Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter.* Ljubljana: Založba *cf.

Buch, Elana D. 2015 *'Anthropology of Aging and Care.'* *Annual Review of Anthropology* 44: 277–293.

Bufon, Milan 1992 *Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost: Obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah: Primer Slovencev v Furlaniji-Juljski krajini.* Trst: Založništvo tržaškega tiska.

Bufon, Milan 2016 *'Minorities and Minority Toponyms in Multicultural Areas of the Border Region of Friuli Venezia Giulia in Italy.'* *Onomastica* 2: 155–169.

Carrier, James G. 2003 *'Biography, Ecology, Political Economy: Seascape and Conflict in Jamaica.'* V: *Landscape, Memory and History.* Pamela J. Stewart in Andrew Strathern, ur. London, Sterling: Pluto Press. Str. 210–228.

Casa1euro 2023, Casa1euro. Spletni vir: <<https://casea1euro.it/>>, 14. 6. 2023.

Cernotta, Mario 2015 *'Pensieri conservati nella Cassaforte della memoria.'* *Dal San Martino* 54(3): 14–15.

Cernotta, Mario 2017 *'Il tempo e le stagioni della vita.'* *Dal San Martino* 56(2): 14–15.

Chiabai, Francesco 2021 *'Processi partecipativi per lo sviluppo dei territori montani: Il caso dell'ASFO Valle dell'Erbezzo de della castanicoltura come opportunità di sviluppo.'* Neobjavljena magistrska naloga. Videm: Univerza v Vidmu, Oddelek za kmetijsko-živilske in okoljske znanosti.

Chiabudini, Luciano 1998 *'»Tek hišo parti, kliče mizerjo«: Premoženje par starin.'* *Trinkov koledar:* 79–82.

Ciccone, Dora, ur. 2022 *(Radio) Tihotapci.* Čedad: Kulturno društvo Ivan Trinko.

Cigalotto, Paola 2016 *'Il processo partecipativo: Immagini, scenari e azioni.'* Neobjavljeno poročilo za Deželni krajski načrt.

Clavara, Feruccio b. n. l. *Indagine sulla propensione al rientro degli emigranti priginari dalle Comunità montane delle »Valli del Natisone« e della »Val Torre«.* SLORI.

Clavara, Feruccio 2000 *'Storia e conseguenze dell' emigrazione.'* V: *Valli del Natisone, Nediške doline: Ambiente, cultura materiale, arte, tradizioni popolari, lingua, storia.* Špeter: Cooperativa Lipa editrice. Str. 391–407.

Clavara, Feruccio 2017a *'Breve storia del lavoro nelle miniere di carbone.'* V: *Lacrime nere: Dalle Valli del Natisone alle miniere del Belgio.* Feruccio Clavara in Romeo Pignat, ur. Pordenone: Primalinea. Str. 117–129.

- Clavara, Feruccio 2017b ‚Quel treno per Liegi: La faticosa ricerca della propria identità.‘ V: *Lacrime nere: Dalle Valli del Natisone alle miniere del Belgio*. Feruccio Clavara in Romeo Pignat, ur. Pordenone: Primalinea. Str. 164–172.
- Clavara, Feruccio 2017c ‚Breve storia della Slavia.‘ V: *Lacrime nere: Dalle Valli del Natisone alle miniere del Belgio*. Feruccio Clavara in Romeo Pignat, ur. Pordenone: Primalinea. Str. 66–81.
- Clavara, Ferruccio, in Riccardo Ruttar 1993 *The Community Without a Name*. Premariacco, Videm: Zveza slovenskih izseljencev Furlanije-Juljske krajine. Unione Emigranti Sloveni del Friuli-Venezia Giulia.
- Clément, Gilles 2004 *Manifesto of the Third Landscape*. Trans Europe Halles.
- Codice civile b. n. l. ‚Codice civile.‘ Spletni vir: <<https://www.gazzettaufficiale.it/dettaglio/codici/codiceCivile>>, 3. 5. 2023.
- Cohen, Anthony P. 1994 *Self Consciousness: An Alternative Anthropology of Identity*. London, New York: Routledge.
- Cole, John W. 1973 ‚Social Process in the Italian Alps.‘ *American Anthropologist* 75(3): 765–786.
- Cole, John W., in Eric R. Wolf 1999 *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. Berkley, Los Angeles: University of California Press.
- Conedera, Marco, in Patrik Krebs 2009 ‚Switzerland.‘ V: *Following Chestnut Footprints (Castanea spp.): Cultivation and Culture, Folklore and History, Traditions and Uses*. Tematska številka, ur. Damiano Avanzato. *Scripta Horticulturae* 9: 149–154.
- Coppola, Gauro 1989 ‚La montagna Alpina.‘ V: *Storia del agricoltura Italiana in età contemporanea: Spazi e paesaggi*. Piero Bevilacqua, ur. Benetke: Marsilio. Str. 495–530.
- Coren, Michele b. n. l. ‚Latterie.‘ Neobjavljena razpredelnica.
- Coren, Michele 2008 ‚Uvod.‘ V: *Terra di castagne: Prostor kostanja*. Špeter: Comunità montana del Torre, Natisone e Collio. Str. 23–42.
- Counter, Andrew J. 2010 *Inheritance in Nineteenth-Century French Culture: Wealth, Knowledge and the Family*. Oxon, New York: Modern Humanities Research Association, Routledge.
- Cozzi, Donatella 2009 ‚»The Inner Frontier«: Borders, Narratives, and Cultural Intimacy in Topolò.‘ *Traditiones* 38(2): 151–164.
- Cracina, Angelo 1978 *Gli Slavi della Val Natisone, Religiosità e folclore ladino e slavo nell'alto Friuli*. Videm: Del Bianco.
- Černo, Viljem 2006 ‚Dolino je prizadel potres.‘ V: *Terska dolina, Alta Val Torre, Val de Tor*. Celje, Gorica: Društvo Mohorjeva družba, Celjska Mohorjeva družba, Goriška Mohorjeva družba. Str. 105–112.
- Černo, Viljem 2019 ‚Preganjanje se nadaljuje: Demokratična fronta Slovencev v Benetki.‘ V: *Boj za narodne pravice in demokracijo: Povojno obnavljanje političnega življenja Slovencev v sedanjih mejah Italije*. Ivo Jevnikar, ur. Trst: Krožek Anton Gregorčič. Str. 117–135.

- Dapit, Roberto 1995 *La Slavia friulana - Beneška Slovenija. Lingue e culture: Resia, Torre, Natisone - Jezik in kultura: Rezija, Ter, Nadiža. Bibliografia ragionata - Kritisčna bibliografija*. Špeter: Zadruga Lipa.
- Dapit, Roberto 2001 'Identità resiana fra "mito" e ideologia: Gli effetti sulla lingua.' *Slavica Tergestina* 9: 301–319.
- Dapit, Roberto 2003 'Nastajanje krajevnih knjižnih jezikov pri Slovencih v Furlaniji.' V: *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje. Obdobja 20*. Ada Vidovič Muha, ur. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. Str. 301–312.
- De Luca, Barbara 2006 'Costruzioni di biodiversità: Contadini artisti e custodi, giochi di innesti e nomi di frutti: Ricerche su mele e pere nel territorio del Parco Nazionale Dolomiti Bellunesi.' V: *Biodiversità coltivata nel Parco Nazionale Dolomiti Bellunesi: Indagini agronomiche ed etnobotaniche sulle varietà dell'agricoltura tradizionale*. Feltre: Parco
- De Rossi, Antonio, ur. 2018 *Riabitare l'Italia: Le aree interne tra abbandoni e riconquiste*. Rim: Donzelli.
- Degano, Davide 2021 *Sclavanie*. Castelfranco Veneto: Penisola edizioni.
- Del Panta, Lorenzo 2002 'Popolazione, popolamento, sistemi culturali, spazi coltivati, aree boschive ed incolte.' V: *Storia dell'agricoltura Italiana: L'età contemporanea*. Reginaldo Cianferoni, Zeffiro Ciuffoletti in Leonardo Rombai, ur. Firenze: Edizioni Polistampa. Str. 19–52.
- Deleuze, Gilles, in Felix Guattari 1983 *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Dematteis, Giuseppe, ur. 2011 *Montanari per scelta: Indizi di rinascita nella montagna piemontese*. Milano: FrancoAngeli.
- Descola, Philippe 2018 *Onstran narave in kulture*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Diamandis, Stephanos 2009 'Greece.' V: *Following Chestnut Footprints (Castanea spp.): Cultivation and Culture, Folklore and History, Traditions and Uses*. Tematska številka, ur. Damiano Avanzato. *Scripta Horticulturae* 9: 63–71.
- Dipartimento della Protezione Civile b. n. l. 'Il terremoto del Friuli.' Spletni vir: <<https://servizio-nazionale.protezionecivile.gov.it/it/pagina-base/il-terremoto-del-friuli/>>, 30. 5. 2023.
- Domini, Alberto 2022 'A guardia del confine »più pacifico del mondo«: La militarizzazione del Friuli Venezia Giulia nel secondo dopoguerra.' Spletni vir: <https://www.treccani.it/magazine/chiasmo/storia_e_filosofia/Tema_libero/SSU_il_confine_pacifico>, 6. 6. 2023.
- Duša, Zdravko, in Tomaž Kočar, ur. 1999 *Nekdanji Breginj*. Breginj: Turistično društvo Breginj.
- Dzenovska, Dace 2020 'Emptiness: Capitalism Without People in the Latvian Countryside.' *American Ethnologist* 47(1): 10–26.
- Eisenstadt, Shmuel Noah 1999 'Multiple Modernities in an Age of Globalization.' *Canadian Journal of Sociology* 24(2): 283–295.

- Eriksen, Thomas Hylland 1995 *Small Places, Large Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. London: Pluto Press.
- Evans, James, in Phil Jones 2011 'The Walking Interview: Methodology, Mobility and Place.' *Applied Geography* 31(2): 849–858.
- Fabro, Michele, Rosario Raso, Dario Donno, Isidoro Riondato in Gabriele Loris Beccaro 2019 'Il germoplasma di C. sativa in Friuli Venezia Giulia: Nuovi ritrovamenti e strategie regionali di valorizzazione della filiera.' *ACTA Italus Hortus* 25: 77–82.
- Farolfi, Bernardino, in Massimo Fornasari 2011 'Agricoltura e sviluppo economico: Il caso Italiano (secoli XVIII-XX).' V: *L'agricoltura e gli economisti agrari in Italia dall'Ottocento al Novecento*. Massimo Canali, Giancarlo Di Sandro, Bernardino Farolfi in Massimo Fornasari, ur. Milano: FrancoAngeli. Str. 11–68.
- Fassio, Giulia, Luca M. Battaglini, Valentina Porcellana in Pier Paolo Viazzo 2014 'The Role of the Family in Mountain Pastoralism — Change and Continuity.' *Mountain Research and Development* 34(4): 336–343.
- Feld, Steven, in Keith H. Basso, ur. 1996 *Senses of Place*. Santa Fe: School of American Research Press.
- Floreancig, Valentino in Susanna Loszach 2016 'Il processo partecipativo: Report.' Neobjavljeno poročilo za Deželni krajevski načrt.
- Gariup, Mario, Renzo Gariup in Renzo Rucli 1994 *Topolove: Pripoved o koreninah beneške vasi. Topolò: Racconto sulle origini di un paese delle Valli del Natisone*. Špeter: Zadruga Lipa.
- Giaccomella, Alessandro, in Alberto Milano 2009 'The Pedlars of the Natisone Valleys and the Diffusion of Remondini Prints: Hypothesis For an Illustrated Catalogue.' V: *Guziranje: dalla Schiavonia veneta all'Ongheria con le stampe dei Remondini = Z Beneškega na Ogrsko s tiskovinami Remondini = From Venetian Schiavonia to Hungary with the Remondini prints*. Donatella Ruttar in Alba Zanini, ur. Srednje, Passariano: Comune di Stregna, Regione autonoma Friuli Venezia Giulia Centro di catalogazione e restauro dei beni culturali. Str. 118–126.
- Ginderachter, Maarten Van, in Jon Fox 2019 'Introduction: National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe.' V: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Maarten Van Ginderachter in Jon Fox, ur. Abingdon, New York: Routledge. Str. 1–14.
- Globočnik, Maja 2005 'Uresničevanje določil „globalnega“ zaščitnega zakona za Slovenec v Italiji.' Neobjavljena diplomska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Goody, Jack 1983 *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goody, Jack 1990 *The Oriental, the Ancient, and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grasseni, Cristina 2004 'Skilled Landscapes: Mapping Practices of Locality.' *Environment and Planning D: Society and Space* 22(5): 699–717.

- Grasseni, Cristina 2005 'Slow food, fast genes: Timescapes of authenticity and innovation in the anthropology of food.' *The Cambridge Journal of Anthropology* 25(2): 79–94.
- Grasseni, Cristina 2012 'Developing Cheese at the Foot of the Alps.' V: *Reimagining Marginalized Foods: Global Processes, Local Places*. Elizabeth Finnis, ur. Tucson: University of Arizona Press. Str. 133–155.
- Grasseni, Cristina 2014 'Re-localizing Milk and Cheese.' *Gastronomica* 14(4): 34–43.
- Gray, John 2003 'Open Spaces and Dwelling Places: Being at Home on Hill Farms in the Scottish Borders.' V: *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Setha M. Low in Denise Lawrence-Zúñiga, ur. Malden, Oxford, Carlton, Berlin: Blackwell Publishing. Str. 224–245.
- Green Belt 2021 'IKARUS: Summer Festival along the European Green Belt.' Spletni vir: <<https://www.europeangreenbelt.org/news/news/ikarus-summer-festival-along-the-european-green-belt/>>, 19. 2. 2023.
- Green, Sarah F. 2005 *Locating Marginality and Ambiguity on the Greek-Albanian Border*. Princeton: Princeton University Press.
- Gruden, Živa 1997 'Narečje in ljudsko izročilo kot sredstvo oblikovanja otrokove zaznave lastnega okolja v vrtcu.' *Traditiones* 26: 375–378.
- Guille-Escuret, George 1998 *Družbe in njihove narave*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Guion, Pasquale 1974 *La gente delle Valli del Natisone*. Videm: Arti Grafiche Friulane.
- Guo, Pei-yi 2003 'Island Builders': Landscape and Historicity Among the Langelanga, Solomon Islands.' V: *Landscape, Memory and History: Anthropological Perspectives*. London, Sterling: Pluto Press. Str. 189–210.
- Gupta, Akhil, in James Ferguson 1997 'Culture, Power, Place: Ethnography at the End of an Era.' V: *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*. Durham, London: Duke University Press. Str. 1–32.
- Gus, Michela 2013 *La soria dei mulini di Drenchia e Grimacco*. Premariacco: Juliagraf.
- Hajnal, John 1965 'European Marriage Patterns in Perspective.' V: *Population in History*. David Victor Glass in David Edward Charles Eversley, ur. New York: Routledge. Str. 101–143.
- Halbwachs, Maurice 2001 *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Heller, Michael A. 1998 'The Tragedy of the Anticommons: Property in the Transition from Marx to Markets.' *Harvard Law Review* 111(3): 621–688.
- Herzfeld, Michael 1997 *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. London: Routledge.
- Herzfeld, Michael 2004 *The Body Impolitic: Artisans and Artifice in the Global Hierarchy of Value*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Hilton, Amanda 2022 'Amara e Bella, Bitter and Beautiful: A Praxis of Care in Valuing Sicilian Olive Oil and Landscapes.' *Economic Anthropology* 9: 257–269.
- Hirsch, Eric 1995 'Landscape: Between Place and Space.' V: *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Clarendon Press. Str. 1–31.

- Hirsch, Eric, in Michael O'Hanlon, ur. 1995 *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Clarendon Press.
- Hobsbawm, Eric 1983 'Introduction: Inventing Traditions.' V: *The Invention of Tradition*. Eric Hobsbawm in Terence Ranger, ur. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 1–15.
- Holbraad, Martin 2021 'The House of Spirits.' *The Cambridge Journal of Anthropology* 39(2): 112–127.
- Holmes, R. Douglas 1989 *Cultural Disenchantments: Worker Peasantries in Northeast Italy*. New Jersey, Oxford: Princeton University Press.
- IKARUS 2021 'Cultura: Ikarus, progetto che interpreta la vocazione del territorio.' Spletni vir: <<https://www.regione.fvg.it/rafvf/comunicati/comunicato.act?dir=/rafvf/cms/RAFVG/notiziedallagiunta/&nm=20210901165539006>>, 15. 5. 2023.
- Ilich, Iztok 2013 'Rožinca – veliki šmaren Slovencev v Nadiški Benečiji.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 53(3–4): 116–118.
- Ingold, Tim 1993 'The Temporality of the Landscape.' *World Archaeology* 25(2): 152–174.
- ISTAT 2023 'Popolazione residente al 1° gennaio: Friuli-Venezia Giulia.' Spletni vir: <<http://dati.istat.it/Index.aspx?QueryId=19101&lang=en#>>, 30. 4. 2023.
- Jaculin, Giuseppe 1996 *Gli Slavi del Natisone*. Tavagnacco, Videm: Arti grafiche friulane.
- Jagodic, Devan, Majda Kaučič-Baša in Roberto Dapit 2016 'Situazione linguistica degli sloveni in Italia.' V: *Una comunità nel cuore dell'Europa: Gli sloveni in Italia dal crollo del Muro di Berlino alle sfide del terzo millennio*. Norina Bogatec in Zaira Vidau, ur. Rim: Carocci editore. Str. 71–96.
- Jahn, Jens-Eberhard 1999 'New Croatian Language Planning and its Consequences for Language Attitudes and Linguistic Behavior - The Istrian Case.' *Language and Communication* 19(4): 329–354.
- Jezernik, Božidar 2008 '»Svoji k svojim!«: Politične in družbene dimenzije slovenskega narodnega vprašanja.' *Etnolog* 18: 65–72.
- Jezernik, Božidar 2011 *Divja Evropa: Balkan v očeh zahodnih politikov*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Jezernik, Božidar 2013 *Nacionalizacija preteklosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Jezernik, Božidar 2016 'The role of great men as the pillars of Slovenian nationalism.' *Traditiones* 45(1): 65–82.
- Jezernik, Božidar, in Jurij Fikfak 2018 'Cultural heritage of the great war.' *Traditiones* 47(1): 7–32.
- Judson, Pieter M. 2018 *Habsburški imperij: Nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia.
- Kalc, Aleksej 1994 'Smernice preučevanja izseljenstva v slovenskem zamejstvu v Italiji in slovensko izseljevanje z zamejskega prostora v delih italijanskih avtorjev.' *Dve domovini* 5: 151–175.

- Kalc, Aleksej 1997 ,Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora: Teme in problemi.' *Annales* 10: 193–214.
- Kalc, Aleksej 2000 ,Prispevki za zgodovino izseljevanja iz Beneške Slovenije: Primer občine Sovodnje/Savogna.' *Dve domovini* 11/12: 175–202.
- Kalc, Aleksej 2018 ,Izseljevanje iz Beneške Slovenije v Severno Ameriko na začetku 20. stoletja na podlagi ladijskih potniških seznamov.' *Dve domovini* 47: 107–126.
- Kalc, Aleksej, in Maja Kodrič 1992 ,Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije.' *Zgodovinski časopis* 46(2): 197–210.
- Kamusella, Tomasz 2017 ,The Normative Isomorphism of Language, Nation and State.' V: *Understanding Central Europe*. Marcin Moskalewicz in Wojciech Przybylski, ur. London: Routledge. Str. 57–92.
- Kertzer, David I. 1991 ,Household History and Sociological Theory.' *Annual Review of Sociology* 17: 155–179.
- Kladnik, Drago, Matjaž Geršič, Primož Pipan in Manca Volk Bahun 2019 'Land-use changes in Slovenian terraced landscapes.' *Acta Geographica Slovenica* 59(2): 119–141.
- Knight, John 1996 ,When Timber Grows Wild: The Desocialisation of Japanese Mountain Forests.' V: *Nature and Society: Anthropological Perspectives*. Philippe Descola in Gisli Palsson, ur. London, New York: Routledge. Str. 221–239.
- Kobilja Glava 2021 *Dreške Ojmeta/Nozze a Drenchia*. Čedad: Most, Združenje don Eugenio Blanchini.
- Komac, Miran 1991 ,Migracijski procesi v Furlaniji-Juljski krajini s posebnim ozirom na Beneške Slovence.' *Zgodovinski časopis* 45: 639–649.
- Komac, Miran 1992 ,Od pasivne k aktivni emigraciji: Zveza slovenskih izseljencev iz Furlanije- Juljske krajine, njen nastanek ter delovanje do potresa leta 1976.' *Razprave in gradivo* 26/27: 51–71.
- Komac, Miran 1993 ,Questi Slavi bisogna eliminarli: Usoda Beneške Slovenije? (raziskovalni kroki).' *Razprave in gradivo* 28: 124–135.
- Komac, Miran 1998 ,Povojno nasilje v Beneški Sloveniji.' *Acta Histriae* 6: 285–298.
- Kosi, Jernej 2010 ,Je bil proces formiranja slovenskega naroda v 19. stoletju res zgolj končni nasledek tisočletne slovenske kontinuitete?' *Zgodovinski časopis* 64(1–2): 154–175.
- Kosi, Jernej 2013 *Kako je nastal slovenski narod: Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia.
- Kozorog, Miha 2009 *Antropologija turistične destinacije v nastajanju: Prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Kozorog, Miha 2013a ,Poskusno o Benečiji s konceptom odročnosti: migracije in konstrukcija kraja.' *Ars & Humanitas* 7(2): 136–149.
- Kozorog, Miha 2013b *Festivalski kraji: Koncepti, politike in upanje na periferiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

- Kozorog, Miha 2014a 'Identitetne politike, evropsko povezovanje in slovenska etničnost v Benečiji.' V: *Ponovno izrisovanje meja: Transformacije identitet in redefiniranje kulturnih regij v novih političnih okoliščinah 12. slovensko-hrvaške etnološke vzporednice*. Marijana Belaj, Zoran Čiča, Anita Matkovič, Tita Porenta in Nevena Škrbić Alempijević, ur. Zagreb, Ljubljana: Hrvatsko etnološko društvo, Slovensko etnološko društvo. Str. 71–87.
- Kozorog, Miha 2014b 'Postajanje: Praznovanje življenja v beneški vasi.' V: *Praznična večglasja: Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Ingrid Gradišnik Slavec, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Str. 213–236.
- Kozorog, Miha 2014c 'The Ritual of Change in a Remote Area: Contemporary Arts and the Renewal of a Post-Cold War Place.' V: *The Ritual Year 8: Migrations*. Dobrinka Parusheva in Lina Gergova, ur. Sofia: Institute of Ethnology and Folklore Studies in Ethnographic Museum at the Bulgarian Academy of Sciences. Str. 43–62.
- Kozorog, Miha 2017 'Ontološki obrat v antropologiji: Gostujoči uvodnik.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57(3–4): 5–7.
- Kozorog, Miha 2019a 'On the Border: Perspectives on Memory Landscapes between Slovenia and Italy.' V: *Rediscovering the Great War*. Uroš Košir, Matija Črešnar in Dimitrij Mlekuž, ur. London, New York: Routledge. Str. 63–76.
- Kozorog, Miha 2019b '“They Feed Here and Live There”: Borderwork With Wildlife in Slovenia's North-East Corner.' *Traditiones* 48(1): 191–211.
- Kralj, Ana, in Tanja Renner 2009 'Izkušnje meje v času treh generacij.' V: *Podobe obmejnosti*. Mateja Sedmak, ur. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Annales. Str. 37–60.
- Kravanja, Boštjan 2021 'Dediščina soške fronte v luči heterotopij, utopij in drugih »drugih prostorov«.' V: *Dediščina prve svetovne vojne: Reprezentacije in reinterpretacije*. Jurij Fikfak in Božidar Jezernik, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 197–228.
- Kremenić, Tanja, Mauro Varotto in Goran Andlar 2021 'Multicellular Sheepfolds (Mrigari) As Monumental Shepherds' Dry Stone Wall Architecture: A Cres-Lošinj Archipelago Case Study.' *Studia Ethnologica Croatica* 33: 243–274.
- Kučan, Ana 1998 *Krajina kot nacionalni simbol*. Ljubljana: Sophia.
- Kusenbach, Margarethe 2003 'Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool.' *Ethnography* 4: 455–485.
- Kutin, Barbara Ivančič 2016 'Bivališča »krivopet«: Lokacije in mikrotoponimi.' *Studia Mythologica Slavica* 19: 169–185.
- Lai, Franco 2000 *Antropologia del paesaggio*. Rim: Carocci editore.
- Lai, Franco 2011 'Paesaggi abbandonati in Sardegna: Per una antropologia del «Terzo Paesaggio».' V: *Antropologia del «Terzo Paesaggio»*. Franco Lai in Nadia Breda, ur. Rim: CISU. Str. 8–27.
- Lai, Franco, in Nadia Breda, ur. 2011 *Antropologia del «Terzo Paesaggio»*. Rim: CISU.
- Langston, Keith, in Anita Peti-Stanić 2014 *Language Planning and National Identity in Croatia*. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.

- Laslett, Peter 1977 ,Characteristics of the Western Family Considered Over Time.' *Journal of Family History* 2: 89–115.
- Laslett, Peter 1983 ,Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared.' V: *Family Forms in Historic Europe*. Richard Wall, Jean Robin in Peter Laslett, ur. Cambridge, New York: Cambridge University Press. Str. 513–563.
- Ledinek Lozej, Špela 2017 ,Local Cultural Heritage Collections from the Slovenian-Italian Border Region.' V: *Cultural heritage: Scenarios 2015-2017*. Simona Pinton in Lauso Zagato, ur. Benetke: Ca' Foscari. Str. 607–622.
- Ledinek Lozej, Špela 2019 ,Planine v Nadiških dolinah: Pretekle prakse in sodobna dediščina.' *Goriški letnik – Zbornik Goriškega muzeja* 43: 93–108.
- Ledinek Lozej, Špela 2020 ,Collaborative Inventory: A Participatory Approach To Cultural Heritage Collections.' V: *Participatory research and planning in practice*. Janez Nared in David Bole, ur. Cham: Springer International Publishing. Str. 121–131.
- Ledinek Lozej, Špela, in Katarina Šrmpf Vendramin 2020 ,Dediščinjenje prehrane med Alpami in Jadranom.' *Traditiones* 49(3): 7–16.
- Ledinek Lozej, Špela, Nataša Rogelja in Urša Kanjir 2018 ,Walks Through the Multi-Layered Landscape of Šavrinke' Istria: Eggs, Books, Backpacks and Stony Paths.' *Landscape Research* 43(5): 600–612.
- Ledinek Lozej, Špela, in Miha Peče 2014 ,Povezovanje krajevnih zbirk kulturne dediščine z informacijsko-komunikacijskimi tehnologijami: Primer „ZBORZ-BIRK“.' *Knjižnica: Revija za področje bibliotekarstva in informacijske znanosti* 58(3): 41–57.
- Lee, Jo, in Tim Ingold 2006 ,Fieldwork on Foot: Perceiving, Routing, Socializing.' V: *Locating the Field*. Simon Coleman in Peter Collins, ur. London: Routledge. Str. 67–85.
- Lefebvre, Henri 2004 *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*. London: Continuum.
- Ličen, Daša 2017 ,»Manjšine« in »večine« v prikazih tržaške zgodovine: Med nacionalnimi in kozmopolitskimi narativi.' V: *Nemi spomini: Manjšine med obrobjem in osredjem*. Saša Poljak Istenič, Katja Hrobat Virgolet in Mateja Habinc, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 103–122.
- Löffler, Roland, Michael Beismann, Judith Walder in Ernst Steinicke 2014 ,New Highlanders in Traditional Out-migration Areas in the Alps.' *Revue de géographie alpine* 102: 1–17.
- Malkki, Liisa H. 1997 ,National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity among Scholars and Refugees.' V: *Culture, Power, Place: Ethnography at the End of an Era*. Akhil Gupta in James Ferguson, ur. Durham, London: Duke University Press. Str. 52–75.
- Marcuzzi, Giorgio 1989 ,Demographic characteristics of German linguistic islands of the Southern Alps (Italy and Tessin, Switzerland).' *Anthropologischer Anzeiger* 47(2): 109–127.
- Marinelli, Olinto 1912 *Guida delle Prealpi Giulie*. Videm: Societa Alpina Friulana.

- Matičev, Milko 1948 ,O etnografiji in folklori zapadnih Slovencev.' *Slovenski etnograf* 1: 9–56.
- Mattana, Ugo 2006 *Il paesaggio dell'abbandono nelle Prealpi trevigiane orientali: Tra il Passo di San Boldo e la Sella di Fadalto*. Caselle di Sommacampagna: Cierre edizioni.
- Mattalia, Giulia, Gabriele Volpato, Paolo Corvo in Andrea Pieroni 2018 ,Interstitial but Resilient: Nomadic Shepherds in Piedmont (Northwest Italy) Amidst Spatial and Social Marginalization.' *Human Ecology* 46(5): 747–757.
- Mauss, Marcel 1973 ,Techniques of the Body.' *Economy and Society* 2(1): 70–88.
- Maxwell, Alexander 2006 ,Why the Slovak Language Has Three Dialects: A Case Study in Historical Perceptual Dialectology.' *Austrian History Yearbook* 37: 141–162.
- Merkù, Pavle 2006 *Krajevno imenoslovje na slovenskem zahodu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Minnich, Robert G. 1993 *Socialni antropolog o Slovencih: Zbornik socialnoantropoloških besedil*. Ljubljana: SLORI.
- Mlekuž, Jernej 2002 ,Proučevanje učinkov migracij na vrednotenje prostora med izseljenci iz Nadiške Beneške Slovenije.' Neobjavljena magistrska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.
- Mlekuž, Jernej 2003 ,»Mali« prispevek k vprašanju »povratništva«: Življenjski pripovedi migrantov povratnikov iz Beneške Slovenije – potovanji brez vrnitve?' *Dve domovini* 17: 67–94.
- Mlekuž, Jernej 2004a ,Kaj, kako in mogoče še zakaj so tako pisali o izseljevanju in izseljencih iz Beneške Slovenije v časniku Matajur v letih 1951–1960.' *Dve domovini* 20: 175–192.
- Mlekuž, Jernej 2004b ,Življenjska pripoved migrantke Luise: Prispevek za »drugačno« družbeno geografijo.' *Geografski Vestnik* 76(1): 37–51.
- Mlekuž, Jernej 2004c ,Izbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjstvih italijanskih mest: Tiha, grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba.' *Dve domovini* 19: 141–164.
- Mujić, Ibrahim, Jelena Živković, Vildana Alibabić, Zlata Tuzlak, Sanja Novak-Agbaba, Željko Prgomet in Marilena Idžojić 2009 ,Bosnia & Herzegovina.' V: *Following Chestnut Footprints (Castanea spp.): Cultivation and Culture, Folklore and History, Traditions and Uses*. Tematska številka, ur. Damiano Avanzato. *Scripta Horticulturae* 9: 20–23.
- Musoni, Francesco 1898 *Tra gli Sloveni di Montefosca*. Videm: Tipografia di Domenico del Bianco.
- Musoni, Francesco 1912 ,Gli abitanti.' V: *Guida delle Prealpi Giulie*. Videm: Società Alpina Friulana. Str. 106–179.
- Musoni, Francesco 1914 *Nuove ricerche di antropogeografia nelle prealpi del Natisone*. Videm: Tipografia Domenico del Bianco.
- Navaro-Yashin, Yael 2009 ,Affective Spaces, Melancholic Objects: Ruination and the Production of Anthropological Knowledge.' *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15(1): 1–18.

- Nediške doline 2020 ‚Valli del Natisone: passeggiata alla scoperta del castagno.‘ Spletni vir: <https://www.youtube.com/watch?v=_Q39fVGxJTc&t=22s>, 30. 2. 2023.
- Núñez Seixas, Xosé M., in Fernando Molina 2018 ‚Regionalism in South-Western Europe: France, Spain, Italy and Portugal.‘ V: *Regionalism and Modern Europe: Identity Construction and Movements from 1890 to the Present Day*. Xosé M. Núñez Seixas in Eric Storm, ur. London: Bloomsbury Publishing. Str. 233–249.
- Núñez Seixas, Xosé M., in Eric Storm 2018 ‚Introduction: Region, Nation and History.‘ V: *Regionalism and Modern Europe: Identity Construction and Movements from 1890 to the Present Day*. Xosé M. Núñez Seixas in Eric Storm, ur. London: Bloomsbury Publishing. Str. 1–24.
- Oddelek za aplikativno biologijo varstva rastlin Univerza v Vidmu 2008 ‚Risanamento di un castagneto dal cancro della corteccia: Sanacija kostanjevega nasada, ki ga je napadel kostanjev rak.‘ V: *Terra di castagne: Prostor kostanja*. Špeter: Comunità montana del Torre, Natisone e Collio. Str. 121–158.
- Olwig, Kenneth R. 1996 ‚Recovering the Substantive Nature of Landscape.‘ *Annals of the Association of American Geographers* 86(4): 630–653.
- Olwig, Kenneth R. 2013 ‚The Law of Landscape and the Landscape of Law: The Things that Matter.‘ V: *The Routledge Companion to Landscape Studies*. Abingdon, New York: Routledge. Str. 253–262.
- Orbanić, Branko, Vinko Zupančič in Eda Benčič-Mohar 2012 *Priročnik za suhogradnjo. Priročnik za suhogradnjo*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine. Spletni vir: <https://www.zvkds.si/sites/www.zvkds.si/files/uploads/files/publication/suhogradnja_prirocnik.pdf>, 21. 6. 2023.
- Osinski sporazumi 1987 ‚Osinski sporazumi.‘ Spletni vir: <<https://www.unimc.it/maremap/it/data-jus/files-accordi-bilaterali-conclusi-da-italia/accordi-con-la-rsfy-stati-successori-slovenia-croazia-rfy-montenegro/1975OsimoTreaty.pdf>>, 12. 6. 2021.
- Özyürek, Esra 2006 *Nostalgia for the Modern: State Secularism and Everyday Politics in Turkey*. Durham: Duke University Press.
- Pacini, Giacomo 2014 *Le altre Gladio: La lotta segreta anticomunista in Italia: 1943-1991*. Torino: Einaudi.
- Panjek, Aleksander 2015 *Kulturna krajina in okolje Krasa: O rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, Aleksander 2022 ‚Land Will Tear Us Apart: Family-farm Division and Real Estate Market in Slovenia (Sixteen to Eighteenth Centuries).‘ *The history of the family* 27(1): 54–81.
- Panjek, Aleksander, in Ines Beguš 2014 ‚Matajur e Colovrat: Ordinamento e sostenibilità del pascolo: Un confronto tra i versanti veneto e asburgico nelle Alpi Giulie in età moderna.‘ *Histoire des Alpes = Storia delle Alpi = Geschichte der Alpen* 19: 35–55.
- Pascolini, Mauro 1992 ‚L'alpeggio nelle Valli del Natisone: La perdita di un originale modello di sfruttamento delle risorse.‘ V: *Studi in memoria di Giorgio Valusi*. Vincenzo Orioles, ur. Alessandria: Edizione dell'Orso. Str. 45–62.

- Pascolini, Mauro 2002 ,Le Valli del Natisone e la montagna Friulana: Un quadro di riferimento conoscitivo per le politiche di sviluppo.' V: *Forum di sviluppo locale: Atti di un percorso partecipativo: novembre 2001-novembre 2002*. Mauro Pascolini, ur. Videm: Natisone Gal. Str. 15–32.
- Pascolini, Mauro, in Barbara Cernetig 2000 ,Il territorio dalla banda di levante è montagna et bagnato da quattro fiumi... Natisone, Elbaron, Iudri et Azida: Ambiente, luoghi e uomini nelle Valli del Natisone.' V: *Valli del Natisone, Nediške doline: Ambiente, Cultura materiale, Arte, Tradizioni popolari, Lingua, Storia*. Špeter: Cooperativa Lipa editrice. Str. 35–55.
- Pasqualini, Lorenzo 2018 ,Pioggia, ecco i luoghi dove piove di più in Italia.' Spletni vir: <<https://www.ilmeteo.net/notizie/divulgazione/pioggia-ecco-i-luoghi-dove-piove-di-piu-in-italia.html>>, 13. 4. 2023.
- Perco, Daniela, in Mauro Varotto, ur. 2004 *Uomini e paesaggi del Canale di Brenta*. Verona: Cierre.
- Peršič, Ana 2008 ,Položaj slovenske manjšine v Videmski pokrajini v Italiji po sprejemu zakona za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji Julijski krajini.' Neobjavljena diplomska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Perusini, Gaetano 1978 ,Le forme della vita rurale nella Slavia Italiana.' V: *La storia della Slavia Italiana*. Špeter, Trst: Založništvo tržaškega tiska. Str. 43–56.
- Petricig, Paolo 1988 *Per un Pugno di Terra Slava*. Trst: Editoriale Stampa Triestina.
- Petricig, Paolo 1997 *Pod senco Trikolore*. Špeter: Lipa.
- Piano paesaggistico regionale b. n. l. ,Piano paesaggistico regionale: Valli orientali e Collio.' Avtonomna dežela Furlanija-Juljska krajina.
- Piermattei, Sandro 2007 *Antropologia ambientale e paesaggio agrario*. Perugia: Morlacchi Editore.
- Piermattei, Sandro 2012 ,Il giardino perduto: Ecologie morali in un paesaggio montano.' V: *Lettere di paesaggi*. Cristina Papa, ur. Milano: Edizioni Angelo Guerini e Associati. Str. 111–130.
- Pirinoli, Christine 2005 ,Erasing Palestine to Build Israel: Landscape Transformation and the Rooting of National Identities.' *Études Rurales* 173–174(1/2): 67–85.
- Poljak Istenič, Saša, ur. 2015 *Kulturna dediščina med Alpami in Krasom: Vodnik po zbirkah. L'eredità culturale fra Alpi e Carso: Guida alle collezioni*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Porta, Ottavia 2014 ,Il consumo di castagne: Da necessità a voluttà.' Neobjavljeno besedilo. Pollenzo: Univerza za gastronomske znanosti.
- Predan, Izidor 1973 ,Gospodarski in kulturno-prosvetni položaj v Beneški Sloveniji.' *Geografski obzornik* 20(3–4): 33–38.
- Predan, Stefano 2008 ,Predstavilo projekta.' V: *Terra di castagne: Prostor kostanja*. Špeter: Comunità montana del Torre, Natisone e Collio. Str. 21–23.
- Prevel, S. S. 1932 ,O navadah in posebnostih Beneških Slovencev.' *Luč: poljudno-znanstveni zbornik* 8: 3–10.

- Rao, Riccardo 2013 ,Una civiltà del castagno: Uomini e boschi nell'Appennino ligure-piemontese durante l'apogeo del medioevo (secoli XII - metà XIV).*' Archivio Storico Italiano* 171(2): 207–228.
- Rapp, Rayna 2020 ,Afterword: Unsettling Care for Anthropologists.*' Anthropology & Humanism* 45(1): 255–259.
- Ravnik, Mojca 2003 ,Družina in selitveni pojavi v Nadiških dolinah v Beneški Sloveniji.*' Traditiones* 32(1): 29–55.
- Ravnik, Mojca 2006 ,Vstop v Evropsko unijo v dolini Idrije.*' Traditiones* 35(1): 167–182.
- Ravnik, Mojca 2008 ,Pustne šege v Benečiji v kontekstu selitvenih gibaj in položaja slovenskega narečja.*' V: Čar izročila: Zapuščina Nika Kureta (1906-1995).* Helena Ložar-Podlogar in Ingrid Slavec Gradišnik, ur. Založba ZRC. Str. 281–301.
- Ravnik, Mojca 2017 ,Pomen tradicionalne kulture za samorealizacijo in družbeno komunikacijo med slovensko manjšino v videmski pokrajini.*' Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57(3–4): 128–134.
- Ravnik, Mojca, in Špela Ledinek Lozej 2016 ,Sodelovanje raziskovalcev in lokalnih skupnosti na čezmejnem območju med Alpami in Krasom: Primer projekta »Zborzbirk«.*' V: Srednjeevropsko povezovanje etnologov in kulturnih antropologov kot izziv današnjemu času: 13. vzporednice med slovensko in hrvaško etnologijo = Srednjeevropsko povezivanje etnologa i kulturnih antropologa kao izazov današnjemu vremenu: 13. hrvatsko-slovenske etnološke paralele.* Jadranka Grbić Jakopović, Tanja Kovačić, Anita Matković, Saša Renčelj, Luka Šešo, Nives Sulić, Lucija Mihaljević, Tihana Rubić, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 53–65.
- Repič, Jaka 2014 ,Gibanje kot prostorske prakse in ekonomske strategije na primeru družinskega sirarstva v Bohinju.*' Ars & Humanitas* 8(1): 38–57.
- Repič, Jaka 2021a ,Odročnost Solčavskega in turistično pregrevanje alpskega okolja.*' V: Razgledi treh dolin.* Blaž Bajič, Ana Svetel in Veronika Zavratnik, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 105–109.
- Repič, Jaka 2021b ,Spominska krajina in dediščina prve svetovne vojne v Julijskih Alpah.*' V: Dediščina prve svetovne vojne: Reprezentacije in reinterpretacije.* Jurij Fikfak in Božidar Jezernik, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 175–196.
- Riccarand, Elio 2015 *Cara Giulia...ti racconto la storia della Valle d'Aosta.* Saint-Christophe: Musumeci Editore.
- Rogelja Caf, Nataša in Špela Ledinek Lozej 2021 ,Hodim, pišem, raziskujem: Refleksija hoje in pisanja v etnološkem in antropološkem raziskovanju.*' Etnolog* 31: 67–86.
- Rucli, Renzo 1994a ,Prebivalstvo.*' V: Topolove: Pripoved o koreninah beneške vasi. Topolò: Racconto sulle origini di un paese delle Valli del Natisone.* Renzo Rucli, ur. Špeter: Zadruga Lipa. Str. 81–108.
- Rucli, Renzo 1994b ,Ozemlje in naselje.*' V: Topolove: Pripoved o koreninah beneške vasi. Topolò: Racconto sulle origini di un paese delle Valli del Natisone.* Renzo Rucli, ur. Špeter: Zadruga Lipa. Str. 108–154.
- Rucli, Renzo 1998 *Kozolec – monumento dell'architettura rurale – spomenik ljudske arhitekture.* Špeter: Lipa.

- Rucli, Renzo 2000 ,La costruzione del territorio delle Valli del Natisone.' V: *Valli del Natisone, Nediške doline: Ambiente, Cultura materiale, Arte, Tradizioni popolari, Lingua, Storia*. Špeter: Cooperativa Lipa editrice. Str. 59–75.
- Rucli, Renzo 2003 *Il paesaggio antropizzato delle Valli del Natisone: Modificazioni e persistenze. Kulturna krajina Nadiških dolin: Spreminjanja in ohranjanja*. Špeter, Čedad: Študijski center Nediža, Kulturno društvo Ivan Trinko.
- Rucli, Vida 2021 ,Misli ti margino margine.' *Trinkov koledar*: 105–110.
- Rutar, Simon 1899 *Beneška Slovenija: Prirodnoznanstveni in zgodovinski opis (15 podob)*. Ljubljana: Matica Slovenska.
- Ruttar, Donatela in Alba Zanini 2009 *Guziranj: dalla Schiavonia veneta all'Ongheria con le stampe dei Remondini = Z Beneskega na Ogrsko s tiskovinami Remondini = From Venetian Schiavonia to Hungary with the Remondini prints*. Donatela Ruttar in Alba Zanini, ur. Srednje, Passariano: Comune di Stregna, Regione autonoma Friuli Venezia Giulia Centro di catalogazione e restauro dei beni culturali.
- Sacchi, Paola in Pier Paolo Viazzo 2014 ,Family and Household. V: *A Companion to Mediterranean History*. Peregrine Horden in Sharon Kinoshita, ur. Chichester: John Wiley & Sons. Str. 234–249.
- Sauer, Carl O. 1996 ,The Morphology of Landscape.' V: *Human Geography: An Essential Anthology*. John A. Agnew, David J. Livingstone in Alisdair Rogers, ur. Oxford: Blackwell Publishing. Str. 296–315.
- Scaramelli, Caterina 2018 ,»The Wetland is Disappearing«: Conservation and Care on Turkey's Kızılırmak Delta.' *International Journal of Middle East Studies* 50: 405–425.
- Scaramellini, Guglielmo 2008 'Terraced landscapes in the Alpin area: Geohistorical observations and analytical perspectives.' V: *Terraced landscapes of the Alps*. Guglielmo Scaramellini in Mauro Varotto, ur. Venice: Marsilio. Str. 10–18.
- Scarel, Alviano 2008 ,Indagine varietale – raziskava o sortah.' V: *Terra di castagne: Prostor kostanja*. Špeter: Comunità montana del Torre, Natisone e Collio. Str. 43–120.
- Scaunich, Egidio 1988 *Convalli del Natisone*. Videm: Designgraf.
- Schneider, Jane, ur. 1998 *Italy's "Southern Question": Orientalism in One Country*. New York: Bloomsbury Academic.
- Seidl, Nadja Penko, Mateja Šmid Hribar, Jelka Hudoklin, Tomaž Pipan in Mojca Golobčič 2021 ,Defining landscapes, and their importance for national identity—A case study from Slovenia.' *Sustainability* 13(11): 1–18.
- Senčar Mrdaković, Marko 2021 ,Politična ekologija smučarskega turizma v dolini Pitztal: Združitev Pitztalskega in Ötztalskega ledenika.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62(1): 33–44.
- Sereni, Emilio 2020 *Storia del paesaggio agrario italiano*. Bari, Rim: Laterza.
- Sinuello, Angelo 2018 'Modificazioni del paesaggio del Monte Matajur a seguito dell'abbandono dell'attività del pascolo.' Neobjavljena magistrska naloga. Trst: Univerza v Trstu, Oddelek za vede o življenju.

- Simonetti, Gualtiero 2000 'Il paesaggio naturale delle Valli del Natisone.' V: *Valli del Natisone, Nediške doline: Ambiente, Cultura materiale, Arte, Tradizioni popolari, Lingua, Storia*. Špeter: Cooperativa Lipa editrice. Str. 9–25.
- Solar, Anita, Zoran Grecs, Gabrijel Seljak, Gregor Osterc, Franc Stampar in Dušan Jurc 2009 'Slovenia.' V: *Following Chestnut Footprints (Castanea spp.): Cultivation and Culture, Folklore and History, Traditions and Uses*. Tematska številka, ur. Damiano Avanzato. *Scripta Horticulturae* 9: 128–133.
- SSKJ b. n. l. 'cajna.' Spletni vir: <<https://www.fran.si/133/sskj2-slovar-slovenskega-knjznega-jezika-2/4464098/cajna?View=1&Query=cajna>>, 25. 3. 2023.
- Stacul, Jaro 2003 *The Bounded Field: Localism and Local Identity in an Italian Alpine Valley*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Stavrianos, Leften Stavros 1981 *Global Rift: The Third World Comes of Age*. New York: William Morrow And Company.
- Steinicke, Ernst, Igor Jelen, Gerhard Karl Lieb, Roland Löffler in Peter Čede 2016 'Slovenes in Italy: A Fragmented Minority.' *European Countryside* 8(1): 49–66.
- Steinicke, Ernst, Peter Čede, Roland Löffler in Igor Jelen 2014 'Newcomers nelle regioni periferiche delle Alpi. Il caso dell'area di confine tra Italia e Slovenia Nelle Alpi Giulie.' *Rivista Geografica Italiana* 121(1): 1–20.
- Strang, Veronica 2003 'Moon Shadows: Aboriginal and European Heroes in an Australian Landscape.' V: *Landscape, Memory and History: Anthropological Perspectives*. London, Sterling: Pluto Press. Str. 108–136.
- Stranj, Pavel 1989 *La comunità sommersa – Sloveni in Italia dalla A alla Ž*. Trst: SLORI.
- Strathern, Andrew in Pamela J. Stewart 2003 'Epilogue.' V: *Landscape, Memory and History: Anthropological Perspectives*. London, Sterling: Pluto Press. Str. 229–236.
- Špehonja, Nino 2012 *Besednjak Nediško-Taljansko*. Spletni vir: <<http://bos.zrc-sazu.si/c/Dial/Špehonja/Špehonja%202012%20-%20Besednjak%20Ned-Ita.pdf>>, 24. 6. 2022.
- Šumi, Irena 2000 *Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki pre-soji*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Šušnjar, Janja 2019 'Projektna študija novih oblik prebivanja v Kraju Topolò / Topolove: Sul margine, na robu v medprostoru Slovenije in Italije, narave in gra-jenega, umetnosti in življenja.' Neobjavljena magistrska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.
- Taylor, T. J. P. 1956 *Habsburška monarhija 1809-1918*. Ljubljana: DZS.
- Terzo giardino b. n. l. 'Terzo giardino.' Spletni vir: <<https://luoghidelcontemporaneo.beniculturali.it/terzo-giardino>>, 30. 4. 2023.
- Testori, Giulia 2014 'Land Grouping as Common Property, a Strategic Interpretation of the Past to Protect and Valorize Rural Areas: The Case of Valli del Natisone.' Neobjavljeno besedilo. Leuven: Univerza v Leuvnu.
- Teti, Vito 2014 *Il senso dei luoghi: Memoria e storia dei paesi abbandonati*. Rim: Donzelli.
- Teti, Vito 2015 *Terra inquieta: Per un'antropologia dell'erranza meridionale*. Soveria Mannelli: Rubbettino.

- Teti, Vito 2017 *Quel che resta: L'Italia dei paesi, tra abbandoni e ritorni*. Rim: Donzelli.
- Thelen, Tatjana 2015 'Care as Social Organization: Creating, Maintaining and Dissolving Significant Relations.' *Anthropological Theory* 15(4): 497–515.
- Tilley, Christopher, in Kate Cameron-Daum 2017 *An Anthropology of Landscape*. London: UCL Press.
- Titl, Julij 1993 'Značilnosti kopske agrarne pokrajine.' V: *Mediteran v Sloveniji*. Tematska številka, ur. *Casopis za kritiko znanosti* 21(158–169): 51–60.
- Tomasetig, Ada, ur. 2011 *Od Idrije do Nediže: Benetija. Dal Judrio al Natisone: Slavia Friulana*. Reana del Rojale: Chiandetti.
- Trinko, Ivan 1899a 'Italski Slovenci.' *Edinost* 24(38).
- Trinko, Ivan 1899b 'Italski Slovenci [2].' *Edinost* 24(37).
- Trinko, Ivan 1899c 'Italski Slovenci 1.' *Edinost* 24(36).
- Trinkov koledar 2011 *Trinkov koledar*. Čedad: Kulturno društvo Ivan Trinko.
- Tronto, Joan C. 1993 *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York, London: Routledge.
- Trusgnach, Andreina 2022 *Pingulauenca ki jo nie bluo = L'altalena che non c'era*. Trst: EST.
- Trusgnach, Margherita 2000 *Same misli*. Čedad: Kulturno društvo Ivan Trinko.
- Tsing, Anna Lowenhaupt 1993 *In the Realm of the Diamond Queen*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Tsing, Anna Lowenhaupt 2015 *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Turnšek, Metod 1954a *Rod za mejo: Zgodovina in socialna slika Beneške Slovenije in Režije*. Trst.
- Turnšek, Metod 1954b *Od morja do Triglava: Narodopisni zapiski iz slovenskega obrobja. Knj. 2, Od idrijskih, nediških in tarčinskih Slovencev do Režijancev*. Trst: Zgodovinsko-narodopisni inštitut.
- Turri, Eugenio 2000 *La megalopoli padana*. Benetke: Marsilio.
- Turri, Eugenio 2010 *Il paesaggio come teatro: Dal territorio vissuto al territorio rappresentato*. Benetke: Marsilio.
- Turri, Eugenio 2014 *Semiologia del paesaggio italiano*. Benetke: Marsilio Editori.
- UNESCO b. n. l. 'Art of dry stone walling, knowledge and techniques.' Spletni vir: <<https://ich.unesco.org/en/RL/art-of-dry-stone-walling-knowledge-and-techniques-01393>>, 15. 5. 2023.
- Valentinčič, Dejan 2015a 'Zaščitna zakonodaja za slovensko jezikovno manjšino v Italiji in občina Režija: Manjšinske pravice med pravom in politiko.' *Zbornik znanstvenih razprav* 75: 161–187.
- Valentinčič, Dejan 2015b 'Ko vprašanja, aktualna v 19. stoletju, (p)ostanejo ključni problemi skupnosti v 21. stoletju: Primer Režije.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 55(3–4): 87–92.

- Vallerani, Francesco 2013 *Italia desnuda: Percorsi di resistenza nel Paese del cemento*. Milano: Edizioni Unicopli.
- Varotto, Mauro 2008 'Towards the Rediscovery of the »Middle Landscapes«.' V: *Terraced Landscaped of the Alps*. Guglielmo Scaramellini in Mauro Varotto, ur. Benetke: Marsilio. Str. 112–117.
- Vecchio, Bruno 1989 'Geografia degli abbandoni rurali.' V: *Storia del agricoltura Italiana in età contemporanea: Spazi e paesaggi*. Piero Bevilacqua, ur. Benetke: Marsilio. Str. 319–351.
- Viazzo, Pier Paolo 2005 'South of the Hajnal line: Italy and Southern Europe.' V: *Marriage and the Family in Eurasia: Perspectives on the Hajnal Hypothesis*. Theo Engelen in Arthur P. Wolf, ur. Amsterdam: Aksant. Str. 129–164.
- Viazzo, Pier Paolo 2014 *Alpske skupnosti: Okolje, prebivalstvo in družbena struktura*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Viazzo, Pier Paolo, in Roberta Clara Zanini 2014 '»Taking advantage of emptiness«? Anthropological perspectives on mountain repopulation and spaces of cultural creativity in the Alpine area.' *Journal of Alpine Research | Revue de géographie alpine* 102(3): 1–11.
- Vidau, Zaira 2016 'Quadro giuridico di tutela della comunità nazionale slovena in Italia.' V: *Una comunità nel cuore dell'Europa: Gli sloveni in Italia dal crollo del Muro di Berlino alle sfide del terzo millennio*. Norina Bogatec in Zaira Vidau, ur. Rim: Carocci editore. Str. 53–59.
- Vilfan, Sergij 1996 *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Vranješ, Matej 2002 'Čigava je Soča: O družbenih razmerjih v kontekstu lokalne teritorialnosti.' *Annales* 12(1): 133–148.
- Vranješ, Matej 2004 'Place Attachment: A Case Study of the Bovec Region.' *Annales* 14(1): 85–96.
- Vranješ, Matej 2005 'Zelena puščava: Kulturna krajina iz »domačinskega zornega kota«.' *Etnolog* 15: 281–301.
- Vranješ, Matej 2007 'Ovčerejci, lovci, naravovarstveniki, podjetniki? Pogled na Triglavski narodni park in dediščino iz doline Trente.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 78: 119–142.
- Vranješ, Matej 2008 *Prostor, teritorij, kraj: Produkcije lokalnosti v Trenti in na Soči*. Koper: Univerza na Primorskem, Univerzitetna založba Annales.
- Vranješ, Matej 2017 'Vikendaši kot »najbližji drugi«: O tem, kako Trentarji konstruirajo lokalnost prek diskurzov o vikendaštvu.' *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 57(3–4): 55–65.
- Wolf, Eric R. 1998 *Evropa in ljudstva brez zgodovine I*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Wolf, Eric R. 1999 *Evropa in ljudstva brez zgodovine II*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Zakon 26/2007 2007 'Deželna pravila o varstvu slovenske jezikovne manjšine (Norme regionali per la tutela della minoranza linguistica slovena).' Spletni vir: <https://lexview-int.regione.fvg.it/fontinormative/xml/scarico.aspx?ANN=2007&LEX=0026&tip=0&id=>, dostop: 24. 6. 2022.

- Zakon 38/2001 2001 ,Zakonska določila za zaščito slovenske jezikovne manjšine v deželi Furlaniji-Juljski krajini (Norme a tutela della minoranza linguistica slovena della regione Friuli - Venezia Giulia).‘ Spletni vir: <https://www.regione.fvg.it/rafvig/export/sites/default/RAFVG/cultura-sport/patrimonio-culturale/comunita-linguistiche/FOGLIA25/allegati/Legge_38_del_2001_Sloveni.pdf>, 24. 6. 2022.
- Zanini, Roberta Clara 2021 ,Legami sufficientemente forti? Prospettive antropologiche sull'accoglienza in area alpina.‘ *Illuminazioni* 56: 211-236.
- Zanini, Roberta Clara, in Pier Paolo Viazzo 2020 ,Le Alpi italiane: Bilancio antropologico di un ventennio di mutamenti.‘ *EtnoAntropologia* 8(2): 15-32.
- Zaviršek, Darja 2019 *Skrb kot nasilje*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Zgodbe iz kostanjevih gozdov b. n. l. ,Zgodbe iz kostanjevih gozdov.‘ Spletni vir: <<https://bsf.si/sl/film/zgodbe-iz-kostanjevih-gozdov/>>, 1. 6. 2023.
- Zuanella, Božo 1998 *Mračna leta Benečije: Dejavnosti tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Zuljan Kumar, Danila 2016 ,Narodna identiteta pri Beneških Slovencih in Furlanih danes.‘ *Jezik in slovstvo* 61(2): 7–18.
- Zuljan Kumar, Danila 2017 ,Sodobna kultura in umetnost kot dejavnik krepitve pripadnosti manjšinski skupnosti: Primer treh sodobnih festivalov.‘ *Izvestje* 14: 37–42.

Imensko kazalo

A

ADDLAKHA, RENU 23
 AGNOLETTI, MAURO 12, 16–18, 95–101,
 141, 147, 156, 158–159, 161, 182–183,
 204–207, 213–214, 238
 ALIBABIĆ, VILDANA 182
 ANDERSON, BENEDICT 54–55
 ANDLAR, GORAN 207
 ARDENER, EDWIN 20, 25, 27, 38–41, 51,
 236
 AVANZATO, DAMIANO 191

B

BACARELLA, ANTONINO 16, 18, 92, 95,
 97, 238
 BAGNASCO, ARNALDO 18
 BAKER, THOMAS H. 109
 BAJIČ, BLAŽ 15
 BALDOCK, DAVID 95
 BANCHIG, ANTONIO 8
 BANCHIG, GIORGIO 32, 36, 72–73, 93, 117,
 120, 236
 BARBAGLI, MARZIO 134
 BARBINA, GUIDO 12, 35, 69, 72–80, 86, 126,
 133, 183
 BARTLEY, JUSTIN 95
 BASKAR, BOJAN 12, 14, 16–18, 33, 36, 41,
 45, 55, 58, 64, 114, 130
 BASSO, KEITH H. 8, 14, 17
 BATTAGLINI, LUCA M. 19
 BATTIGELLI, FRANCA 12, 35, 69, 72–80, 86,
 126, 133, 183
 BATTISTIG, LUISA 27
 BAVCON, JOŽE 161
 BEGUŠ, INES 16, 32, 35, 40, 69, 71–81, 99,
 124, 128–129, 140, 184–185, 188, 190,
 203–205, 221, 236, 238–239
 BEISMANN, MICHAEL 19–20, 242
 BENČIČ-MOHAR, EDA 209
 BELINGAR, EDA 207, 209
 BELLINI, ELVIO 182–183
 BENDER, BARBARA 14–15
 BIANCO, FURIO 12, 72, 83
 BIRTIČ, VLADIMIR 37, 46
 BLANCHINI, EUGENIO 126
 BOGATEC, NORINA 37, 45
 BONARDI, LUCA 204–205, 207, 209, 216
 BONATO, LAURA 18
 BOUNOUS, GIANCARLO 182–183, 186,
 197
 BOŽIČ, GREGOR 75
 BRNAŠKI 33, 36, 38, 80, 103, 129
 BREDI, NADIA 12, 18, 82, 142, 158, 231
 BRUBAKER, ROGERS 44–45, 48
 BRUMEN, BORUT 13, 27, 33, 35–36, 55,
 111, 127
 BUCH, ELANA D. 23
 BUFON, MILAN 32, 36, 45

C

CAMERON-DAUM, KATE 14–15, 57
 CARRIER, JAMES G. 144, 160
 CERNETIG, BARBARA 27, 70–74, 77–79,
 86, 208
 CERNETIG, MARINA 50
 CERNOTTA, MARIO 188, 192
 CHIABAI, FRANCESCO 139, 145, 175–177,
 191, 197, 191, 200–201, 217, 239
 CHIABUDINI, LUCIANO 66, 124, 128, 136–137
 CICCONE, DORA 119
 CLAVORA, FERUCCIO 30, 42, 50, 59–60, 90,
 103–104, 106, 112–113, 120, 127, 137, 162
 CLÉMENT, GILLES 158
 CLODIG, ALDO 50
 COHEN, ANTHONY P. 44, 47
 COLE, JOHN W. 16, 19, 82–83, 105, 117,
 124, 127, 129–130, 132–133, 137, 190, 239
 CONEDERA, MARCO 187
 COOPER, FREDERICK 44–45, 48
 COPPOLA, GAURO 79
 COREN, MICHELE 96, 97, 196, 191, 199–201
 CORVO, PAOLO 20
 COUNTER, ANDREW J. 127
 COZZI, DONATELLA 37, 39, 40
 CRACINA, ANGELO 30, 76, 78
 CREBS, PATRIK 187

Č

ČEDE, PETER 19–20, 45, 47, 242
 ČERNO, VILJEM 46, 50, 120

D

DAPIT, ROBERTO 30, 32, 37, 46, 49–50
 DE LUCA, BARBARA 78, 186, 202
 DE ROSSI, ANTONIO 18, 21
 DEGANO, DAVIDE 40
 DEL PANTA, LORENZO 18, 97, 134
 DELEUZE, GILLES 58
 DEMATTEIS, GIUSEPPE 242
 DESCOLA, PHILIPPE 17, 23, 64, 142–143,
 158, 237
 DIAMANDIS, STEPHANOS 182–183, 197
 DOMINI, ALBERTO 98
 DORBOLO, BRUNA 50
 DRECIGNA, LOREDANA 50
 DUŠA, ZDRAVKO 31
 DZENOVSKA, DACE 21, 60–61, 144, 153,
 160, 219, 240

E

EISENSTADT, SHMUEL NOAH 89
 ERIKSEN, THOMAS HYLLAND 25
 EVANS, JAMES 26

F

FARMER, MARTIN 95
 FAROLFI, BERNARDINO, 16, 18, 97–98, 238

FASSIO, GIULIA 19

FELD, STEVEN 14

FERGUSON, JAMES 44, 57, 156, 182

FLOREANCIG, VALENTINO 216

FORNASARI, MASSIMO 16, 18, 97–98, 238

FOX, JON 45

G

GARIUP, MARIO 25, 86, 140

GARIUP, RENZO 25, 86, 140

GIACCOMELLA, ALESSANDRO 104

GINDERACHTER, MAARTEN VAN 45

GLOBOČNIK, MAJA 32

GOLOBIČ, MOJCA 12

GOODY, JACK 128, 135

GRASSENTI, CRISTINA 18, 41, 155–156, 198, 200–203, 241

GRAY, JOHN 18

GRECS, ZORAN 182, 192

GREEN, SARAH F. 26, 33, 38–39, 43–44, 56, 145, 208, 236

GRUDEN, ŽIVA 46

GUATTARI, FELIX 58

GUION, PASQUALE 36, 46, 50

GUO, PEI-YI 23

GUILLE-ESCURET, GEORGE 16

GUPTA, AKHIL 44, 57, 156, 182

GUS, MICHELA 222

H

HAJNAL, JOHN 134

HALBWACHS, MAURICE 35, 88, 236

HART, KALEY 95

HELLER, MICHAEL A. 176

HERZFELD, MICHAEL 145, 156, 201

HILTON, AMANDA 23, 153, 240

HIRSCH, ERIC 8, 14

HOBBSAWM, ERIC 54, 175

HOLBRAAD, MARTIN 153

HOLMES, R. DOUGLAS 111

HUDOKLIN, JELKA 12

I

IDŽOJTIĆ, MARILENA 182

ILICH, IZTOK 112, 113

INGOLD, TIM 14–15, 26

J

JAHN, JENS-EBERHARD 50

JAGODIC, DEVAN 37, 45–46, 49–50

JACULIN, GIUSEPPE 30, 49

JELEN, IGOR 19–20, 45, 47, 242

JEZERNIK, BOŽIDAR 12, 35, 39, 45, 55, 89, 156–157, 241

JONES, PHIL 26

JUDSON, PIETER M. 45, 49

JURC, DUŠAN 182, 192

K

KALC, ALEKSEJ 16, 32, 59, 80, 90, 98, 103–104, 107, 114, 126, 146, 238

KAMUSELLA, TOMASZ 45, 49–50, 55, 236

KANJIR, URŠA 24

KAUČIČ-BAŠA, MAJDA 37, 45–46, 49–50

KERTZER, DAVID I. 127, 134–135, 138

KOSI, JERNEJ 45–46

KOČAR, TOMAŽ 31

KODRIČ, MAJA 16, 103, 126, 238

KOZOROG, MIHA 18, 35, 37–40, 42–49, 59, 62, 64, 87, 103, 108, 142, 151, 159, 229, 234, 236, 239

KRALJ, ANA 107

KREMEČIČ, TANJA 207

KRAVANJA, BOŠTJAN 38

KUČAN, ANA 12, 58

KUSENBACH, MARGARETHE 26

KUTIN, BARBARA IVANČIČ 234

KNIGHT, JOHN 147

L

LAI, FRANCO 12, 19, 156–158, 227

LASLETT, PETER 134

LEDINEK LOZEJ, ŠPELA 16, 18, 26, 55, 71–75, 80, 100–101, 120–121, 238

LEE, JO 26

LEFEBVRE, HENRI 13

LIEB, GERHARD KARL 45, 47

LIČEN, DAŠA 36

LÖFFLER, ROLAND 19–20, 45, 47, 242

LOSZACH, SUSANNA 216

LUCCHESE, VALERIO 95

LANGSTON, KEITH 49, 50

M

MAUSS, MARCEL 226

MALKKI, LIISA H. 57–59, 197

MARCUZZI, GIORGIO 18

MARINELLI, OLINTO 32, 33, 38, 71–74, 77–78, 84, 129

MATIČETOV, MILKO 79, 80

MATTALIA, GIULIA 20

MATTANA, UGO 12, 18, 162, 207

MAXWELL, ALEXANDER 49

MERKU, PAVLE 24

MILANO, ALBERTO 104

MINNICH, ROBERT G. 48–51, 111, 236

MINIO, MICHELANGELO 85–86

MLEKUŽ, JERNEJ 27, 30, 31, 90, 92–93, 98, 103–109, 112, 114, 126, 136–137, 238

MOLINA, FERNANDO 54

MUJIĆ, IBRAHIM 182

MUSONI, FRANCESCO 16, 31, 69, 71–81, 99, 104, 124, 129, 238

N

NAVARO-YASHIN, Yael 22, 172

NIN, S. 182–183

NOVAK-AGBABA, SANJA 182
NÚÑEZ SEIXAS, XOSÉ M. 53–54

O

O'HANLON, MICHAEL 14
OLWIG, KENNETH R. 15
ORBANIĆ, BRANKO 209
OSTERC, GREGOR 182, 192
ÖZYÜREK, ESRA 145, 152

P

PACINI, GIACOMO 98
PANJEK, ALEKSANDER 78–79, 99, 126, 138,
184, 205, 207–208
PASCOLINI, MAURO 12, 70–74, 77–79, 86,
90, 98–99, 111, 115, 208
PASQUALINI, LORENZO 39
PEČE, MIHA 55
PENKO SEIDL, NADJA 12
PERCO, DANIELA 18
PERŠIČ, ANA 32
PERUSINI, GAETANO 30
PETRIČIČ, PAVEL 46
PETRICIG, PAOLO 37, 46, 98, 107, 236
PETI-STANIĆ, ANITA 49, 50
PIERMATTEI, SANDRO 12, 18–19, 54–56,
65, 150, 156, 197–198, 241
PIERONI, ANDREA 20
PIPAN, TOMAŽ 12
PIRINOLI, CHRISTINE 58, 160, 197, 239
POINTEREAU, PHILIPPE 95
POLJAK ISTENIĆ, SAŠA 55
PORCELLANA, VALENTINA 19
PORTA, OTTAVIA 182–185, 199
PRAPROTNİK, NADA 161
PREDAN, IZIDOR 33, 38, 78, 79
PREDAN, STEFANO 200
PREVEL, S. S. 126
PRGOMET, ŽELJKO 182

R

RAO, RICCARDO 183, 199
RAPP, RAYNA 23
RAVNIK, MOJCA 46, 55, 80, 103, 105, 112,
119, 127–128, 136–138, 186
RAVNJAK, BLANKA 161
REPIČ, JAKA 23, 38, 144, 155, 226–227,
234, 240
RICCARAND, ELIO 19, 20
RENER, TANJA 107
ROGELJA CAF, NATAŠA 24
RUCLI, RENZO 25, 69, 72, 76, 78, 82–83, 86,
110, 121, 129–130, 133, 136, 140, 161, 163,
173, 187, 205, 207, 214, 221, 227
RUCLI, VIDA 43
RUTAR, SIMON 31–32, 36, 127, 137, 161,
179
RUTTAR, DONATELLA 27, 80, 103, 104
RUTTAR, RICCARDO 60

S

SACCHI, PAOLA 16, 124, 134, 136, 239
SAUER, CARL O. 14
SCARAMELLI, CATERINA 23
SCARAMELLINI, GUGLIELMO 207
SCAREL, ALVIANO 188
SCAUNICH, EGIDIO 133
SCHNEIDER, JANE 18
SELJAK, GABRIJEL 182, 192
SENČAR MRDAKOVIĆ, MARKO 110
SERENI, EMILIO 12, 14, 205
SILCOCK, PAUL 95
SIMONETTI, GUALTIERO 82, 86, 185, 203
SOLAR, ANITA 182, 192
STACUL, JARO 23, 33, 52–55, 59, 61, 66–67,
127, 147, 150–151, 160, 181–182, 215, 237,
239
STAMPAR, FRANC 182, 192
STAVRIANOS, LEFTEN STAVROS 97, 103,
STEINICKE, ERNST 19–20, 45, 47, 242
STEWART, PAMELA J. 16, 144, 160
STORM, ERIC 53
STRANG, VERONICA 17
STRANJ, PAVEL 32, 37, 46, 50, 92–93, 115,
117, 120
STRATHERN, ANDREW 16, 144, 160

Š

ŠMID HRIBAR, MATEJA 12
ŠPEHONJA, NINO 50
ŠUMI, IRENA 47–48, 51, 236

Q

QUALIZZA, MARINO 63

T

TAYLOR, T. J. P. 35
TESTORI, GIULIA 92, 139, 176, 239
TETI, VITO 19
THELEN, TATJANA 23
TILLEY, CHRISTOPHER 14–15, 57
TITL, JULIJ 207
TOMASETIG, ADA 32
TRINKO, IVAN 129, 227, 234
TRONTO, JOAN C. 23
TRUSGNACH, ANDREINA 50
TRUSGNACH, MARGHERITA 50
TSING, ANNA LOWENHAUPT 17, 38, 147,
157, 240
TURNŠEK, METOD 16, 30, 35–36, 69, 71–72,
76–82, 99, 124–125, 128, 137, 167, 191, 193,
201, 220, 238
TURRI, EUGENIO 12, 57
TUZLAK, ZLATA 182

V

VALENTINČIČ, DEJAN 32, 36–37, 45–49,
120

VALLERANI, FRANCESCO 12
 VAROTTO, MAURO 18, 207, 216, 218
 VECCHIO, BRUNO 19, 42,
 VENDRAMIN, KATARINA ŠRIMPF 18
 VIAZZO, PIER PAOLO 13, 16, 18–19, 21, 70,
 74, 80, 88, 99, 110, 114, 124, 127, 129, 134,
 136, 138, 183, 238–239, 242
 VIDAU, ZAIRA 37, 48
 VILFAN, SERGIJ 35
 VOLPATO, GABRIELE 20
 VRANJEŠ, MATEJ 16, 22, 25, 28, 55–59, 61,
 64–65, 102, 144, 146, 152–153, 157, 160,
 173–174, 181, 197, 203–204, 233, 237–241

W

WALDER, JUDITH 19–20, 242
 WOLF, ERIC R. 16, 19, 82–83, 87, 89, 91,
 105, 110, 117, 124, 127, 129–133, 137, 190,
 239

Z

ZANINI, ALBA 27, 80, 103, 104
 ZANINI, ROBERTA CLARA 18–19, 21, 242
 ZAVIRŠEK, DARJA 23
 ZOBBE, HENRIK 95
 ZUANELLA, BOŽO 37, 46, 49, 53, 98, 107,
 120, 236
 ZULJAN KUMAR, DANILO 37, 49
 ZUPANČIČ, VINKO 209

Ž

ŽIVKOVIĆ, JELENA 182

ZAHVALE

Mihu Kozorogu se zahvaljujem za premišljene predloge in bodrilne besede v ključnih trenutkih. Božidarju Jezerniku sem hvaležna za spodbudna druženja, Bojanu Baskarju pa za modre napotke in duhovite domislice. Prav tako se zahvaljujem vsem drugim sodelavkam in sodelavcem na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo, posebej Andražu Magajni za pomoč pri iskanju in objavi arhivskega gradiva.

Hvaležna sem Robertu Dapitu in Nadii Breda, ki sta me sprejela v Italiji – Roberto v Vidmu, Nadia pa v Firencah in Coneglianu. Za velikodušno dovoljenje za objavo avtorskih fotografij se zahvaljujem Pietru Peressuttiju in Paulu Parillaudu. Za preglede besedil se najlepše zahvaljujem Katarini Juvančič, Simonu Juvančiču, Manci Račič, Evi Fekonja, Daši Ličen, Jerneju Kosiju in Fabiu Boniniju. Za sprejemanje in podporo v času raziskovanja in pisanja en velik hvala Simonu Krajncu Fojkarju.

Zahvaljujem se Javni agenciji za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije ter Znanstveni založbi Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki sta omogočili izid te monografije. Lepa hvala tudi recenzentoma Jerneju Kosiju in Jerneju Mlekužu.

Največja zahvala pa gre Benečanom. Vsem sogovornikom in sogovornicam, ki so z menoj delili kakšen odlomek svojega življenja, pa tudi drugim, s katerimi smo prehodili delček skupne poti v Nadiških dolinah, sem zato iskreno hvaležna.

***

Knjiga je izšla v okviru raziskovalnega programa Etnološke raziskave kulturnih znanj, praks in oblik socialnosti (št. P6-0187), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Knjiga je nastala v okviru projekta Digitalna estetizacija krhkih okolij (DigiFREN, 2022–2025), ki ga podpirajo MIZŠ, Slovenija; NCN, Poljska; AKA, Finska; HRZZ, Hrvaška in RCN, Norveška, v okviru programa CHANSE ERA-NET, ki ga sofinancira program Evropske unije za raziskave in inovacije Obzorje 2020 s sporazumom o dodelitvi sredstev št. 101004509.

POVZETEK

Monografija obravnava preobrazbo kulturne krajine Nadiških dolin Beneške Slovenije, ki se nahajajo v obmejnem predalpskem območju italijanske dežele Furlanije - Julijske krajine. V njej najprej kontekstualiziram prostorske in identitetne dinamike v dolinah. Ugotavljam, da je za prebivalce meja, ki poteka po reki Nadiži, posebej pomembna, saj jo dojemajo kot ločnico med slovensko govorečimi prebivalci hribovja in furlansko govorečim prebivalstvom, ki naseljuje nižino. Čeprav je identiteta slovenske manjšine v dolinah prisotna, trdim, da ima lokalna identiteta za prebivalce pogosto večji pomen.

V monografiji prikazem, da imajo emske klasifikacije lokalnega govora osrednjo vlogo pri oblikovanju in legitimiranju tako etničnih kot tudi lokalnih identifikacij in narativov. Za te narative je prav tako ključen kolektivni spomin, predvsem spomin na čase prevladujoče agrarne dejavnosti, ko je bila krajina dolin obdelana. Ta spomin nima natančnega časovnega okvira, vendar je razširjeno prepričanje, da so krajino obdelali predniki današnjih prebivalcev, ki so se v doline naselili v 7. stoletju in obdelovali zemljo vse do obdobja po drugi svetovni vojni, ko se je začelo opuščanje. Današnja krajina, ki je v veliki meri preraščena z gozdovi, je za mnoge izraz izginjanja lokalne/etnične skupnosti, narečja, tradicionalnih načinov življenja in njihove identitete.

Kulturno krajino razumem kot zgodovinsko, s človeškimi transformativnimi dejavnostmi proizvedeno okolje, ki ga različni akterji upomenjajo glede na zgodovinske okoliščine. Zato me je v monografiji zanimalo, kako so prebivalci kulturno krajino s svojim delom (in odsotnostjo dela) izoblikovali v preteklosti, zakaj je prišlo do zaraščanja krajine in kakšne so domačinske reprezentacije teh sprememb. Skladno s tem pristopom sem najprej opredelila zgodovino kmetijstva v Nadiških dolinah in tipično krajino, ki so jo oblikovale kmetijske dejavnosti. Prav tako sem obravnavala spremembe po drugi svetovni vojni in razloge, zakaj so prebivalci takrat postopoma začeli opuščati kmetijstvo.

Monografija prikazuje, kako lahko različna vrednotenja krajine in aspiracije glede njene prihodnosti vodijo do pogajanj o pomenih med različnimi 'domačinskimi' akterji. V ta namen sem identificirala dve analitični kategoriji sodobnih pogledov na krajino in praks skrbi zanj – 'domnevno kontinuirano' in 'z upanji iznajdeno' krajino. Obe

kategoriji delujeta v kontekstu radikalne zapuščenosti, vendar se pristopa medsebojno razlikujeta po nameri. Medtem ko gre pri prvem za iskanje kontinuitete v krajini, drugi skuša upajoče intervenirati, da bi v krajini vzbudil skrite potenciale. Sodobne pristope analiziram skozi štiri krajinske elemente – senožeti, kostanje, suhozidne terase in steze. Pri tem opredelim spomine domačinov na delo in rabo posameznega elementa v preteklosti, pomene, ki jih pripisujejo zaraščanju in propadanju elementa, nato pa še prakse skrbi za posamezen element v sedanjosti.

SUMMARY

The monograph examines the transformation of the cultural landscape in the Natisone Valleys, located in the pre-Alpine area of the Italian region Friuli Venezia Giulia, along the border with Slovenia. It begins by contextualizing spatial and identity dynamics of the Natisone Valleys. For the inhabitants, the boundary marked by the Natisone River is particularly significant, as it is viewed as separating the Slovenian-speaking hill dwellers from the Friulian-speaking population in the lowlands. Although Slovenian minority identity is present, I argue that local identity often holds greater importance for the inhabitants.

My research highlights how emic classifications of the local dialect play a central role in shaping and legitimizing both ethnic and local identification claims. In addition to language, collective memory, particularly regarding the period when the landscape was still cultivated, is crucial to these narratives. The collective memory of a cultivated landscape lacks a precise timeframe, but it is widely believed, that landscape was first cultivated by ancestors of today's inhabitants, who settled in the valleys in 7th century and kept the land cultivated till the period after the Second World War, when abandonment began. Today's landscape, now largely overgrown by forests, is seen by many as reflecting the disappearance of local/ethnic community, dialect, traditional ways of life and, ultimately, their identity.

I conceptualize the cultural landscape as a historically produced environment shaped by human transformative activities, interpreted by various actors according to historical circumstances. My research focuses on how the inhabitants historically shaped the landscape through their labour (and the absence of labour), why the landscape has become overgrown, and how local actors represent these changes. Accordingly, I first outline the history of agriculture in the Natisone Valleys and the typical landscape that agricultural practices created. I also examine the post-World War II changes and the reasons why inhabitants gradually began abandoning agriculture during this period.

The monograph demonstrates how different perceptions of the landscape and aspirations regarding its future lead to negotiations of meaning among various local actors. I identify two analytical categories of contemporary views on the landscape and the practices of caring for it: 'supposedly continuous landscape' and 'landscape invented

with hope'. Both categories operate in the context of radical abandonment, but they differ in intention. While the first approach seeks continuity with the past, the latter aspires to intervene with hope to awaken hidden potentials within the landscape. These contemporary approaches are analyzed through four key landscape elements: meadows, dry-stone terraces, chestnut trees, and pathways. I define the local people's memories related to the work and use of individual elements in the past, the meanings attributed to their overgrowth and degeneration, and finally the practices of care for each element.

O AVTORICI

Asist. dr. Tina Ivnik, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana.

Tina Ivnik je podoktorska raziskovalka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo, kjer se je leta 2019 zaposlila kot mlada raziskovalka. Leta 2023 je doktorirala z disertacijo *Preobrazbe kulturne krajine Nadiških dolin po drugi svetovni vojni*, za katero je prejela nagrado Slovenskega raziskovalnega inštituta (SLORI) in nagrado Centra za raziskave manjšin (CERM) Univerze v Insubriji. Istega leta je prejela tudi priznanje *Emerging Scholar* mednarodne raziskovalne mreže *On Sustainability*. Trenutno pri ERC projektu DEAGENCY raziskuje vlogo mrtvih v sodobnosti ter njihov vpliv na posameznike v Bosni in Hercegovini.

ZUPANIČEVA KNJIŽNICA

- 1**   *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 3. Edited by Zmago Šmitek and Rajko Muršič. Ljubljana 1999.*
- 2**   *Urban Symbolism and Rituals.* Edited by Božidar Jezernik. Ljubljana 1999.
- 3**   *Cultural Processes and Transformations in Transition of the Central and Eastern European Post-Communist Countries.* Edited by Rajko Muršič and Borut Brumen. Ljubljana 1999.
- 4**   *Kolesar s Filozofske. Zbornik v počastitev 90-letnice prof. dr. Vilka Novaka.* Uredil uredniški odbor. Ljubljana 2000.
- 5**   *Zemljevidi časa/Maps of Time. Zbornik ob 60. obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo.* Uredila/edited by Zmago Šmitek in/and Borut Brumen. Ljubljana 2001.
- 6**   Mirjam Mencej, *Gospodar volkov v slovanski mitologiji.* Ljubljana 2001.
- 7**   *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 4.* Edited by Bojan Baskar and Irena Weber. Ljubljana 2002.
- 8**   *Besede terorja. Medijska podoba terorizma in nasilja.* Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2002.
- 9**   Vladimir N. Toporov, *Predzgodovina književnosti pri Slovanih. Poskus rekonstrukcije.* Ljubljana 2002.
- 10**   *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 5.* Edited by Rajko Muršič and Irena Weber. Ljubljana 2003.
- 11**   Mateja Habinc, *Ne le rožmarin za spomin. O spominskih predmetih in njihovem shranjevanju.* Ljubljana 2004.
- 12**   *Dediščina v očeh znanosti.* Uredila Jože Hudales in Nataša Visočnik. Ljubljana 2005.
- 13**   *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 6.* Edited by Boštjan Kravanja and Matej Vranješ. Ljubljana 2005.
- 14**   *Dediščina v rokah stroke.* Uredila Jože Hudales in Nataša Visočnik. Ljubljana 2005.
- 15**   *Post-Yugoslav Lifeworlds Between Tradition and Modernity.* Edited by Zmago Šmitek and Aneta Svetieva. Ljubljana 2005.
- 15/1**   *Post-Yugoslav Lifeworlds.* 2nd Edition. Edited by Zmago Šmitek and Aneta Svetieva. Ljubljana in Skopje 2008.
- 16**   *Ethnography of Protected Areas.* Edited by Peter Simonič. Ljubljana 2006.
- 17**   »Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi«. *Narativne podobe Ciganov/Romov.* Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2006.
- 18**   Mirjam Mencej, *Coprnice so me nosile. Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja.* Ljubljana 2006.
- 19**   Jaka Repič, »Po sledovih korenin«. *Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo.* Ljubljana 2006.
- 20**   *Europe and its Other. Notes on the Balkans.* Edited by Božidar Jezernik, Rajko Muršič and Alenka Bartulović. Ljubljana 2007.
- 21**   *Places of Encounter. In memoriam Borut Brumen.* Edited by Rajko Muršič and Jaka Repič. Ljubljana 2007.

- 22 Špela Kalčič, »Nisem jaz Barbika«. *Oblačilne prakse, islam in identitetni procesi med Bošnjaki v Sloveniji*. Ljubljana 2007.
- 23 Boštjan Kravanja, *Sveti svet. Topografija religioznega prostora na primeru Breginjskega kota*. Ljubljana 2007.
- 24 Uršula Lipovec Čebren, *Krožere zdravja in bolezni. Tradicionalna in komplementarne medicine v Istri*. Ljubljana 2008.
- 25 *Space and Time in Europe. East and West, Past and Present*. Edited by Mirjam Mencej. Ljubljana 2008.
- 26 *Prostori soočanja in srečevanja. Spominski zbornik za Boruta Brumna*. Uredila Rajko Muršič in Katja Hrobat. Ljubljana 2008.
- 27 Jože Hudales, *Slovenski muzeji in etnologija. Od kabinetov čudes do muzejev 21. stoletja*. Ljubljana in Velenje 2008.
- 28 *MESS and RAMSES II. Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 7*. Edited by Jaka Repič, Alenka Bartulović and Katarina Sajovec Altshul. Ljubljana 2008.
- 29 Miha Kozorog, *Antropologija turistične destinacije v nastajanju. Prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana 2009.
- 30 Peter Simonič, *Kaj si bo narod mislil? Ritual slovenske državnosti*. Ljubljana 2009.
- 31 *Kulturna dediščina in identiteta*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2010.
- 32 *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor. Spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*. Uredila Rajko Muršič in Mihaela Hudelja. Ljubljana 2009.
- 33 *Med prezentacijo in manipulacijo*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2010.
- 34 Nataša Visočnik, *Hiša kot prostor identitet. Oblikovanje identitet skozi percepcije prostora in telesa v bivalnem okolju na Japonskem*. Ljubljana 2011.
- 35 Alenka Bartulović, »Nismo vaši!« *Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*. Ljubljana 2013.
- 36 *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Uredila Jaka Repič in Jože Hudales. Ljubljana 2012.
- 37 *Politika praznovanja. Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2013.
- 38 *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2013.
- 39 *Praznična večglasja. Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Uredila Ingrid Slavec Gradišnik. Ljubljana 2014.
- 40 Simona Klaus, *Pa vse, kar sem hotu, so ble dobre vile. Folklor v oglasih med letoma 1980 in 2011 v Sloveniji*. Ljubljana 2014.
- 41 »Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.« – Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec Uredila Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales. Ljubljana 2016.
- 42 Ambrož Kvartič, *Pa se je to res zgodilo? Sodobne povedke v Sloveniji*. Ljubljana 2016.
- 43 *Sounds of Attraction. Yugoslav and Post-Yugoslav Popular Music*. Edited by Miha Kozorog and Rajko Muršič. Ljubljana 2017.
- 44 *Collecting and Collections in Times of War or Political and Social Change: COMCOL Annual Conference, Celje 2014*. Edited by Jože Hudales and Tanja Rožembergar. Ljubljana 2017.

- 45 *Države praznujejo. Državni prazniki in skupnosti na območju bivše Jugoslavije.* Uredila Božidar Jezernik in Ingrid Slavec Gradišnik. Ljubljana 2017.
- 46 Helena Konda, *Grafiti v Ljubljani. Zgodovina, grafitarji, mesto.* Ljubljana 2017.
- 47 *Anthropological Perspectives of Solidarity and Reciprocity.* Edited by Peter Simonič. Ljubljana 2019.
- 48 *Močni, modri in dobri: Junaki v slovenski folklori.* Uredila Božidar Jezernik in Ingrid Slavec Gradišnik. Ljubljana 2020.
- 49 *Dediščina prve svetovne vojne. Reprezentacije in reinterpreteracije.* Uredila Jurij Fikfak in Božidar Jezernik. Ljubljana 2021.
- 50 Juš Škraban in Uršula Lipovec Čebtron, *Medkulturna mediacija in zdravstvo v Sloveniji.* Ljubljana 2021.
- 51 *Prepletenost svetov: zgodovine in refleksije zunajevropskih raziskav v Sloveniji.* Uredile Sarah Lunaček, Tina Palaić in Maja Veselič. Ljubljana 2022.
- 52 *Občutki mest: antropologija, umetnost, čutne transformacije.* Uredili Rajko Muršič, Blaž Bajič in Sandi Abram. Ljubljana, 2022.
- 53 *Kovidna krajina: ranljivosti v času pandemije.* Uredili Uršula Lipovec Čebtron in Sara Pistotnik. Ljubljana, 2023.
- 54 *Commemorating the First World War in the Former Yugoslavia.* Edited by Božidar Jezernik, Vijoleta Herman Kaurić, Ljiljana Dobrovšak. Ljubljana, 2023.
- 55 Ana Svetel, *Spremenljive krajine severovzhodne Islandije: Vreme, letni časi, svetloba in tema.* Ljubljana, 2024.
- 56 Alina Bezljaj, *A Palce of Ruptures and Bonds: The (Re)making od a Dublin Suburb.* Ljubljana, 2024.
- 57 *Pogledi na Branislavo Sušnik in njen prispevek k raziskavam paragvajskih staroselskih ljudstev.* Uredila Marija Uršula Geršak in Jaka Repič. Ljubljana, 2025.

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=227432195

ISBN 978-961-297-530-2

E-knjiga

COBISS.SI-ID 227221251

ISBN 978-961-297-529-6 (PDF)